

R dp
ČZN
1994

119940102,1

C09188 •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

30 65 90

1	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 65 NOVA VRSTA 30	STR. 1-100	MARIBOR	1994
---	---	----------------------------	------------	---------	------

KAZALO — CONTENTES

Jubileji — Anniversaries

Marjan Žnidarič: ČASTITLJIVI JUBILEJ	3
A jubilee of distinction	
Šime Ivanjko: VANEK ŠIFTAR — PETINSEDEMDESETLETNIK	10

Razprave — Studies

Jože Curk: PROMETNE RAZMERE MED 11. IN 18. STOLETJEM NA NEKDANJEM KOROŠKEM OZEMLJU	13
The transport situation between the 11 th and 18 th century on the then Carinthia territory	
Maja Vičič: JUŽNI SLOVANI V SLOVENSKIH ČASNIKIH NA ŠTAJERSKEM OD 1908—1914	20
South Slavs in Styrian newspapers 1908—1914	
Janko Pleterški: JUGOSLAVIJA V SLOVENSKI ZGODOVINI	40
Yugoslavia in slovenian history	
Bogo Grafenauer: JUGOSLAVIJA, ZGODOVINSKA NUJA ALI ZGODOVINSKA ZMOTA	47
Yugoslavia, an historical exigency or an mistake	
Vasilij Melik: JUGOSLAVIJA — ZGODOVINSKA ZMOTA ALI NUJA?	51
Yugoslavia — an historical mistake or exigency?	
Matjaž Klemenčič: PREGLED STALIŠČ IN DELOVANJA SLOVENSKIH IZSELJENCEV V ZDA V ZVEZI Z JUGOSLOVANSKO IDEJO OD LETA 1914 DO LETA 1992	55
A review of stands and activities of Slovene emigrants in the USA, pertaining to the Yugoslav idea, 1914—1992	
Dušan Nečak: JUGOSLAVIJA, HISTORIČNA NUJNOST ALI NAPAKA?	67
Yugoslavia, an historical exigency or an mistake?	
Božo Repe: JUGOSLAVIJA — ZGODOVINSKA NUJA ALI ZGODOVINSKA ZMOTA	72
Yugoslavia — an historical exigency or an historical mistake	
Miroslav Stiplošek: PRIZADEVANJA ZA AVTONOMIJO SLOVENIJE OD USTANOVITVE JUGOSLOVANSKE DRŽAVE DO KRALJEVE DIKTATURE (1918—1929)	77
Endeavours for the autonomy of Slovenia between the founding of the Yugoslav state and the king's dictatorship	
Anton Vratuša: DRUŽBENO ZGODOVINSKI POGLED NA SLOVENCE V AVSTRIJSKI ZVEZNI DEŽELI ŠTAJERSKI	96
A socio-historical insight; Slovenes in the Austrian federal land of Styria	
Vanek Šiftar: SOSEDSTVO OB DRŽAVNI MEJI Z AVSTRIJO	100
Neighbourhood on the state frontier with Austria	
Zdenko Čepič: PROBLEMATIKA KOLONIZACIJE APAŠKEGA POLJA PRI IZVAJANJU AGRARNE REFORME PO DRUGI SVETOVNI VOJNI	137
Problems of colonisation of the Apače field at implementing the agrarian reform after World War II	

Izvillečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract«
in »America: History and Life«

Abstracts of this review are included in »Historical — Abstract«
and »America: History and Life«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 65 — Nova vrsta 30

1. zvezek

1994

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

MARIBOR 1994

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračič, Franc Filipič,
dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič, dr. Jože Koropec,
dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič, Ivan Sernec, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

dr. Vladimir Bračič, Marjeta Ciglencečki, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropec,
Marjan Matjašič, dr. Stanko Ojnik, Irena Šavel, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

mag. Marjan Žnidarič
Muzej narodne osvoboditve Maribor
62000 MARIBOR, Ulica heroja Tomšiča 5, Slovenija
telefon: 062/211-671

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Slovenija
telefon: 062/25-681

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstva za kulturo Republike Slovenije
Skupščine občine Maribor

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

**ČASTITLJIVI JUBILEJ
(Ob devetdesetletnici izhajanja
Časopisa za zgodovino in narodopisje)**

Marjan Žnidarič*

UDK 07(497.12 Mb) ČZN (091)

ŽNIDARIČ Marjan: Častitljivi jubilej. (Eln Ehrenwürdiges Jubiläum.)
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65–30(1994)1, str. 3–9
Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Ob devetdesetletnici izhajanja Časopisa za zgodovino in narodopisje avtor kratko predstavi doslej prehojeno pot. Poseben poudarek namenja zadnjim petnajstim letnikom časopisa. Iz pri-spevka je razvidno, da je Časopis za zgodovino in narodopisje veliko pripomogel k razvoju slo-venske zgodovinske znanosti.

UDC 07(497.12 Mb) ČZN (091)

ŽNIDARIČ Marjan: A jubilee of distinction. Časopis za zgodovino in
narodopisje, Maribor, 65–30(1994)1, p. 3–9
Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

At the ninetyeth year of the *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Journal for History and Eth-nography) the author presents the path passed in an abbreviated manner. He stresses, in parti-cular, the last fifteen years of the journal. From the contributions it is visible, that the *Časopis za zgodovino in narodopisje* has thus far assisted the development of Slovenian historical sci-ence.

Najstarejše slovensko zgodovinsko glasilo Časopis za zgodovino in narodopi-sje (odslej: ČZN) praznuje letos tri jubileje: devetdesetletnico izhajanja, izid pet-inšestdesetega letnika in izid tridesetega letnika Nove vrste. Čeprav vse tri oble-tnice kljub že kar obsežnemu opusu zapisov o dosedanjem izhajanju ČZN vnovič zahtevajo pogled nazaj, namen tega zapisa ni v podrobnejši zgodovinski prevetritvi dosedanjega poslanstva ČZN, ampak z nekaj reminiscencami na častitljivo prehojeno pot revije prispevati k jubilejnemu vzdušju.¹

Duhovno življenje Slovencev v Mariboru in v vsej severovzhodni Sloveniji sta v začetku našega stoletja zaznamovala dva dogodka — najprej leta 1903 usta-novitev »Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko« in leto dni pozneje zače-tek izhajanja društvenega glasila »Časopisa za zgodovino in narodopisje«. Oboje

* mag. Marjan Žnidarič, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor

je bilo odraz prepričanja slovenskih intelektualcev, da lahko svojo narodno identiteto na nacionalno ogroženem ozemlju dokazujejo in potrjujejo samo z intenzivnim in načrtnim duhovnim ustvarjanjem. V tem pa mora posebno mesto zavzemati tudi slovenska znanost. Približno pol milijona Slovencev, ki do začetka 20. stoletja niso imeli niti ene organizacije, ki bi se zanimala za njihovo preteklost, je sedaj dobilo znanstveno organizacijo in znanstveno glasilo. Slovenska Štajerska je naredila odločilni preboj iz izključne domene nemškoštajerskih znanstvenih interesov, ki so z lažnim zgodovinskim dokazovanjem o »nemških kulturnih tleh« na Štajerskem pripravljali pot načrtnemu ponemčevanju slovenskega prebivalstva.

ČZN je ob »Slovenskem pravniku« najstarejša slovenska znanstvena revija. Do začetka izhajanja »Znanstvene revije« na Pedagoški fakulteti leta 1989 pa je bil tudi edina tovrstna revija v Mariboru. Do razpada Avstro-Ogrske so slovenski zgodovinarji in znanstveniki sorodnih strok v ČZN objavljali raziskave o zgodovini in narodopisju severnega dela Slovenije, ki ga je do takrat imela pod svojim okriljem nemška znanost. Osnovni programski koncept časopisa je bil že ob ustanovitvi zajet v njegovem naslovu (zgodovina in narodopisje) in se vse do danes kljub nekoliko različnim pogledom posameznih urednikov na njegovo uredniško politiko ni bistveno spremenil.

Prvi urednik ČZN, graški profesor Anton Kaspret, je že na začetku izhajanja časopis postavil na zavidljivo strokovno raven. Kaspret je bil znanstvenik mednarodnih razsežnosti, ki narodnoobrambnemu vidiku časopisa ni pripisoval tolikšne pomembnosti kot npr. dr. Fran Kovačič. Njegov uredniški koncept je bil zato zastavljen izrazito slovensko (v teritorialnem pomenu), Kovačič pa je bolj zagovarjal štajersko historično stališče. Ta razkorak je viden tudi v vsebini prispevkov, ki so bili objavljeni v obdobju urednikovanja Kaspreta oziroma Kovačiča. Anton Kaspret, ki je od avtorjev zahteval poleg strokovne tudi jezikovno dovršenost besedil, je bil urednik ČZN do leta 1917, ko ga je nasledil dr. Fran Kovačič. Kovačič je bil pri uredniškem delu nekoliko manj dosleden od svojega predhodnika. Na njegovo ravnanje so v precejšnji meri vplivala leta prve svetovne vojne in nemirni čas takoj po njej. To se je poznalo tudi pri ravni ČZN, ki v prvih povojnih letih večkrat ni dosegla začetnih letnikov, kajti arhivski fondi zunaj takratnih državnih meja so bili nekaj časa slovenskim raziskovalcem nedostopni.

Mladi strokovnjaki, ki so začeli v ČZN objavljati sredi dvajsetih let, so s svojimi prispevki časopis dvignili do takšne kvalitetne ravni, da je postal zanimiv za širok znanstveni svet od Sofije do Uppsale. K temu so veliko pripomogli tudi tujejezični povzetki. Tako je npr. leta 1931 s ČZN zamenjavalo svoje publikacije kar 74 domačih in tujih kulturnih ter znanstvenih ustanov. Za mesto, kjer ni bilo ne univerze ne akademije znanosti niti kulturnih ali znanstvenih institucij z daljšo tradicijo, je pomenilo redno izhajanje znanstvene revije ustvarjalni čudež in izraz izjemne intelektualne moči skupinice slovenskih znanstvenih zanesenjakov.

Ustvarjalna vnema mariborskega Zgodovinskega društva in znanstvena raven ČZN sta se dokončno izoblikovali po letu 1927, ko je v delo uredniškega odbora ČZN vnesel svojo znanstveno poglobljenost in organizacijsko iznajdljivost takrat še mladi profesor Franjo Baš. ČZN je postal vezno tkivo med mariborskimi kulturnimi ustanovami, ki so izšle iz Zgodovinskega društva (Študijska knjižnica, Mestni muzej⁷ in Banovinski arhiv⁸). Franjo Baš je postal eden največ pišočih sodelavcev revije, saj se od leta 1927 njegovi prispevki pojavljajo v vsakem letniku ČZN. Skupaj z Jankom Glazerjem je imel Baš od konca dvajsetih let vedno bolj odločilno besedo tudi pri urejanju revije. Da bo Baš nasledil Kovačiča v vlogi urednika ČZN, je bilo pričakovati tudi zato, ker se v Mariboru nihče ni tako intenzivno in načrtno ukvarjal z zgodovino in narodopisjem, kakor prav Baš.

Ko sta spomladi 1939, po smrti dr. Frana Kovačiča, urednikovanje ČZN tudi formalno prevzela Franjo Baš (glavni urednik) in Janko Glazer (sourednik), je prišlo do nekaterih sprememb oziroma dopolnitev v uredniški politiki. Baš in Glazer sta intenzivirala izvajanje zastavljenih nalog, skušala dati večji poudarek obravnavi regionalnega slovstva⁴ in uvedla občasne tematsko ali regionalno zaokrožene številke.⁵ Delno sta s tem uspela z letnikom 1939 (številka 1-2), ki je bila posvečena Mariboru. Še bolj izrazito regionalna naj bi bila druga številka letnika 1940, ki sta jo namenila problemom Krajine (ozemlju med Savinjo, Savo, Sotlo in Halozami).⁶ Zaradi zamude posameznih avtorjev pri oddaji prispevkov se je priprava številke zavlekla v leto 1941, ko jo je aprila prehitela nacistična okupacija Maribora. Že stavljen številka ČZN je ostala v tiskarni nedokončana. ČZN je prenehal izhajati.

Svoje poglede na uredniško politiko ČZN pa je Baš pokazal, še preden je postal urednik. Leta 1933 je bil on tisti, ki je zbral in uredil celotno ptujsko številko ČZN. To je bil tudi Bašev prvi poizkus, da bi ČZN postal zbornik razprav. Novo potrditev izrednih uredniških sposobnosti Franja Baša je prinesel Kovačičev zbornik (ČZN 1937), ki je bil posvečen sedemdesetletnici dr. Frana Kovačiča. To je bil tudi najobsežnejši letnik stare vrste ČZN (342 strani), ki je pokazal širino zaledja, iz katerega je časopis črpal pisce prispevkov.

Bašev tesni sodelavec pri urejanju ČZN je bil Janko Glazer, ki je skrbel za književno zgodovino in jezikoslovje ter slogovno in jezikovno čistost objavljenih prispevkov. Za razliko od Kaspretja in Kovačiča, ki sta sodelovala le pri formalnem urejanju ČZN, sta bila Baš in Glazer tudi sicer iskrena in nesebična prijatelja, kar se je pozitivno odražalo pri reviji. Zaradi njunih strokovnih in organizacijskih sposobnosti se je širil tudi krog sodelavcev, ki je vključeval nekatere mariborske srednješolske profesorje, regijo (Ptuj, Celje, Slovenj Gradec, Lendava), ljubljanski znanstveni krog in celo Zagreb. ČZN je Maribor neizbrisno zaznamoval na evropskem znanstvenem zemljevidu.

Po osvoboditvi je bilo v Mariboru zgodovinsko društvo obnovljeno, ponovno so zaživele kulturne ustanove in nastajale nove (Umetnostna galerija, Muzej narodne osvoboditve, Zavod za spomeniško varstvo), nastale so visokošolske organizacije, le ČZN, ki je pred vojno ponesel ime Maribora najdlje v svet, je izostal. Tudi revija za kulturo in politiko Nova obzorja, ki je izhajala v letih 1948–1964, ga ni mogla nadomestiti, čeprav je objavila tudi nekaj prispevkov, ki bi tematsko sodili v ČZN.

V letih 1959–1961 se je kulturnim ustanovam v Mariboru pridružilo kar šest visokošolskih zavodov. S tem je bila ustvarjena tudi objektivna možnost (kadrovska in institucionalna) za ponovno oživetev znanstvenega dela. Oživljanje ČZN je trajalo polnih dvajset let, kar bosta Maribor in severovzhodna Slovenija kljub mnogim objektivnim težavam po drugi svetovni vojni pred zgodovino težko opravičila. V tem času so se namreč v nekaterih mnogo manjših slovenskih mestih (npr. Škofja Loka, Celje, Ptuj, Kamnik itd.) pojavile stalne znanstvene publikacije. Zato krivde za neizhajanje ČZN ali podobne znanstvene revije v Mariboru celih dvajset let po drugi svetovni vojni ne gre iskati samo v skopih materialnih okvirih povojnega časa, ampak v veliki meri tudi v premajhni prodornosti in vztrajnosti takratnih kulturnih in znanstvenih delavcev v Mariboru. Samo zavest o potrebi obnove ČZN je bila premalo.

Šele v letih 1963 (razstava ob šestdesetletnici Zgodovinskega društva) in 1964 (šestdesetletnica ČZN) se je v kulturnih in znanstvenih krogih v Mariboru začelo resneje razmišljati o nujnosti obnove ČZN. Do uresničitve te zamisli pa je prišlo na konkretno pobudo takratnega predstojnika Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru, dr. Vladimirja Bračiča. Rojena je bila Nova vrsta ČZN. Izdajatelj časopisa sta postala Združenje visokošolskih zavodov Maribor pod vod-

stvom dr. Vladimirja Bračiča in podružnica Zgodovinskega društva⁷, ki ji je predsedoval Antoša Leskovec. Za urednika je bil določen prof. zgodovine na Pedagoški akademiji Jože Koropec, mariborska Založba Obzorja pod vodstvom Jožeta Košarja pa je obljubila nemoteno izhajanje revije. Leta 1966 je z letnico 1965 izšel prvi letnik Nove vrste ČZN, ki je takoj naletel na zelo dober sprejem v domačih in tujih strokovnih krogih. Februarja leta 1966 je bil imenovan tudi stalni 19-članski uredniški odbor⁸, ki se je prvič sestel 18. marca 1966 v takratni čitalnici Pokrajinskega arhiva (Grajska 2).

Dr. Jože Koropec je s svojo komunikativnostjo, uredniško doslednostjo in raziskovalno prizadevnostjo kmalu pridobil za ČZN vrsto kvalitetnih in rednih sodelavcev. V času njegovega urednikovanja je ČZN poleg Zgodovinskega časopisa in Kronike uspešno zapolnjeval slovenski historiografski prostor, zlasti pa je pripomogel k odpravi mnogih belih lis, ki so že dolgo opozarjale na premajhno pokrivanje slovenskih zgodovinskih peres na območju severovzhodne Slovenije. Doktor Koropec je, podobno kot Baš pred vojno, tudi sam veliko pisal in objavljaval v ČZN. Poleg Jožeta Curka je najplodovitejši avtor v dosedanjih letnikih Nove vrste ČZN. Dr. Koropec je urejal ČZN do junija 1984, ko je bil za glavnega in odgovornega urednika imenovan zaslužni profesor Pedagoške akademije v Mariboru dr. Vladimir Bračič. Tako je dr. Koropec uredil kar dvajset letnikov časopisa (od 1. do 20. letnika Nove vrste) in tako po letih samostojnega opravljanja tega odgovornega dela daleč presegel ostale urednike.

Letnik 21 Nove vrste ČZN je uredil že dr. Bračič, ki je časopis uspešno urejal do prvega zvezka 28. letnika Nove vrste (1992). Tudi on je ostal zvest temeljnemu konceptu časopisa — interdiscipliniranosti, pridobil nekaj novih sodelavcev, pokrivati pa je začel tudi področja oziroma stroke, ki se dotlej v ČZN še niso pojavljale. Drugi zvezek 28. letnika Nove vrste ČZN pa je že izšel pod vodstvom novega urednika mag. Marjana Žnidariča. S to številko je uredniški odbor zapustil njegov dolgoletni član dr. Vanek Šiftar (v odboru od leta 1965), tako da ima uredniški odbor sedaj 11 članov.⁹

Prva pogodba med Združenjem visokošolskih zavodov in Založbo Obzorja o izdajanju in zalaganju ČZN je bila podpisana 28. decembra 1965. Ob ustanovitvi univerze v Mariboru leta 1975 so bile pravice in dolžnosti izdajatelja časopisa prenesene nanjo. Univerza pa do ČZN ni prevzela nobenih finančnih obveznosti, saj skrbi samo za delo uredniškega odbora in izdajateljskega sveta. Po zagon-skem vložku dveh milijonov dinarjev Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru sredi šestdesetih let se je ČZN približno desetletje financiral iz subvencije republiškega sklada za pospeševanje založništva (od 50 % do 75 %), iz naročnin (od 13 % do 25 %), iz subvencije tiskovnega sklada Borisa Kraigherja (samo nekaj časa; od 15 % do 20 %) in iz notranje subvencije Založbe Obzorja, ki je zagotavljala manjkajoča sredstva (od 10 % do 25 %). Zanimivo je, da so v prvem obdobju izhajanja Nove vrste ČZN vse vloge uredniškega odbora za finančno pomoč ostale pri mariborskih občinskih (mestnih) veljakah brez odziva. Tudi to ravnanje nima zgodovinskega opravičila.

V sedemdesetih in osemdesetih letih, v času samoupravnih interesnih skupnosti, sta revijo financirali republiška kulturna in raziskovalna skupnost. Slednja v večinskem deležu. Ko je v začetku osemdesetih let ČZN zašel v resno finančno krizo, ki je grozila, da bo ponovno prenehal izhajati, saj je izpadla tudi interna subvencija založbe, sta na prošnjo izdajateljskega sveta priskočili na pomoč kulturna in raziskovalna skupnost v Mariboru, nekoliko pa se je zmanjšal tudi obseg posameznih števil revije. Omenjene težave so povzročale tudi zamudo v izhajanju, ki pa je bila do sredine osemdesetih let odpravljena. Sedaj ČZN financirajo Ministrstvo za znanost in tehnologijo (51 %), Ministrstvo za kulturo (13 %), Občina Maribor (20 %) in iztržek iz naročnine (16 %).

Leta 1975 je revija dobila poleg uredniškega odbora še izdajateljski svet, ki so ga poleg obeh izdajateljev in založnika sestavljali še predstavniki nekaterih strokovnih društev, stalnih sodelavcev časopisa in družbene skupnosti. Prvi predsednik izdajateljskega sveta je postal Franc Marič, leta 1976 ga je nasledil Stojan Požar, z letom 1981 (Nova vrsta 17) pa je prevzel vodenje izdajateljskega sveta dr. Vladimir Bračič, ki pa je že čez štiri leta (1985 — Nova vrsta 21) zaradi prevzema uredniških poslov to funkcijo prepustil dr. Brunu Hartmanu. Leta 1989 (Nova vrsta 25) se je izdajateljski svet preimenoval v časopisni svet, ki ima dvanajst članov.¹⁰

Pravi značaj revije ima Nova vrsta ČZN od leta 1970, ko je začel izhajati v dveh številkah letno. Odtlej so izjemoma izšli v eni številki le trije letniki, najprej leta 1977 kot Glazerjev zbornik, nato leta 1979 kot jubilejni letnik ob 75-letnici časopisa (to je bil doslej tudi daleč najboljšežnejši letnik — na kar 618 straneh!) in še leta 1983, ko je ob osemdesetletnici Zgodovinskega društva v Mariboru izšla dvojna številka, posvečena izključno zgodovini Maribora.¹¹

Sredi sedemdesetih let se je ČZN začel postopoma prilagajati tudi mednarodnim standardom o urejanju znanstvenih periodičnih publikacij, tako da danes vsaka številka poleg podatkov o izdajatelju, založniku in uredništvu vsebuje še angleški prevod naslova revije in bibliografske podatke o zvezku (s prevodi naslovov prispevkov v angleščino). Objavljene razprave spremljajo povzetek v tujem jeziku ter kratka izvirna v slovenščini (z nemškim prevodom naslova razprave) in angleščini, opremljene pa so tudi z ustrezno oznako po mednarodni decimalni klasifikaciji. Drugi zvezek vsakega letnika vsebuje še letno kazalo.

Že s prvo številko Nove vrste ČZN je stekla tudi izmenjava časopisa s tujino, delno tudi kot nadaljevanje izmenjave predvojnega ČZN. Danes poteka izmenjava ČZN s šestdesetimi znanstvenimi ustanovami oziroma knjižnicami v tujini. Razlika je v tem, da je pred drugo svetovno vojno vodilo izmenjavo ČZN s tujino Zgodovinsko društvo, izdajatelj Nove vrste ČZN pa je to prepustil mariborskim kulturnim institucijam in univerzi. Izvirne iz ČZN redno objavljata ameriški reviji »Historical — Abstract« in »America: History and Life«.

Kot priloga k prvemu in drugemu letniku Nove vrste ČZN (1985 in 1986) je izšlo bibliografsko kazalo ČZN za predvojne letnike od 21 do 35 (1928—1940), ki ga je pripravil dr. Stanko Kos. Skupaj s prvim »Kazalom k ČZN«, ki je izšlo leta 1926 za prvih dvajset letnikov časopisa in je delo Janka Glazerja ter Karla Prijatelja, je bila kompletirana bibliografija revije za vse letnike do druge svetovne vojne. Kosova bibliografska obdelava metodološko ni sledila prvemu kazalu, ampak je upoštevala sredi šestdesetih let uveljavljena bibliografska načela, predvsem sistem mednarodne decimalne klasifikacije. Za prvo številko letnika 1982 (Nova vrsta 16) je dr. Stanko Kos s pomočjo Vasje Sterleta pripravil bibliografijo tudi za prvih petnajst letnikov Nove vrste ČZN (1985—1979).¹² Metodološko je enaka prvi Kosovi bibliografiji in zajema bibliografski opis vseh prispevkov ter štiri kazala (avtorsko, predmetno, kazalo ilustracij in pregled bibliografskega popisa).

Če je za izhajanje stare vrste ČZN (do 1940) značilen razmeroma ozek krog avtorjev iz Maribora (največ sta napisala Baš in Glazer!) in njegovega zaledja, je v Novi vrsti že velika večina prispevkov iz tega okolja, saj se je z rastjo mariborskih kulturnih ustanov in z nastankom univerze občutno povečalo tudi število raziskovalcev. Poleg zgodovine in narodopisja, ki sta prevladovala v stari vrsti ČZN, se je v Novi vrsti krog znanstvenih panog, ki se pojavljajo na straneh ČZN kot resnično interdisciplinarne znanstvene revije za humanistične vede razširil tudi na arheologijo, geografijo, umetnostno in literarno zgodovino, jezikoslovje ter pedagogiko. Današnja vsebinska odprtost in širina revije je predvsem rezultat prizadevanj obeh dosedanjih urednikov Nove vrste ČZN, da bi časopis postal resnični odraz ustvarjalnega naboja okolja, v katerem izhaja.

Časopis, ki je pred devetimi desetletji nastal iz narodnoobrambnih pobud Slovencev v stari Avstriji in je v prvi Jugoslaviji odločilno prispeval h kulturni in znanstveni uveljavitvi Maribora v mednarodnem merilu, ima danes širok krog stalnih in kvalitetnih sodelavcev, ki mu zagotavljajo uspešno poslanstvo tudi v prihodnje. V zadnjem obdobju v revijo vključujemo vedno več mlajših sodelavcev, tudi takih, ki so šele na začetku svoje raziskovalne poti, kažejo pa dovolj perspektivnosti za strokovno napredovanje. Še vedno pa se v reviji čuti prevelika odsotnost strokovnjakov mariborske univerze.

Ko prelistavamo petinšestdeset letnikov ČZN, se pred nami zvrsti prek 320 sodelavcev, ki so s svojimi prispevki zelo obogatili zakladnico slovenskega vedenja o narodu in preteklosti in precej časa orali ledino v slovenskem zgodovinskem znanstvenem revijalnem tisku ter opazno pripomogli k napredku slovenske zgodovinske znanosti. To je tudi razlog za prijetne občutke in ponos ob častitljivem jubileju ene najpomembnejših in najuspešnejših postavk v dosedanji duhovni beri slovenskega Maribora.

Opombe:

¹ Podrobnejši in doslej najboljši historiat revije je ob njeni 75-letnici objavil Antoš Leskovec (ČZN 1979, št. 1-2, str. 15-26). Druge pomembnejše zapise o ČZN navajam v virih in literaturi.

² Leta 1938 se je preimenoval v Pokrajinski muzej.

³ Od leta 1933 naprej.

⁴ Žal pri teh poskusih nista uspela pridobiti ustreznih sodelavcev, zato sta se pretežno opirala na lastne prispevke.

⁵ Na ta način sta želela pokriti bele lise, ki so se čutile v posameznih strokah oziroma na območjih, ki ga je revija pretežno pokrivala.

⁶ Danes ozirom: »Krajine« poznamo kot Kozjansko.

⁷ Zgodovinsko društvo v Mariboru je takrat delovalo kot podružnica osrednjega (republiškega) društva v Ljubljani.

⁸ Osamosvojilo se je šele na podlagi novega zakona o društvih sredi sedemdesetih let.

⁹ Prvi uredniški odbor Nove vrste ČZN leta 1966 so sestavljali: Vitomir Brlaj (Pokrajinski muzej Ptuj), dr. Borut Beleč (Pedagoška akademija Maribor), dr. Vladimir Bračič (predstojnik Združenja visokosolskih zavodov Maribor), Janko Glazer (Študijska knjižnica Maribor — upokojenec), Ivan Grobelnik (Gimnazija Celje), Bruno Hartman (Študijska knjižnica Maribor), Jože Košar (Založba Obzorja Maribor), Antoš Leskovec (Pokrajinski arhiv Maribor), Drago Priddin (Zgodovinsko etnografsko društvo Celje), dr. Janez Rotur (Pedagoška akademija Maribor), Stanko Škater (Posavski muzej Brezice), dr. Fran Sušnik (pisatelj, Ravne na Koroškem), Franc Šehjanič (publist, Murska Sobota), dr. Vanež Šifter (Višja pravna šola Maribor), Bogo Tripelj (Pokrajinski muzej Maribor — upokojenec), Andrej Ujanič (Umetnostna galerija Maribor), dr. Sergej Vršer (Pokrajinski muzej Maribor), Milan Ževart (Muzej narodne osvoboditve Maribor) in urednik Jože Koropeč (Pedagoška akademija Maribor).

¹⁰ Člani sedanjega uredniškega odbora so dr. Vladimir Bračič, Marjeta Ciglenečki, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropeč, Marjan Matjašič, dr. Stanko Ohnik, Irena Šavel, dr. Sergej Vršer, Vili Vuk, dr. Milan Ževart in mag. Marjan Znidaric (urednik).

¹¹ Člani izdajateljskega sveta so Branko Avenšek, dr. Borut Beleč, dr. Vladimir Bračič, Franc Filipič, dr. Matjaž Klemenčič, dr. Jože Koropeč, dr. Slavko Kremenski, Marija Malešič, Ivan Sernec, dr. Milan Ževart in dr. Bruno Hartman (predsednik).

¹² Ilkrali je izšla tudi dvojna številka Kronike (leto 1983, št. 2-3), prav tako posvečena zgodovini Maribora. V obeh sta bili objavljeni tudi obe kazala.

¹³ V pripravi je tudi že bibliografija ČZN za obdobje 1980-1994 (drugi petnajst letnikov Nove vrste), ki bi objavljena leta 1995.

UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA:

- Fond Univerze v Mariboru (ČZN 1966-1968), št. 3, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Fond Zgodovinskega društva Maribor 1903-1969, št. 19, prav tam.
- Univerza v Mariboru, fasc. Časopis za zgodovino in narodopisje (1984-1993).
- Franjo Baš-Janko Glazer, Na pot, ČZN 1965, str. 5-6.
- Vladimir Bračič, Uvodna beseda, ČZN 1965, str. 3-4.
- Vladimir Bračič, Po desetih letih po novem, ČZN 1975, str. 1-3.
- Vladimir Bračič, Beseda ob treh jubilejih, ČZN 1979, št. 1-2, str. 7-11.
- Janko Glazer, Franjo Baš in Časopis za zgodovino in narodopisje, ČZN 1967, str. 5-6.
- Janko Glazer, Franjo Baš, ČZN 1969 (Bašev zbornik), str. 23-25.
- Antoš Leskovec, Časopis za zgodovino in narodopisje, ČZN 1979, št. 1-2, str. 15-26.
- Stanko Pahič, V Mariboru spet znanstvena revija, Večer, 3. 11. 1964, št. 258.
- Ignacij Voje, Sprema beseda ob vstopu v drugo polovico stoletja, ČZN 1979, št. 1-2, str. 5-6.

— Viktor Vrtnjak, Prispevek k zgodovinoписju na slovenskem Štajerskem, Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903—1978, Maribor 1978, str. 22—25.

— Sergej Vrišer, Ob 75-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru, Zgodovinski časopis 1979, št. 3, str. 375—383.

mag. Marjan Žnidarič

EIN EHRENWÜRDIGES JUBILÄUM

Zusammenfassung

Die Zeitschrift für Geschichte und Ethnographie (ČZN) entstand im Jahre 1904 aus national-verteidigenden Gründen der slowenischen Intellektuellen in Maribor, die überzeugt waren, ihre Identität auf dem national gefährdeten Gebiet der slowenischen Steiermark auch mittels wissenschaftlicher Arbeit bestätigen zu müssen. Dadurch kam es zu einem entscheidenden Durchbruch der bis dahin ausschließlichen Domäne der deutsch-österreichischen wissenschaftlichen Interessen, wo man planmäßig den Weg für die Verdeutschung des slowenischen Volkes vorbereitete. Die grundlegende Programmkonzeption von ČZN, basierend auf der Erforschung der Geschichte und Ethnographie des nordöstlichen Sloweniens, hat sich bis heute nicht wesentlich verändert.

In den 90er Jahren ihres Erscheinens (es erschienen 65 Jahrgänge) waren bei ČZN 6 Redakteure tätig. Der erste war der Grazer Professor Anton Kaspert (bis 1917), nach ihm der Theologe und Geschichtswissenschaftler Dr. Fran Kovacic (bis 1939) und danach, bis zur nazistischen Okkupation im Jahre 1941 Franjo Bas (mit Unterstützung von Janko Glazer). Nach dem II. Weltkrieg erschien ČZN ganze 20 Jahre nicht. Sie wurde erst 1965 erneut als Nova vrsta (Neue Reihe) ČZN wieder ins Leben gerufen. Zum Redakteur wurde Jože Koropec, Professor der Geschichte an der Pädagogischen Akademie in Maribor, ernannt, der für 20 Jahrgänge diese Funktion inne hatte. Dr. Vladimir Bračić, Ehrenprofessor an der Pädagogischen Akademie in Maribor, wurde im Jahre 1984 zum Nachfolger von Jože Koropec. Seine Arbeit übernahm im Jahre 1992 Mag. Marjan Žnidarič, Direktor des Museums der Volksbefreiung in Maribor.

Wenn für das Erscheinen der alten Reihe von ČZN (bis zum Jahre 1940) nur ein enger Kreis von Autoren aus Maribor und dem Hinterland kennzeichnend war, ist in der Nova vrsta (Neue Reihe) ČZN der Großteil der Beiträge aus diesem Gebiet, denn durch eine immer Größer werdende Anzahl kultureller Einrichtungen, wuchs auch die Zahl der Forscher. ČZN ist eine interdisziplinäre wissenschaftliche Zeitschrift, welche Beiträge aus verschiedenen humanistischen Lehren veröffentlicht. Die Zeitschrift bietet auch jungen Fachleuten Zutritt, die sich erst den Weg in die Wissenschaft bahnen. Mit ihrer Tradition und dem bisherigen Erfolg ist ČZN eines der erfolgreichsten bisherigen geistigen Güter Maribors.

Vanek Šiftar — petinsedemdesetletnik

Ob upokojitvi kolege dr. Vaneka Šiftarja s takratne Višje pravne šole v Mariboru smo mu zaželeli, da ostane med nami aktiven in da nadaljuje s svojimi poljudnoznanstvenimi raziskavami, s katerimi nam je odkrival in dokazoval, da ima Prekmurje v širši javnosti manj znane, a pomembne zgodovinske razsežnosti. Ob letošnjem življenjskem jubileju, 75-letnici, lahko ugotovimo, da so se naše želje uresničile in da bivši kolegi in študentje redno prihajamo v njegove Petanjce na razgovore, posvete in prijateljsko druženje.

Dr. Šiftar je še vedno, kot je nekdo zapisal, človek z ljubeznijo do sočloveka, predan pravni stroki z izredno življenjsko energijo in odprtostjo do okolja in do novih porajajočih se problemov v naši družbi. Menim, da ni potrebno ponavljati njegove podrobne poklicne biografije in bogate strokovne bibliografije. O

tem smo veliko zvedeli ob različnih priložnostih, vendar bi želel ob njegovem življenjskem jubileju omeniti dejstva, ki so vezana za njegovo življenje in delo univerzitetnega profesorja in dolgoletnega kolega.

Dr. Vanek Šiftar je predvsem pedagog in znanstvenik na področju prava, pri čemer je posegal tudi na druga področja življenja in dela. S pravom se je prvič srečal kot študent, v letih 1938—1941. Kot študent ob delu je diplomiral šele po vojni in se takoj začel poklicno ukvarjati s pravom na različnih delovnih mestih in funkcijah. Po doktoratu družbeno-političnih znanosti je leta 1965 začel s predavanji o družbeno-političnem sistemu SFRJ in osnovah delovnega prava ter socialne varnosti na Višji pravni šoli v Mariboru. Leta 1968 je dosegel docenturo na Pravni fakulteti v Ljubljani, pozneje pa je bil izvoljen za izrednega in rednega profesorja. Med njegovimi številnimi deli, strokovnimi članki, publikacijami in razpravami je bilo vselej prisotno pravo v takšni ali drugačni obliki. Za dr. Šiftarja je značilna izredna delavnost, širina raziskovalnega interesa in enciklopedično znanje iz številnih področij njegove ožje stroke. Sodeloval je na številnih kongresih in posvetovanjih doma in v tujini z opaženimi in kasneje objavljenimi referati. Predaval je na podiplomskem študiju v Zagrebu in nekaj let na teološki fakulteti v Mariboru. Pri tem ne gre pozabiti njegovega prizadevanja, da je o svojih izsledkih poročal ne samo preko strogo strokovnih časopisov in medijev, temveč je skušal svoje ideje tudi popularizirati na različne načine, zlasti pa v dnevnem tisku in na svojih številnih predavanjih. Na Višji pravni šoli

je opravljal različne funkcije in bil tudi direktor, zlasti pa ne moremo mimo njegovega stalnega prizadevanja po utrjevanju kvalitete pedagoškega dela, pri čemer bi šola razvijala raziskovalno delo, četudi to takrat ni bilo posebej zaželeno in priznано po zakonu. Na šoli je užival sloves izredno dobrega profesorja, ki je znal študente zainteresirati za predmet, ki ga je predaval predvsem s svojim izredno širokim poznavanjem problematike pravniškega dela. Razen na višji pravni šoli je predaval tudi na drugih fakultetah in pri različnih oblikah dopolnilnega izobraževanja. Bil je odličen mentor pri številnih diplomskih nalogah, pomagal je pri izdelavi magistrskih in doktorskih tez, tudi v tujini, zlasti pa je skrbel za nas takrat mlajše pedagoške delavce, ki so se šele vključevali v pedagoški proces na Višji pravni šoli. Recenziral je tudi več pomembnejših rezultatov raziskav. Vzpodbujal je vse kolege, da objavljajo in da poskrbijo za doseg potrebnih akademskih naslovov. Bil je prepričan, kar se je pozneje tudi izkazalo kot edino pravilno, da sta le kvalitetni razvoj šole in raziskovalno delo pedagoških delavcev lahko podlaga za preoblikovanje Višje pravne šole v pravno fakulteto, kar se je zgodilo šele v preteklih dveh letih. Kot eden vidnejših teoretikov ustavnega in delovnega prava je ogromno prispeval k izgrajevanju obeh omenjenih pravnih panog. Posebno zanimanje je kazal za vprašanje položaja delavcev, zaposlenih v takratni družbeni ureditvi, ter za reševanje delovnih sporov. Sodeluje v prvi meddržavni raziskavi stavk.

Dragocene življenjske izkušnje in vsestransko znanje, ki ga je dr. Šiftar pridobil s sistematičnim poglobljenim strokovnim delom, je zavzeto prenašal na svoje študente in na sodelavce v Mariboru in drugod. Poleg strokovnih lastnosti pa je dr. Vanek vedno kazal veselje do aktivnega življenja. Neverjetno je dinamično odprt za ljudi, pripravljen pomagati vsakomur v njegovih težavah. Vseskozi, je potrjeval znano resnico, da razdajanje znanja bogati človeka, vendar je bil dosleden v svojem prepričanju in zagovarjanju človeške pravičnosti in humanizma. Njegov način življenja in delovanja je pogosto izzival neugodne reakcije sredine, ki mu ni mogla slediti, ali pa ga v celoti ni razumela ali ni hotela razumeti.

Od njegovega odhoda v pokoj je preteklo precej časa, vendar kot stanovski kolega se vedno počutim počaščen, če številni prijatelji, bivši študenti in znanci sprašujejo po kolegu dr. Šiftarju z iskrenim poudarkom, da je bil dober profesor, da jih je veliko naučil in jih usposabljal za poklicno življenje z večnim iskanjem odgovorov na nova in nova vprašanja.

V času njegovega delovanja na Višji pravni šoli je potekala akcija za preraščanje višje šole v visoko. Njegovo prizadevanje ni naletelo na ugodne odzive okolja, zlasti pa ne pri določenih takrat pomembnih pravnih in političnih institucijah. Kljub temu je vztrajal in nas vzpodbujal, prepričan, da skupni napor mora pripeljati do uspeha. Za razvoj šole se je boril tudi kot aktivni družbenopolitični delavec, poslanec v Skupščini bivše Jugoslavije ter Slovenije, in to z aktiviranjem vseh pomembnejših družbenih dejavnikov. Veliko elaboratov, mnenj, obrazložitev in predlogov je bilo, ki žal takat niso pripeljali do uspeha, vendar se brez tistega prizadevanja, katerega nosilec je bil kolega Šiftar, višja pravna šola ne bi obdržala in ne bi prerasla v današnjo pravno fakulteto.

Njegovi poklicni kolegi, ki smo prebili z njim desetletja, se radi spomnimo dr. Vaneka kot delovnega prijatelja, ki je znal kritično opozoriti na napake, hkrati pa pokazati, kam in kako naj se usmerijo prizadevanja za realizacijo zastavljenih, tudi osebnih ciljev. Njegovo delo je vtakano v razvoj današnje pravne fakultete v Mariboru, četudi se zdi, da je pozabljeno in da je bilo prizadevanje za razvoj v preteklih letih nepotrebno.

Dr. Šiftar je prvi iz vrst pedagoških in znanstvenih delavcev z bivše pravne šole, ki ji je poskušal pridobiti mednarodni znanstveni ugled in s tem pospešiti izpolnjevanje pogojev za preoblikovanje. Vključil se je v realizacijo uresničitve

pobude deželne vlade Gradiščanske in Inštituta za mednarodne kulturne odnose v Budimpešti, da se mariborsko višje šolstvo in Slovenija kot celota s podpisom pogodbe leta 1970 pridruži ustanovitvi mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinici (Mogersdorf). Dr. Šiftar je bil aktiven član organizacijskega odbora pri organiziranju simpozijev Modinci v 70-tih in 80-tih letih, nastopal je tudi kot referent na simpoziju in kot sourednik treh zbornikov. Za svojo angažiranost na tem področju je bil deležen številnih državnih odlikovanj in tujih priznanj, naj omenim, da je nosilec velikega častnega znaka Republike Avstrije in velikega častnega znaka dežele Gradiščanske in dežele Štajerske. Ne gre prezreti, da je prof. Vanek sodeloval pri urejanju številnih časopisov in publikacij, zlasti pa, da je bil dolgoletni član uredniškega odbora Časopisa za zgodovino in narodopisje.

Ob poklicnem pravniskem delu je zaslužni prof. Vanek Šiftar morda tudi malce skrivaj pred svojimi kolegi skrbno ohranjal in razvijal svojo ljubezen do narave, ki jo je udeležal od leta 1946 v svojem vrtu spominov in tovarštva. Z enako ali pa še večjo vnemo kot pravu se kolega Vanek posveča svojim sto in več vrstam dreves in grmovnic na površini 1,5 ha iz vseh koncev sveta, ki na nek način izražajo željo po skupnem miroljubnem sožitju ljudi in narave. Obisk v njegovem vrtu, razgovor z dr. Vanekom Šiftarjem in njegovo pripovedovanje o zgodovinskih dogodkih, o povezanosti človeka z naravo, o značilnosti posameznih vrst rastlin, ki jih s toliko ljubezni neguje v svojem vrtu, so za vsakega obiskovalca posebno doživetje, zlasti pa za nas, ki dr. Šiftarja poznamo kot kolega, prijatelja v drugačnih življenjskih okoliščinah. Pogosto nam njegova ljubezen do sočloveka in narave ni dovolj dojemljiva, vendar je tako široke ljubezni in skrbi ter poštenosti zmožen samo človek z lastnostmi, ki jih ima dr. Vanek Šiftar.

Ob življenjskem jubileju mu želimo še veliko zdravih in ustvarjalnih let v smislu tistega, kar je ob neki priložnosti sam zapisal: »življenju se nikoli ni mogoče oddolžiti, vedno se je treba čutiti dolžnega kaj storiti, kajti vedno obstaja še tisto pozneje.«

Šime Ivanjko

RAZPRAVE — STUDIES

PROMETNE RAZMERE MED 11. IN 18. STOLETJEM
NA NEKDANJEM KOROŠKEM OZEMLJU

Jože Curk*

UDK 656.1(497.12 Koroška)»10/17«

CURK Jože: Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem na nekdanjem koroškem ozemlju. (Die Verkehrsverhältnisse auf dem ehemaligen Kärntnergebiet zwischen dem 11. und 18. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, 65 = 30(1994)1, str. 13—19

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Gre za opis zgodovine cestnega omrežja in s tem prometnega razvoja na prehodno zanimivem ozemlju, ležečem med Pohorjem in Karavankami, ki ga sestavlja vrsta med seboj povezanih dolin z osrednjim stičiščem pri Dravogradu.

UDC 656.1(497.12 Koroška)»10/17«

CURK Jože: The transport situation between the 11th and 18th century on the then Carinthia territory. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 65 = 30(1994)1, p. 13—19

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

This paper reveals the history of the road net and in connection with this the development of traffic in this transit territory, lying between Pohorje and the Karavanken Alps. It embraces a series of mutually connected valleys, the junctinn of which is near Dravograd.

Ozemlje med Mariborom in Velikovcem je zaradi geografske oblikovanosti vedno vnašalo določeno specifiko v njegove prometne povezave. Ker je Maribor predstavljal mostišče na cesti Gradec—Plač—Slovenska Bistrica—Celje in Velikovec na cesti Obdach oziroma Pack—Andraž—Železna Kapla—Jezersko—Kranj, se je kot nujno uveljavilo še vmesno mostišče v Dravogradu na cesti Andraž—Labot—Slovenj Gradec—Šaleška kotlina—Savinjska dolina. Te tri pol-dnevniške prometnice so povezovale tri vzporedniške, ki so jih pogojevale Sulmsko—Čakavska, Dravska in Mežiška dolina ter Vitanjsko in Hotuljsko podolje. V srednjeveškem razvoju, ki ga madžarska okupacija v 10. stoletju na ozemlju zahodno od Pohorja in severno od Paškega pogorja ni prekinila, so se cestne povezave razvijale po logiki prometnih tokov, ki pa niso nujno sledili dolinam, saj so

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar, Ljubljana

bile npr. Dravska med Falo in Breznm do srede 13. stoletja, Paška med Doličem in Šalekom (Huda luknja) ter med Šoštanjem in Paško vasjo pa celo prav do 19. stoletja neprevozne (ne pa seveda neprehodne). Ker izbira cestnih tras še ni bila vezana na vozni promet, vzpetine niso nudile ovir, ki bi jih osebni in tovorniški promet ne zmogla. Hujše ovire so predstavljali vodni tokovi in globoke grape, ki so bile težje premagljive kot gorski prelazi. Ta vidik moramo upoštevati pri nastanku in razvoju prometnic na obravnavanem ozemlju.

Cest z antično tradicijo je bilo več. Glavna je vodila iz Podjune čez Hotuljsko podolje ob zahodnem bregu Jenine (z vzporednim krakom skozi Dobrovo in Šminklavž) čez (Slovenj)graško goro v Šaleško kotlino in naprej v Arjo vas, druga se je odcepila pri Starem trgu ter čez Dravograd vodila z enim krakom proti Labotu in drugim preko Radlja v Sulmsko-Čakavsko dolino in Lipnico, tretja pa je tekla od Starega trga vzdolž Mislinje skozi Dolič in Vitanje v Stranice. Vse te ceste so v zgodnjem srednjem veku opustele, zlasti ko so Madžari prekinili njihove povezave z osrednjim Pomurjem, Podravjem in Posavinjem. Nove zveze so se začele tkati šele po njihovem pregonu ob koncu 10. stoletja. Blizu pražupniškega središča v Šmartnem je nastalo fevdalno v Gradcu nad Starim trgom, kjer se je zgodaj namestila deželna mitnica in kmalu tudi eksimirana (pra)župnija sv. Pankracija. Nastalo je upravno središče Mislinjske doline, ki je nadaljevalo prekinjeno tradicijo antičnega Colatia ter v 11. in 12. stoletju povežalo oživljajoče se prometne poti. Pri tem je odigrala določeno vlogo tudi deželna pripadnost teh krajev. Meja Karantanije, od 976 vojvodine Koroške, se je postopoma umikala na račun Dravske marke, od 1180 pa vojvodine Štajerske. Leta 1106 se je to zgodilo z Dravsko dolino ter območji Radlj in Vuzenice, 1335 z Vitanjem in 1363 s slovenjegraškim imunitetnim ozemljem patriarhov. Meja med vojvodinama se je okoli 1420 tudi formalno ustalila na črti Golica—Košenjak—Velka—Drava do Dravograda—Kotlje—Uršlja gora—Sleme, kjer je ostala do leta 1918. Deželna meja je pomenila tudi carinsko, čemur sta se prilagodila tako cestni kot vodni promet. Novi mejni prehodi so nastali pri izlivih Velke in Meže v Dravo ter pri Kotljah, stari pa so se spremenili v mitniške postaje posameznih deželskosodnih in drugih gospostvenih struktur. S kolonizacijo ponovno pridobljenih krajev vzhodno in južno od Golice, Pohorja in Paškega pogorja se je povečal tudi promet z njimi. Ponovno so začeli uporabljati stare prometnice, nastale pa so tudi nove.

Antična cesta Stari trg—Dravograd—Radelj—Ivnik—Lipnica je dobila vzporednico Stari trg—Legen—Kašivsko sedlo—Vuzenica—Spodnja Muta—Radjle—Spodnja Vižinga—Remšnik—Osek—Lipnica. Ta cesta je povezovala Mislinjsko dolino neposredno (torej brez ovinka preko koroškega Dravograda) z Lipniškim poljem ter s podaljškom preko Vildona tudi z Graško kotlino. Dopolnjevali sta jo Dravska cesta, ki je sredi 13. stoletja po Dravski dolini povežala Maribor z Dravogradom, in Pesniška cesta, ki je vzdolž Pesnice povezovala Slovenske gorice s Čakavsko dolino (Lučane—Arvež—Osek—Ivnik).

Z nastankom Dravske ceste je izgubila veljavo obvoznica Fala—Ribnica—Vuhred ter njen podaljšek vzdolž južnega brega Drave razen odseka med Vuzenico in Mežo pri Dravogradu, kjer se je priključila na Mislinjsko cesto. Enako velja za Pesniško cesto, pravzaprav za njeno povezavo z Dravsko na trasi Bistrica pri Viltušu (z mitnico omenjeno med leti 1093 in 1265)—Žlembek—Lučane.

Antična cesta Stari trg—Dravograd—Labot in naprej ob Dravi oziroma Labotnici je dobila manj pomembno vzporednico ob južnem bregu reke na Libeliče in naprej v Podjuno. Antična cesta proti Vitanju je v celoti prešla na levi breg Mislinje, sicer pa trase v glavnem ni spremenila. Tudi glavna rimska cesta Podjuna—Celje je ohranila svojo temeljno smer, vendar je čez Graško goro dobila več podsmeri. Prva je vodila po dolini Jenine mimo Vodriža, po dolini Kolarice čez Goro mimo Forhteneka in po dolini Velunje skozi Gaberke in Šmihel v Šoštanj.

Druga je tekla po dolini Jenine mimo Šmiklavža čez Goro skozi Plešivec v Preloge v Šaleški kotlini, tretja se je usmerila skozi Dobrovo mimo Hartenštajna in Šmiklavža na Goro ter skozi Cirkovce in Škale v Staro Velenje oziroma skozi Hrastovec mimo Turna in Šaleka v Velenje, četrta pa je krenila od Šmiklavža čez Goro skozi Završe, Šentvid in mimo Valdeka v Gornji Dolič. Že zgodaj so nastale tudi tri tovarniške poti: prva iz Poljan po dolini Meže v Črno, druga iz Šmihela preko Slemenca do Črne in od tam v Koprivno ter tretja z Mučkega polja ob Bistrici preko Sopote v Labotsko dolino. Pojavila pa se je tudi bližnjica Trbonje—Sv. Danijel—Otiški vrh—Šentjanž pri Dravogradu, ki je skrajšala obvoz preko Meže iz Dravske v Mislinjsko dolino.

Trase naštetih prometnic so vplivale na nastanek in izoblikovanje desetih urbanih naselbin na tem ozemlju. Stari trg je nastal kot naslednik antičnega vozlišča cest v smereh Ravne, Dravograd, Vitanje in Šoštanj/Velenje. Sredi 12. stoletja obnovljena Mislinjska cesta je ustvarila Dravograd kot mostišče v smeri Labota in Andraža ter na začetku 13. stoletja Slovenj Gradec, ki se je razvil v naslednika Starega trga. Nastanek Šoštanja je povzročila cesta, vodeča iz Starega trga preko Graške gore in Lokovice v Šmartno ob Paki, nastanek Velenja pa cesta iz Starega trga preko Graške gore in Socke v Arjo vas (z odcepom v Žalec). Ravne so nastale ob cesti iz Starega trga v Prevalje, na nastanek Vuzenice in Radelj pa je vplivala cesta iz Mislinjske doline preko Kaštivskega sedla in Remšnika v Lipnico, pa tudi v Maribor. Muta je nastala ob cesti, ki je vodila iz Dravograda preko Radlja v Sulmsko-Čakavsko dolino, pozneje pa tudi preko Ožbalta v Maribor. Vitanje je nastalo ob cesti, vodeči iz Starega trga v Stranice, na cepišču njenega kraka preko Strmca (Nove cerkve) v Vojnik, do začetka 16. stoletja pa tudi preko Rožne doline v Arjo vas. Visoko število in relativna gostota urbanih naselbin potrjuje veliko prometno frekvenco tega prostora, h kateri je pripomogla tudi vodna pot po Dravi s pristanišči v Dravogradu, Muti/Vuzenici, Vuhredu in drugih krajih vzdolž reke vse do Maribora.

V približno takšnem stanju je cestno omrežje obravnavanega ozemlja dočakalo novi vek. Ujme madžarskih in turških bojev med 1473 in 1532 so zapustile kot vidne sledove cestne zapore na Platu (Stražah) pod Turjakom, pri Kotljah in Fali ter pred Dravogradom. Ohranjeni so obračuni iz let 1537–50 za obnovo Dravske ceste na odseku skozi Dravski gozd, nato obsežno poročilo dravograjškega trškega sodnika iz 1585 o stanju ceste čez Radelj ter predračun iz 1590 za njegovo obnovo v dolžini 1530 kl. Mnogo bogatejši so podatki o obravnavanih cestah iz 17. stoletja. Posebno zanimiv je seznam cest s 27. 4. 1640, ki nas podrobno seznani s takratno cestno mrežo in njenimi vzdrževalci. Cesta iz Gradca v Dravograd (z enim krakom preko Stainza in z drugim preko Predinga, ki sta se združila v Wiesu) je vodila preko Ivnika in Radlja v Dravsko dolino in po njej v Dravograd. Zanj so med Radljem in deželno mejo skrbeli radeljske dominikanke in Gotfried Stübich. Cesto iz Gradca preko Vildona, Lipnice, Oseka, Remšnika in Radelj v Dravograd sta vzdrževali mitnici v Oseku in Ehegartnu pri Spodnji Vižingi, radeljski cerkveni skrbniki (Zechleute) in bukovsko gospostvo. Pri Vuzenici so dva broda in mitnica vodili na cesto, ki je po južnem bregu Drave tekla do Meže pri Dravogradu in nato ob Mislinji do Slovenj Gradca. Zanj sta skrbeli gospostvi Bukovje in Gradišče, ki sta pobirali cestnino. Cesto iz Slovenj Gradca v Vitanje so v mejah mestnega pomirja imeli na skrbi meščani, v obsegu deželskih sodišč Gradišča in Vitanja cestni mejaši, za odsek od Vitanja do Stranic in do Vojnika pa sosedje. Tudi za cesto Slovenj Gradec—Celje so skrbela mejaška gospostva. Odsek od Slovenj Gradca do Hartenštajna pri Turiški vasi je bil vzdrževan, naprej preko Gore do Velenja pa je bil zelo slab. Odsek od Velenja skozi Sociko do Celja so zadovoljivo oskrbovali mejaši. Za cesto Maribor—Dravograd so do kamnitega mostu preko Črmenice v Ožbaltu skrbeli Mariborčani, do Breznega

tamkajšni cerkveni skrbniki, do Kajzerjevega potoka pri Zgornji Vižingi pa radeljski cerkveni skrbniki.

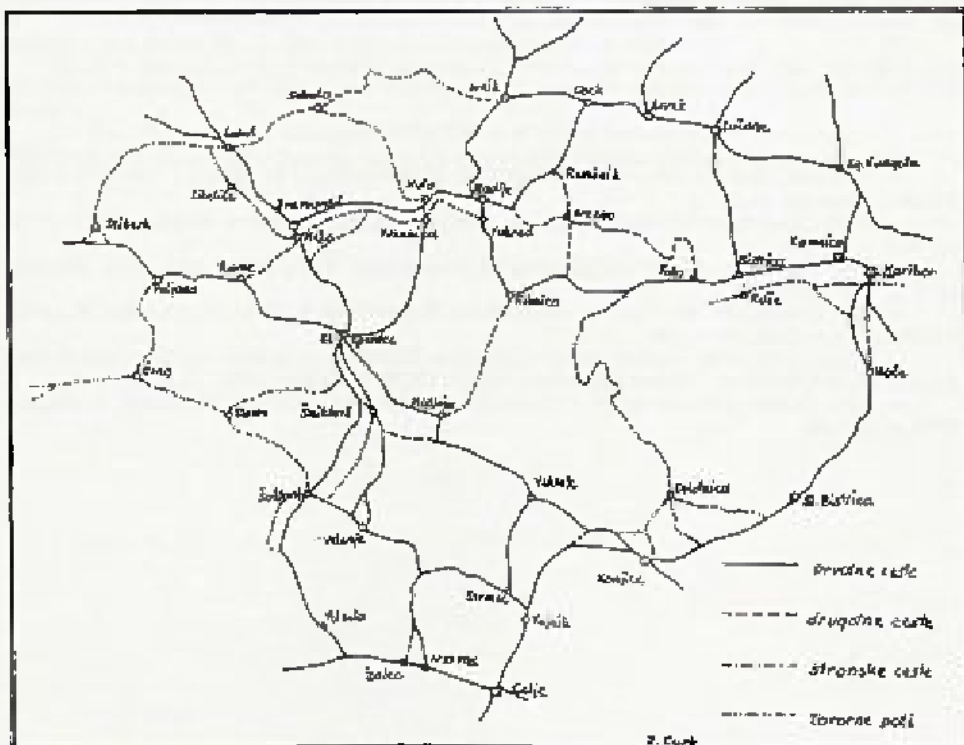
Zapis iz leta 1647 govori o cestnih razmerah na območju Mislinjske in Savinjske doline. Cesta Slovenj Gradec—Hartenštajn—Šmiklavž—Graška gora—Šaleška kotlina je imela več zvez s Savinjsko dolino. Slabša zveza s Celjem je vodila preko Šoštanja—Lokovice—Polzele—Ločice, boljša pa preko Velenja—Socke—Žalca oziroma Velenja—Lemberga—Vojnika, ki pa sta obe potrebovali temeljito obnovo. Pot iz Šmihela preko Slemenca v Črno je bila uporabna le za tovarne konje in zato ni potrebovala večjega vzdrževanja. Cestni odsek Slovenj Gradec—Hartenštajn je bil prevozen, zanj so skrbela gospostva Gradišče, Legen, Feldenhofen (Zavlar) in Hartenštajn, cestni odsek preko Gore do Velenja pa je bil komaj prehodan — zanj so skrbela gospostva Valdek, Turn in Šalek.

Poučen je tudi opis deželne ceste iz Gradca čez Remšnik v Celjsko četrt in opis glavnih poti v njej, ki ga je pripravil grof Karel Sauer leta 1651. Ta cesta je vodila z Lipniškega polja po dolini Solbe in Čakave do Oseka in čez Remšnik do Ehegartna pri Spodnji Vižingi. Cesta je bila vseskozi slaba, čeprav je bilo treba za prevoz čez Remšnik plačati cestnino grofu Mörspergu iz Arveža. Od Ehegartna do Mute so jo vzdrževali s pomočjo cestnine radeljski cerkveni skrbniki, vendar slabo, saj so se težji vozovi in karoce kljub vpregi dveh konj le počasi premikali in zaradi mnogih ožin le težko izogibali nasprotnemu prometu. Nič bolje ni bilo s cesto od Mute do soteske pred Dravogradom. Ker je bila dolžnost radeljskih cerkvenih skrbnikov skrbeti le za cesto do Mute, je grof priporočil, da bi pogodbeno zanjo skrbeli še do deželne meje. Od tu do Dravograda je za cesto skrbelo tamkajšnje gospostvo. Most čez Mežo pod trgom je bil zelo slab, zato naj bi ga obnovili z delitvijo stroškov gospostvi Pliberk in Gradišče. Vendar je to storilo le slednje in zato tudi pobiralo cestnino. Cesta od tu do Slovenj Gradca tudi ni bila kaj prida, saj je bila spomladi in jeseni pogosto neprevozna. Enako je veljalo za cesto Slovenj Gradec—Vitanje na odseku do Loške gore. Za cesto, ki so jo prištevali med velike deželne ceste, je od Dravograda do Loške gore skrbelo gradiško gospostvo, ki je sicer pobiralo cestnino, a cesto slabo vzdrževalo. Od Loške gore je cesta vodila v Vitanje in od tam skozi Socko v Vojnik. Ker so to cesto mnogo uporabljali koroški tovarniki in vozniki, je potrebovala nenehno obnavljanje. Zato bi morali na njej uvesti redno cestnino, ne pa skrb zanjo prepuščati gospostvom in njihovim podložnikom. Druga cesta je vodila iz Slovenj Gradca čez Goro v Šaleško dolino in naprej v Celju. Ta je bila večinoma slaba, preko Gore pa skoraj neprevozna. Ker so po njej prevažali vina na Koroško, ceste pa sploh niso vzdrževali, bi vozniki rade volje plačali nekaj višjo cestnino, če bi zanjo bolje poskrbeli. Omembe vreden je še opis ceste Slovenj Gradec—Šoštanj iz leta 1697, ki omenja vzpon čez Goro mimo Vodriža (ki je propadel po 1768) in Forhteneka (ki je bil uničen 1635). Za njeno vzdrževanje je skrbel Vodriž.

V 18. stoletju je prometni režim na obravnavanem ozemlju doživel le manjše popravke, ki so šli na račun prevlade voznega prometa nad tovarniškim. Leta 1721 se pojavi opis glavne stranske ceste Vojnik—Vitanje—Dolič—Slovenj Gradec—Dravograd—Radelj, ki je tekla skozi štiri deželska sodišča (Vitanje, Slovenj Gradec, Bukovje, Radelje) in za katero so morala skrbeti gospostva Vitanje, Vodriž in Slovenj Gradec ter mitnica na Muti. Po njej so največ prevažali žito in vino na Koroško. Leta 1723 so obnavljali Dravsko cesto okoli Ožbalta. Liesgang/Kauperzova karta iz leta 1779 še kaže cesto Vuzenica—Kaštivsko sedlo—Gradišče—Slovenj Gradec. Kindermann/Millerjeva iz let 1792/93 pa cesti Velenje—Vid nad Valdekom!—Slovenj Gradec—Meža—Ravne oziroma Meža—Bukovje—Vuzenica ter Slovenj Gradec—Sv. Daniel!—Podjuna. Od podedovanih cest so v tem stoletju opustili odsek od Oseka preko Remšnika v Spodnjo Vižingo, uporabljali pa so še odseke iz Vuzenice preko Kaštivskega sedla v Slovenj Gradec ter bližnji-

co iz Trbošnj preko Sv. Danijela in Otiškega vrha v Šentjanž pri Dravogradu, medtem ko so ceste preko Graške gore ostale v uporabi do leta 1829 in se šele nato zreducirale na lokalno vozno pot Podgorje—Šmiklavž—Plešivec—Preloge.

Iz celotnega spleta prometnic na obravnavanem ozemlju problemsko izstopata sektorja v Šaleški in Mežiški dolini. V prvi je potekala vzporedniška cesta po severnem robu kotline (Šalek—Šmartno—Preloge—Družmirje—Šmihel pri Šoštanju), zato ni povzročila nastanka obeh tamkajšnjih trgov. Ta sta nastala ob obeh prečnih cestah, ki sta prihajali preko Graške gore (Šmihel—Šoštanj, Staro Velenje—Velenje) in nadaljevali pot v Ločico oziroma Arjo vas v Savinjski dolini. Graška gora je s svojim kopastim slemenom omogočila večsmerne prometne povezave, zato je premogla dva vzpona iz Mislinjske doline in štiri spuste v Šaleško kotlino, kar zavrača predstavo o eni sami cestni trasi preko nje. V Mežiški dolini je pogojila nastanek Raven na sotočju Suhe in Meže cesta Stari trg—Kotlje—Prevalje—Holmec—Podjuna pri njenem vstopu vanjo, in ne sedanja glavna prometnica Dravograd—Ravne. Stara cesta je pritekla iz Kotelj po dolini Suhe, zavila pred njenim sotočjem z Mežo preko nje proti zahodu in južno od Meže nadaljevala pot do Zagrada, kjer je prešla na njen severni breg. Od nje se je na trgu sredi naselbine odcepila pot, ki je pri gradu Grienfelsu prečkala Mežo in tekla ob njej skozi sotesko Votlo peč proti Dravogradu. Ta pot je bila prometno (vozno) usposobljena šele v 1. polovici 16. stoletja in ob koncu 18. stoletja zaradi industrializacije Raven obnovljena. Od stare ceste se je pri Poljanah odcepila pot v Črno, ki je vodila skozi Koprivno čez Obli kamen v dolino Bele in Železno Kaplo oziroma čez Sleme v Solčavo. Ostali odcepi so bili lokalnega pomena, saj so vodili le v gorska naselja obokraj doline. Prometna mreža v Mežiški dolini je bila vedno odvisna od geografskih pogojev, zato se ni nikoli močneje spreminjala, pač pa le obnavljala in posodabljala.

Omembe vredna je tudi zgodovina nastanka trgov v Dravski dolini. Dravograd je nastal na stičišču Dravske ceste z Mislinjsko, Vuzenica ob cesti Slovenj Gradec—Osek—Lipnica—Gradec med njenim spustom s Pohorja in prehodom preko Drave, Radlje ob isti cesti pred njenim vzponom preko Remšnika, ki je do srede 13. stoletja služil tudi obvoznici Dravske ceste Osek—Lučane—Bistrica pri Viltušu, Muta pa na stičišču obeh omenjenih cest in tovarne poti preko Sopote v Lavantinsko dolino. Kot etapo v razvoju Dravske ceste lahko smatramo njeno podaljšanje od Spodnje Vižinge do Brezna sredi 12. stoletja, ki je pogojiło nastanek dveh nadaljnjih povezav z njenima obvoznicama. Ena je vodila vzdolž Breznega potoka do remšniškega prelaza, druga vzdolž Velke do priključka na cesto Ribnica—Fala.

Iz navedenih ugotovitev sledi:

1. da Dravska cesta pred sredo 13. stoletja ni bila v celoti prevozna, zato sta jo nadomeščali obvoznici preko Remšnika na Kobanskem in preko Lehna na Pohorju,
2. da je bila Mislinjska cesta usposobljena sredi 12. stoletja, kar je posledično razvilo Dravograd in Slovenj Gradec,
3. da sta Zahodno Pohorje prečkali bližnjici preko Sv. Danijela in Kaštivskega sedla ter nekoliko vzhodnejše pot iz Vuhreda preko Ribnice v Mislinjo,
4. da sta čez Graško goro vodili dve cesti, ki sta povezovali Stari trg oziroma Slovenj Gradec s Šoštanjem in Velenjem,
5. da je cesta Dravograd—Ravne postala prevozna šele v 1. pol. 16. stoletja, s čemer je neposredno povezala Dravsko dolino z Mežiško,
6. da Radeljska cesta ni neposredno vplivala na nastanek Radelj, ampak je to storila Remšniška cesta, ki je bila vse do 17. stoletja konkurenčna Radeljski in
7. da so omenjene ceste pogojiše nastanek desetih urbanih naselbin, kar govori za veliko gostoto prometa na obravnavanem ozemlju.

Viri in literatura:

- Štajerski deželni arhiv Gradec: oddelek 13, pododdelek E, sektor 1: Ceste, Fascikli 162-202, zlasti prvih 5,
- ŠDA Gradec, priključene zbirke A, zbirka zemljevidov, karte do šte. 52 in načrti od šte. 35 do 63,
- Jože Curk: Razvoj prometnih zvez na slovenskem Štajerskem. Modinci 9, Maribor 1977, p. 199—224,
- isti: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. in 18. stoletju. Kronika 34/1986, p. 7—15 in 138—148,
- Otmar Pickl: Die Verkehrswege nach dem Südosten vom Ausgang des Mittelalters bis ins 18. Jahrhundert. Südostdeutsches Archiv 15/16. München 1972/73, p. 101-114,
- Jaro Šašel: Rimske ceste v Sloveniji. Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana 1975. p. 74—99.

Die Verkehrsverhältnisse auf dem ehemaligen Kärntner-gebiet zwischen dem 11. und 18. Jahrhundert

Zusammenfassung

Das Verkehrsnetz, das die Römer im Übergangsland zwischen den Karavanken und Pohorje geschaffen haben, war im frühen Mittelalter grösstenteils vernichtet. Erst nach den Ungarnkriegen am Ende des 10. Jahrh. haben sich die politischen Verhältnisse so weit stabilisiert, dass es zu einer Wiederherstellung der Verkehrswege gekommen ist. Den Verlauf derselben haben die orographischen Verhältnisse des Geländes und die damals übliche Transportform mit Lasttieren, welche was die Errichtung der Wege betrifft, nicht anspruchsvoll war, diktiert. Stari trg bei Slovenj Gradec, der durch römische Tradition beeinflusst war (Colatio), ist zum Knotenpunkt der Verkehrswege geworden (diese als Strassen zu bezeichnen wäre es im Zusammenhang mit dem hohen Mittelalter schwer), welche nach Savinjska dolina, Podjuna und Pomurje geführt haben. Die Analyse dieses Verlaufes hat folgende Befunde, die mehr Klarheit in die bisherige Abhandlung bringen, festgelegt.

1. Die Dravastrasse war vor der Mitte des 13. Jahrh. noch nicht in ihrer ganzen Länge befahrbar, darum sind 2 Umwege: Radlje—Remšnik—Osek—Lučane—Bistrica bei Viltuš und Radlje—Vuhred—Ribnica—Lehen—Fala entstanden. Als nach der Mitte des 12. Jahrh. die Trasse von Spodnja Vizinga bis Brezno hergestellt worden war, sind noch zwei weitere Umwege über Brezni vrh und Lehen entstanden. Als aber die Dravastrasse in der ganzen Länge befahrbar geworden ist (also auch der Abschnitt Brezno—Ožbalt—Vurmat—Fala), haben die beiden Umwege ihre Bedeutung verloren.

2. Die Strasse von Stari trg bis Dravograd war um die Mitte des 12. Jahrh. hergestellt, was zur Folge die Entstehung und Entwicklung von Dravograd und Slovenj Gradec gehabt hat.

3. Die westliche Hälfte von Pohorje haben 2 Abkürzungen durchquert, eine leitete über St. Daniel, die andere über Kašivsko sedlo; etwas östlicher verlief noch eine von Vuhred über Ribnica ins Mislinjatal. Die wichtigste unter ihnen war die von Stari trg über Lehen und Kašivsko sedlo nach Vuzenica, durch Spodnja Muta und Radeljca, über den Radelpass nach Ivnik und weiter gegen Leibnitz und Graz leitende.

4. Über Graška gora haben zwei Strassen geführt, die Stari trg bzw. Slovenj Gradec mit Soštanj und Velenje verbanden.

5. Die Strasse Dravograd—Ravne ist erst in der 1. Hälfte des 16. Jahrh. fahrbar geworden und damit die beiden Täler von Drava und Meža verbunden.

6. Die Strasse über Remšnik, die im 12. Jahrh. die Entstehung von Remšnik und Radlje veruracht hat, stellte bis zum 17. Jahrh. eine Konkurrenz der Strasse über Radelpass vor.

7. Die behandelten Strassen bzw. Verkehrswege haben zur Entstehung von zehn Märkten, die als Beweis dienen, wie verkehrswichtig das behandelte Gebiet war, beigetragen.

JUŽNI SLOVANI V SLOVENSKIH ČASNIKIH NA ŠTAJERSKEM OD 1908—1914

Maja Vičič*

UDK: 949.7"1908/1914":07

VIČIČ Maja: Južni Slovani v slovenskih časnikih na Štajerskem od 1908 — 1914. (Südslawen in slowenischen Zeitungen in der Steiermark von 1908 bis 1914.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 20—39

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Članek opisuje odnose štajerskih Slovencev do Južnih Slovanov v času tik pred združitvijo v skupno državo. Kljub spreminjanju odnosov glede na vsakodnevne politične dogodke pa v teh razmerjih zasledimo tudi nekatere stalnice — odvisne predvsem od idejno-politične usmeritve posameznih časnikov.

UDC: 949.7"1908/1914":07

VIČIČ Maja: South Slavs in Styrian newspapers, 1908—1914. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 20—39

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article depicts the stances of Styrian Slovenes towards South Slavs in the period immediately preceding the unification into one state. In spite of changes with regard to everyday political events, we also find some elements of constancy, depending particularly on the ideational-political directions of the individual newspapers.

V pričujočem prispevku poskušam ugotoviti, kako so Štajerski Slovenci v času od aneksije Bosne in Hercegovine do prve svetovne vojne gledali na južne Slovane, kako so si jih predstavljali, oziroma kaj so o njih sploh lahko izvedeli v domačih časnikih, kaj so pri njih cenili in česa ne.

S tem namenom sem pregledala časnike, ki so izhajali v letih 1908 do 1914 na slovenskem Štajerskem v slovenskem jeziku in so pisali s slovenskih narodno-obrambnih stališč. V njih sem iskala predvsem razne komentarje in poročila, manj pa so me zanimale kratke, suhoparne politične novice.

HRVAŠKA

Predvsem za katoliški tabor so bratje Hrvati najbližji naravni zavezniki Slovencev. Še posebej ob raznih katoliških shodih se dvigne zanimanje za hrvaški narod in išče rešitve za njegove težave. Tako piše Straža: »Hrvati in Slovenci smo eminentno katoliški narod... In Slovenci in Hrvati nismo združeni pod habsburškim žezlom le po naravnih vezah v krvi, temveč tudi vsled milostivega zvanja božje previdnosti tudi po edinstvu vere in Cerkve.«¹

* Maja Vičič, profesorica zgodovine na Ekonomski srednji šoli Maribor.

¹ Straža (V) 1913, št. 33, 26. 3., str. 2.

Kljub temu ima katoliško časopisje do Hrvatov nekako pomilovalen in zaščitniški odnos. Kadar se govori o »bratih Hrvatih«, je Hrvat ponavadi v vlogi mlajšega brata, potrebnega poduka. Za tako razmišljanje je značilen naslednji prispevek: »Pri nas se morda ta ali oni čudi, kako je mogoče, da vlada na Hrvaškem absolutizem. Ali kdor je videl tamošnje razmere, se temu ne čudi. Hrvaški narod je takorekoč že ubit. Gospodarsko stoji na sila slabih nogah, bogataši, trgovci in obrtniki in fabrikanti so skoro sami Madžari in Nemci in židovi... uradnik se ganiti ne sme, kmet je čisto neveden in strašen siromak. Poleg tega je hrvaški narod silno pokvarjen, zlasti v Sloveniji, kjer nočejo niti otrok imeti. Veliko boljši pa so Primorci in Dalmatinci. K vsemu temu je hrvaški seljak še len in sila potraten, če le ima s čim, a inteligenca pa živi v veselju, kakor da jim je jutri iti na višlice. V takih razmerah delajo Madžari na mažarizacijo na vseh koncih in krajih... Če bo šlo tako naprej, je hrvaški narod še prej izgubljen ko slovenski. Za rešitev hrvaškega naroda je treba mnogo dela, kakor se iz tega lahko vidi. Predvsem bi bilo treba k nam (na slovensko, op.p.) poslati duhovnike, da bi se pri nas naučili organizacije in potem doma moralno okrepili in povzdignili ljudstvo in pa njegovo voljo, katero nemoralnost strašno uničuje. Drugo, kar bi bilo Hrvatoma nujno potrebno, so mali kreditni zavodi, posojilnice, kjer bi seljak lahko brez velikih stroškov dobil v sili denar. Sedaj si ga navadno sposoje od židov, in to na menice na procenke od 200 %!!... Hrvat gre pa v Ameriko. Ali če Slovenci te organizacije Hrvatov ne vzamejo sami v roke, Hrvati ne bodo storili nič, ker so preletargični in apatični za ljudski blagor, pa si tudi pred Madžari ne upajo.«² Podobno stanje ugotavlja tudi pisec iz Moslavine, ki pa je v svojih kritikah v Narodnem listu mnogo bolj blag. Le-ta je odkril tudi nekaj dobrih lastnosti Hrvatov, in sicer »da pravih pijancev tukaj skoraj ne poznajo«³, s čimer pa se ne strinjajo niti katoliški niti liberalni listi, ki Hrvatoma na več mestih očitajo, da letno zapijejo več, kakor pa jih stane vzdrževanje šol, sodišč in vlade skupaj.

Kritičnemu stališču katoliškega tabora do Hrvatov je morda krivo tudi to, da je politično življenje na Hrvaškem vodila hrvaško-srbska koalicija, katere nevarno delovanje je pripeljalo tako daleč, da se Hrvati »bolj razvneajo za srbske težnje kot Srbi sami«⁴, liberalizma pa naj bi se Hrvati naučili od Slovencev: »Prišel je Janezek v Ljubljano in Janez se je vrnil v Zagreb«.⁵ Za tako stanje pa so Hrvati seveda krivi sami, saj so »hrvaški politiki pri vsaki važni, jugoslovane zadevajoči zadevi, le cokolja, tako v avstrijski, kot v ogrski polovici. Brez vsakega kurza je njihova politika tako v Banovini, kakor v Dalmaciji, Istri in Bosni... S svojo dosedanjo nedisciplino, apatijo v odločnih trenutkih in magnaškem klikarstvom so zapravili samosvoje kraljestvo, so se sami izročili madžarskemu gospodstvu in so se dali naposled prekositi še od Srbov«.⁶ Še celo v uvodniku ob stoletnici rojstva Stanka Vraza je poudarjeno: »Hrvaška je, kakor je znano, zemlja navdušenih govorov, visoko letečih osnov, hipnega navdušenja, a redkih dejanj.«⁷ In kljub temu, da še vedno velja načelo »Slovenac i Hrvat, uvijek brat i brat, posebno pa v težavah in nesreči«⁸, Slovenski gospodar dostavlja: »Ves svet obžaluje Hrvate, ki toliko trpe pod madžarsko nadvlado, toda tako sočustvovanje ne pomaga veliko, vsak narod si mora končno vendar pomagati sam.«⁹

Čeprav Narodni dnevnik ob razpisu volitev navaja, da so na Hrvaškem v tem oziru še bolj »energični« kot na Slovenskem, pa oba politična tabora na Štajer-

¹ Straža (V) 1913, št. 59, 28. 5., str. 1

² Narodni list (IV) 1909, št. 41, 16. 9.

³ Straža (II) 1910, št. 147, 23. 12., str. 2

⁴ Straža (I) 1908, št. 125, 25. 10., str. 1

⁵ Straža (II) 1910, št. 62, 3. 6., str. 1

⁶ Straža (II) 1910, št. 61, 1. 6., str. 1

⁷ Straža (IV) 1912, št. 15, 5. 2., str. 2

⁸ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 10, 7. 3., str. 1

skem hrvaškemu narodu priznavata določeno politično modrost v času političnih atentatov, ki so le dejanja vročekrvne mladine.

Poleg poudarjanja bratstva je pogosto izražena tudi potreba po edinosti, za katero so Slovenci pripravljeni tudi marsikaj žrtvovati. Značilen je komentar izjave dr. Mile Starčevića v saboru: »Hrvaška, Bosna, Dalmacija, Istra in slovenske dežele se imajo združiti. Srbskega naroda Stranka prava ne zanika, pač pa je proti temu, da bi bili Srbi v Hrvaški poseben političen narod. Tudi Slovenci so v resnici Hrvati.« Straža sicer nasprotuje obliki izjave, vsebini pa ne: »Mi nismo tako omejeni in ozkosrčni, da bi se pulili za besede, za kar bi bila dana zgodovinska in antropološka podlaga. Toda mi Slovenci imamo še največ slovanskega univerzalizma, ki je že izražen v našem nazivu, ki je splošen in zato last vseh Slovanov. Zvezo z Hrvati, našimi brati po jeziku in veri, smatramo za politično potrebo in edino rešitev za naše ljudstvo, pa tudi za hrvaški narod. Skupnost je naš cilj, ime postranska stvar; sodimo, da je Slovenec ravno tako Hrvat, kot Hrvat Slovenec.«¹⁰

Medtem ko štajerski katoliški tabor podpira na Hrvaškem Stranko prava, ki naj bi edina ponujala rešitev za hrvaški narod, pa se narodno-napredni tisk nagiba k hrvaško-srbski koaliciji. To se opazi tudi pri poročanju o veleizdajalskih procesih, ki jih Straža in Narodni list sicer redno spremljata, a le redko komentirata. Oba sicer montiranim procesom nasprotujeta, vendar Straža predvsem zaradi nelegitimnosti: »Ako je hotel ban baron Rauch dokazati med Srbi in Hrvati nasprotje na končne politične cilje, bi to lahko na drug način dosegel, ne pa s tem procesom, ki nosi v sebi znak persekucije celega naroda . . . Propaganda za vele-srbsko izdajo je pač obstojala ali od propagande pa do dokazane in resnične vele-izdaje je pač še veliko vmes.«¹¹ Tudi ob ugodnem razpletu Friedjungovega procesa se veseli, vendar »ne radi hrvatsko-srbske koalicije, ampak radi hrvatsko-srbskega ljudstva. Taki procesi zanašajo v širne kroge le sovraštvo proti Dunaju in Avstriji in to ni v smislu nobenega, ki želi, da bi se res v doglednem času ustvarila na avstrijskem jugu posebna politična in upravna enota. . . le to bi si želeli, da bi ta proces ne podaljšal življenja sedanje koalicije, koja je rodila nesrečna reška resolucija. Koalicija je prava opora madžarske in liberalne politike . . .«¹² Nasprotno se liberalni tabor v redkih komentarjih zavzema za ohranitev koalicije in za Srbe, ki so se pregrešili le s tem, da so ljubili svoj narod.

Predstavitev koalicije Narodni list v več uvodnikih aprila 1909 prepusti kar samim strankam, ki so jo sestavljale. Zanimiva je napoved prihodnosti koalicije: »Ko pa bode doseženo, kar si je koalicija postavila za nalogo, potem ,tko zna bolje, rodilo mu polje'.«¹³

Nasprotje med Hrvati in Srbi Domovina razglasi za »kulturno zmoto«, katere posledica je nadvlada Madžarov na Hrvaškem, na gospodarskem področju pa se sinovi enega naroda ločujejo v katoliških zadrugah in posojilnicah v večjo slavo Rima in korist tujega kapitala. Da je hrvaška trgovina propadla zaradi madžarske politike, se strinja tudi Straža. Tudi glede gospodarske problematike Narodni dnevnik prepusti besedo kar Hrvatom samim in objavi glavne misli iz predavanja Milana Krešiča, tajnika trgovsko-obrtno zbornice: »Glavni vzrok današnje gospodarske situacije na Hrvaškem je treba iskati v gospodarskem malodušju, nezanimanju, ki se je zlasti pokazalo ob sklepanju nagodbe z Avstro-ogrsko, ko so bila vsa hrvaška gospodarska vprašanja izročena Ogrski. . . To ima še drugo slabo posledico, namreč da imamo le malo skupino popolnoma neodvisnih ljudi,

¹⁰ Straža (VI) 1914, št. 9, 23. 3., str. 2

¹¹ Straža (I) 1909, št. 54, 7. 8., str. 2

¹² Straža (I) 1909, št. 150, 27. 12., str. 2

¹³ Narodni dnevnik, (I) 1909, št. 85, 16. 4.

katerim bi njihove gmotne razmere dopuščale, da bi se posvetili javnemu delovanju tako kakor jim kaže srce in nehlinjeno rodoljubje ...¹⁴

Liberalno časopisje tudi vztrajno opozarja na naseljevanje tujcev, Nemcev in Madžarov, ki izpodrivajo domače prebivalstvo. Še posebej izpostavljajo problematiko Slavonije, obžalujejo, da posestniki nimajo več otrok, ter priporočajo ustanavljanje hrvaških in srbskih kolonij, ki bi zavrle priliv tujega elementa.¹⁵ Slab mesec za tem pa ob isti problematiki »vsled premajhne agilnosti na hrvatski strani« kličo na pomoč tudi Slovence, ki se nameravajo seliti v tujino.¹⁶ V nasprotju s tem pa Straža v svoji prilogi Narodnoobrambni vestnik vzpodbuja Hrvate k obrambi severne slovenske meje: »... če ti je mogoče ostaviš svojo hrvaško grudo dojdí k nam med brate. Slovenska Straža ti hoče priskrbeti grunt in delo, samo da ostaneš zvest svoji majki, svome narodu i svojoj grudi.«¹⁷

Ob sarajevskem atentatu je vzajemnost Slovencev in Hrvatov znova poudarjena. Tako Straža ob atentatu piše: »Če kdo, potem imajo ravno katoliški Slovenci in Hrvati največ povoda plakati ob krsti na tako grozen način umorjenega nadvojvode. Vemo, da je bil visoki pokojnik prepričan o veliki važnosti katoliškega slovanskega elementa na jugu in da je odločil nam prevažno nalogo v bodočnosti avstro-ogrske monarhije. Zato nas njegova nagla, nenaravna smrt navdaja s tem večjo žalostjo. Žalujemo za njim, kot za vzornim katoličanom ...«¹⁸

V času vojne pa odkrije nove kvalitete Hrvatov. Ob avstrijski zmagi pri Valjevu piše: »Posebno pa zasluži Varaždinski pešpolk št. 16, da se ga pohvalno omeni. Častniki in moštvo, dasiravno v težavnem položaju, je šlo s staroznanim, neprimernim junaštvom, ki je lastno cesarju zvestim Hrvatom, v boj po zmagi.«¹⁹

BOSNA IN HERCEGOVINA

Kot odločilni element avstrijske politike do južnih Slovanov v in izven monarhije sta Bosna in bosensko prebivalstvo močno prisotna tudi v slovenskem štajerskem časopisju. Ob aneksiji se v časnikih pojavijo nove rubrike z naslovi Na Balkanu, ki se potem bolj ali manj redno pojavljajo vse do konca leta 1914.

Čeprav je večina novic ob aneksiji objavljena brez komentarjev, pa Domovina Avstriji očita germanizacijo avstrijskih Slovanov in prevlado katoliških interesov, aneksijo samo pa označi za pre nagljeno zaradi razburjenja velesil in Turčije. Bolj je nad aneksijo navdušen Slovenski gospodar, kar v prvi vrsti utemeljuje z zaslugami avstrijske uprave v času po okupaciji: »S krvjico smo oteli pred tridesetimi leti Bosno in Hercegovino izpod turškega jarma. Bili sta ti deželi do leta 1878 turški pokrajini, v katerih se je razvnel vsikdar prvi in najljutejši ogenj vsake vstaje v Turčiji. Treba je bilo torej v prvi vrsti tukaj napraviti mir in red. Evropske vlasti so to nalogo izročile Avstriji, ki je leta 1878 zasedla Bosno in Hercegovino ter res naredila tamkaj počasi red in mir z upravo, ki jo je sama brez Turčije upeljala ...«²⁰ Poleg politične slave cesarja in zunanjega ministra Aerenthala pa opozarja vlado tudi na dolžnosti, ki jih ima do Slovanov.²¹ Po mnenju Slo-

¹⁴ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 292, 22. 12.

¹⁵ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 196, 28. 8.

¹⁶ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 220, 27. 9.

¹⁷ Straža, Narodnoobrambni vestnik, priloga k št. 122, letnika 1911, str. 3—4.

¹⁸ Straža (VI) 1914, št. 53, 30. 6., str. 1.

¹⁹ Straža (VI) 1914, št. 53, 21. 8., str. 2.

²⁰ Slovenski gospodar (XLII) 1908, št. 42., 15. 10., str. 1.

²¹ V pregledanem gradivu sem le dvakrat zasledila opozorilo, da so tudi muslimani Slovani: »Narodnostno so Srbi, Hrvati in Turki isto pleme, razločila jih je pa vera in dosledno kultura« (Straža (I) 1909, št. 1, 2. 1.). Druga taka trditev pa je razvidna iz razlage zahteve po fakultativnem odkupu bosenskih kmetov skupnega finančnega ministra Buriana: »Pomisliti moramo, da so bosanski zemljiški posestniki autohtono prebivalstvo. Oni so zadnji ostanki starega bosanskega prebivalstva, med tem ko je velik del ostalih Bosancev došel šele po turški osvojitvi v to deželo ...« (Narodni list (II) 1910, št. 254, 8. 1.).

venskega gospodarja je po aneksiji nastopil tudi čas, da Bosna in Hercegovina dobila ustavo, »ki bi bosensko vlado poučila, kako se ima vesti do Slovanov, krvnih bratov Bošnjakov — domačinov.«²²

Nasprotno pa Narodni list meni, da bi bilo treba v Bosni že zdavnaj rešiti vprašanje ustave: »Trditi, da je to ljudstvo danes bolj zrelo za ustavno življenje kot pred tridesetimi ali recimo pred dvajsetimi leti, bi bilo smešno. Saj vsi vemo, in uradna statistika to jasno dokazuje, da je storila vlada za politično in šolsko vzgojo prebivalstva sramotno malo in da so Bosanci danes na isti stopnji, na kateri so stali pred leti.«²³ Upravo v Bosni in Hercegovini kritizirajo liberalni časniki tudi na drugih mestih. Bosensko prebivalstvo naj bi namreč v tridesetih letih okupacije popolnoma otopelo in zato potrebuje pomoč, kar za Slovence pomeni »praktično skušnjo našega Slovanstva.«²⁴ Avstrijsko upravo v Bosni kar naravnost označi za nasilniško, kakor da Bosna ne bi ležala v Evropi, ampak v Aziji.

Kritiko doživlja tudi organiziranost gospodarstva v Bosni in Hercegovini, ki da je »roparsko organizirano«²⁵, predvsem na področju gozdarstva, rudarstva, pa tudi industrije in kmetijstva. Narodni dnevnik še posebej poudarja, da vlada podpira tuje družbe na škodo domačinov, kar velja tako za obrt in industrijo kot tudi za trgovino, »čeprav ima domače prebivalstvo prirojenega daru za trgovstvo.«²⁶ Politiko v BiH označi za »klerikalno-policijsko« in utemeljuje: »Uradniki ne znajo jezika prebivalstva in smatrajo domorodce za poldivjake. Vsled tega obstoji vzajemno nezaupanje in sovraštvo. Vlada v okupiranih deželah daje prednost katoličanom (t. zv. Hrvatom); pravoslavne, t. j. Srbe smatra za državljane druge in tretje vrste. Mohamedani se izseljujejo. Navaž katoliških priseljencev (nemških kolonistov) se podpira . . .«²⁷ Nemško naseljevanje v Bosni, kjer so priseljenci zahtevali predstavnike v saboru, se navaja kot svarilo vsem ostalim slovanskim dežellam v monarhiji, predvsem Slavoniji. Tudi v Bosni postavljajo liberalci za merilo razvitosti oz. uspešnosti uprave šolstvo, s katerim pa v BiH nikakor niso zadovoljni: » . . . kar se šol tiče, stojijo okupirane dežele ne samo za Srbijo in Bolgarijo, pač pa tudi za Makedonijo.«²⁸

Medtem ko se liberalni listi zavzemajo za Srbe, pa Slovenski gospodar Srbam ne zaupa: »Vsak Srb na tihem upa o veliki Srbiji, h kateri bi naj pripadala tudi Bosna in Hercegovina. Zato pa se suče politika bosanskih Srbov v tej smeri, da delajo avstro-ogrski vladi težave, kjer je le mogoče.«²⁹ Celo po izrednem stanju, ki je bilo uvedeno v BiH ob skadarski krizi, Bilinskemu očitajo, da je Srbe »potem, ko je vsled iridentizma vsa njihova društva razpustil, zopet sprejel z bogatimi darovi v avstro-ogrsko naročje.«³⁰ Kritika Slovenskega gospodarja in Straže glede avstrijske uprave v Bosni in Hercegovini se torej pojavlja na drugih področjih. Predvsem gre za ogrožanje katolištva zaradi naseljevanja nemških naseeljencev-protestantov, pred katerimi pa ne svari samo katolikov, ampak tudi pravoslavne in muslimane: »Gotovo bo fanatična agitacija odpadniških apostolov povzročila posebno razburjenje med Srbi in Mohamedanci, ker bodo sami spoznali, da tu ne gre samo za verski odpad, ampak tudi za odpad od svoje narodnosti.«³¹ Širjenje protestantizma pa je tudi edina nevarnost, ki katolištvo potisne na isto stran s pravoslavljem.

V predstavitvi katoliške Cerkve v Bosni najprej obžaluje razcep med bosanskimi katoliki in obupuje nad slabim materialnim položajem katoliške Cerkve.

²² Slovenski gospodar (XLIII) 1909, št. 49, 9. 12., str. 1

²³ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 102, 6. 5.

²⁴ Domovina (XVIII) 1908, št. 100, 2. 9.

²⁵ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 95, 28. 4.

²⁶ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 102, 12. 8.

²⁷ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 94, 27. 4.

²⁸ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 95, 12. 4.

²⁹ Slovenski gospodar (XLVII) 1913, št. 39, 25. 9., str. 2

³⁰ Slovenski gospodar (XI VIII) 1914, št. 7, 12. 2., str. 2

³¹ Straža, (I) 1909, št. 16, 5. 2., str. 1

Avstrijski vladi očita, da zanemarija svojo edino podporo — katolike, da ne bi razburila Srbov in muslimanov, hkrati pa podpira framazonstvo in protestantizem, ki germanizirata Bosno. Pravoslavne šolske ustanove naj bi se po mnenju Straže v Bosni ustanovljale samo zato, da bi se uničile katoliške. Srbe označi za »imovite«, katoličane pa za revne in nepismene. Srbom očita, da »česar niso mogli doseči z orožjem, to upajo doseči s tihim kulturnim delom«. Na koncu pa še očita avstrijski vladi, da se je pred aneksijo »protežiralo mohamedane, od aneksije sem, pa se s posebno pozornostjo neguje Srbe«. ³²

Da bi predstavila tudi drugo stran, Straža objavi tudi članek Srbska cerkev v Bosni, kjer poda pregled razvoja pravoslavne Cerkve v Bosni od berlinskega kongresa naprej in s številkami o subvencijah in novih cerkvah spodbija trditve »srbskih kolovodij«, ki si »upajo trditi, da hoče vlada ljudstvo pokatoličaniti, in zato preganja Srbe«. Srbske laike obtožuje, da so si prilastili upravo cerkvenega premoženja, »iztočno duhovščino« pa, da je nesposobna in slabo izobražena: »Edino znanje teh duhovnikov obstoja v slabem branju cerkvenih knjig, le redki so, ki znajo pisati... dobe se tudi taki, ki niti čitati ne znajo«. ³³ Razen vmešavanja laikov v cerkvene zadeve jo moti tudi šolska samouprava: »Tudi kar se tiče srbsko-iztočnih šol, so se privadile občine na neko, v civiliziranih deželah nenavadno samostojnost«. ³⁴

Narodni dnevnik pa vzame pravoslavje v zaščito. Tako ugovarja trditvi, da je »bizantizem« glavna pregraja, ki Slovence loči od vzhodnih Slovanov, pa tudi glavni vzrok njihovega kulturnega zastoja: »To je očividna laž in zavijanje resnice. Ako so vzhodni Slovani politično in kulturno za zapadnimi Slovani zaostali, so temu krive na Ruskem mongolske in turške horde, ki so si deželo podvrgle in jo držale cela stoletja v oblasti, na Balkanu pa Turki, ki so vničili politično svobodo balkanskih narodov in s tem tudi zaprečili njihov kulturni razvoj«. ³⁵

Slovenskim klerikalcem Domovina očita verski fanatizem in separatizem, ki ga s pomočjo škofa Stadlerja širijo tudi v Bosni. Proti škofu Stadlerju liberalni tabor podpira katolike, torej Hrvate, ki so se zbrali okoli frančiškanov, saj upa v možnost vzpostavitve podobne koalicije, kot je nastala po Reški resoluciji na Hrvatskem. Le ob vprašanju o ustanovitvi agrarne banke v Bosni in Hercegovini liberalni tabor podpre katoliškega in Šušteršičevo interpelacijo v državnem zboru. Tudi ob drugih priložnostih je podrobneje opisan in razložen položaj bosenskih kmetov, predvsem njihovih obveznosti do gospodarja, pri čemer se seveda ne izogne kritiki na račun avstro-ogrske uprave. Oba politična tabora se torej zavzemata za obvezni odkup kmetov, »ki so glede na izobrazbo zaostali, oderuštvo in alkohol pa jih tlačita neprimerno«. Kljub temu pa Straža ob sprejemu zakona o prostovoljnem odkupu poudarja »zasluge, ki si jih je pridobila V.L.S. za trpečega brata v Bosni, Bosanskega kmeta«, ki ga je iztrgala iz krempljev »ogrškega žida«. ³⁶ Kljub svoji naklonjenosti katolikom-Hrvatom, pa jim na področju politike znova očita coklarstvo. V primerjavi s Hrvati hvali politično organiziranost Srbov, »ki so trezni v politiki, vztrajni, ljudstvo je politično izobraženo, gospodarsko organizirano in v nacionalnih rečeh pozna disciplino, ki zasluži spoštovanje in občudovanje. Zadržni duh, ki je pri njih tako globoko vkoreninjen in visoko razvit, se kaže tudi v politiki, v vsem javnem življenju... Zato je tudi Bosna njihova«. ³⁷ Po letu 1910 se Bosna in Hercegovina manj pojavljata v štajerskih časnikih. Občasno zasledimo kratke novice o naravnih nesrečah (suša, kobilice...), trgovini z dekleti v Sarajevu, modernizaciji Bosne... Straža se ukvarja tudi z ime-

³² Straža (II) 1910, št. 21, 20. 2., str. 1

³³ Straža (I) 1909, št. 124, 22. 10., str. 6

³⁴ ibid.

³⁵ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 164, 22. 7.

³⁶ Straža (III) 1911, št. 42, 10. 4., str. 3

³⁷ Straža (II) 1910, št. 62, 3. 6., str. 1

nom Hercegovine, ki je nemškega izvora in zato predlaga, da bi ga zamenjali za Hum ali Zahumlje, ki sta slovanskega izvora, ter dodaja, da bi se s tem gotovo strinjali tako Srbi kot tudi muslimani in Hrvati.³⁸ Pojavljajo se tudi razni statistični podatki o prebivalstvu v Bosni in Hercegovini, v katerih je prebivalstvo največkrat razdeljeno po veroizpovedi ne glede na to, ali gre za podatke o celotnem prebivalstvu, kmetih ali uradništvu. Tako kot vsi ti podatki so brez komentarja tudi podatki o spreobrnjenih, torej izgubah (katoličani, muslimani, židje) in pridobitvah za vsako veroizpoved posebej.³⁹

Zanimanje za Bosno znova vzpodbudi sarajevski atentat. Ob tem Straža obtoži Srbe v Bosni in Hercegovini, da je bila vsa dežela pripravljena na vstajo, Sarajevo pa označi za »zarotniško jamo«. Vstaja naj bi se pripravljala že od aneksije, preprečil pa jo je le »nepričakovan odločen nastop Hrvatov in Mohamedanov«. ⁴⁰ Kakšen je bil ta odločen nastop, pa opisuje Slovenski gospodar: »Mlajši in razboriti ljudje so se zbirali po ulicah ter navalili na srbske hiše, prodajalne in gostilne ter v srdu nad grozljivim zločinom pobijali okna in vse, kar jim je prišlo srbskega pod roko. Domoljubni Bošnjaki so se jokali, ko so izvedeli, da jim je kleta roka protivnika Srbina zadavila ljuboga buducega otaca cara.«⁴¹

Slovensko naklonjenost si znova pridobijo Hrvati, ki lahko trije premagajo 27 Srbov, od tega jih en sam ustrelji štiri, sedem rani, tri ujame ...⁴²

SRBIJA

Že pred aneksijsko krizo ima Slovenski gospodar odklonilen odnos do Srbije, predvsem zaradi obrambe slovenskega kmeta pred uvozom mesa iz Srbije. Svoje stališče ob pogajanjih o trgovinski pogodbi med Avstrijo in Srbijo utemeljuje takole: »Minila bodo desetletja, predno bodo mogle balkanske države vse naše obrtne izdelke sprejeti, med tem pa je avstrijsko kmetijstvo uničeno.«⁴³

Ob priključitvi Bosne in Hercegovine Srbom sicer ne odreka vseh pravic do priključenih pokrajin, vendar poudarja, da zaradi nekulturnosti, še posebej politične, (saj sta uprava in uradništvo odvisna od »političnih strankarskih špekulacij raznih Pašičev«⁴⁴), Srbija ni primeren varuh za Bosno in Hercegovino:

»Srbi ne morejo preboleti, da je Avstrija anektirala Bosno. Zanimivo je torej vedeti, kakšne pravice so imeli Srbi do Bosne, da jih je ta dogodek tako razburil. Res je, da je veliko bosanskega prebivalstva srbskega in da Bosno s Srbijo veže tudi nekaj tradicije. Najbolj pride pri ljudstvu to v poštev, da so Srbi pri vstaji proti turškemu gospostvu leta 1875 in dalje žrtvovali mnogo krvi za Bosno. In če bi šel berlinski kongres po volji Rusije, bi se bila pač Bosna združila s Srbijo ali pa bi se tej poverila okupacija. V Bosni se je menjavalo zdaj srbsko, zdaj hrvaško, zdaj ogrsko gospodstvo. Posebnih pravic pa Srbija do Bosne ni imela. Srbija pa bi tudi ne bila v stanju, skrbeti za blagostanje Bosne. Nikjer namreč ne cvete na Balkanu tolika nekulturnost, kakor ravno v Srbiji. Notranja politika Srbije je prevrat za prevratom. Ljudske volje v Srbiji ni, ampak le volja strank, ki druga drugi vladarstvo prodajajo. Kar se vnanje politike tiče, je Srbija vedno nevarnost za evropski mir. To se zdaj najbolj vidi. Vlada noče boja z Avstrijo, ker uvideva, do kakšnega strašnega poloma bi privedel, toda »Jugoslovanski klub« v Beogradu jo zahteva in bati se je, da bo klub nad vlado zmagal. Taka vlada se seveda po ev-

³⁸ Straža (III) 1911, št. 77, 3. 7., str. 4

³⁹ Straža (IV) 1912, št. 50, 6. 5., str. 2

⁴⁰ Straža (VI) 1914, št. 42, 23. 7., str. 1

⁴¹ Slovenski gospodar (XI.VIII) 1914, št. 27, 2. 7., str. 1

⁴² Straža (VI) 1914, št. 49, 26. 9., str. 2

⁴³ Slovenski gospodar (XI.II) 1908, št. 15, 6. 4., str. 1

⁴⁴ Slovenski gospodar (XI.II) 1908, št. 43, 22. 10., str. 1

ropskem vzoru ne da meriti in taka vlada bi tudi za Bosno pomenila le nesrečo, povratek v staro strankarstvo in gospodarski propad.

Karagjorgjeviči v Srbiji niso priljubljeni. — Dognalo se je zlasti zadnje leto, da je umor Aleksandrov bil uprizorjen od par telesno in dušno popolnoma propalih častnikov in da je ta morivska klika cel narod in celo belgradsko prebivalstvo — preslepila. Niti armada ni bila za zarotnike, ampak so ji počasi vcepili svoje naziranje. Kralj Peter je za umor vedel, in je celo zarotnikom obljubil, da jih bo spravil na najvišja mesta, ako mu pomagajo do prestola. Kakršen kralj, takšna vlada. In zlasti bivši ministrski predsednik Pašić ima v tem oziru veliko masla na glavi; da pride na površje, je jel simpatizirati z velesrbskimi krogi in ljudstvo zabizati v lepe, pa neizvedljive sanje, da bi se potolazila nejevolja proti Karagjorgjeviču, ki ga smatrajo za soudeleženca kraljevega umora i kar povzroča še hujšo nejevoljo, za zaščitnika zarotnikov, ki vladajo celo Srbijo.⁴⁵

Še posebej ob aferah prestolonaslednika Jurija, ki je odstopil prav ob razpletu aneksijske krize, je znova poudarjena averzija do rodbine Karađorđević. Liberalni časniki kralja Petra sicer direktno ne obtožujejo vpletenosti v zaroto leta 1903, vendar pa izražajo dvome v legitimnost dinastije. Ob politični krizi, ki je v Srbiji izbruhnila po priznanju aneksije, pa se Narodni list odkrito sprašuje, ali se ne bi Srbiji bolje godilo, če bi bila republika: »Na srbskem so proti kraljevi rodbini začeli nekateri rogoviliti. Hočejo, da bi Srbija postala ljudovlada. Morda bi bila potem srečnejša.«⁴⁶

V nasprotju s Slovenskim gospodarjem imajo liberalni časniki do Srbije nekako zaščitniški odnos. Domovina svetuje srbski vladi, naj obvlada razburjene množice pred napadom čez Drino ali na jug k morju, ker bi vojna z Avstrijo ali s Turčijo pomenila katastrofo za Srbijo. Hkrati priznava, da so Srbi edini, ki so ob aneksiji »na zgubi«.⁴⁷ Prav tako graja Avstrijo, ki skuša že tako razcepljen srbski narod s svojimi spletkami in podpihovanjem nasprotij med Srbijo in Črno Goro še bolj razdeliti, s svojimi prizadevanji, da bi preprečila Srbiji izhod na morje — do Jadrana ali Soluna — pa da ima namen »to vbogo državico gospodarski popolnoma vničiti«.⁴⁸ Z razpletom krize je liberalni tabor zadovoljen, saj srbski pristaneček k aneksiji komentira kot »viden dokaz, da je Srbija zapustila tok vojne romantike in krenila na cesto realne, trezne in pametne politike«.⁴⁹ Samo v Narodnem dnevniku je kmalu po koncu krize objavljen tudi povzetek predavanja francoskega profesorja Ernesta Denisa o Avstriji in Srbih. Iz predavanja izpostavi naslednje trditve (celo v uvodniku): »Profesor Denis povdarja, kako nezaslužena, neblaga je usoda srbskega naroda v primeri z njegovim junaškim bojem za narodno eksistenco in kulturnim poslanstvom, katero so Srbi vršili. V plemenitem sočustvovanju smatra Denis zatiranje Srbov in stoletno tiranstvo, ki jih je tiščalo k tlom, za vzroke bridkih in krvavih tragedij, ki nam jih kaže njihova zgodovina. ... smatra celo za možno, da politika prihodnosti združi vse Srbe v politično celoto.«⁵⁰ Škoda je le, da zadnje trditve časniki ni komentiral. V času od aneksijske krize do balkanskih vojn se tudi zaradi občasnih napetih odnosov med Avstrijo in Srbijo Srbi v štajerskih časnikih ne pojavljajo pogosto. Še največ je zanimanja za gospodarstvo v Srbiji. Posebej občudujejo srbsko zadružništvo. Medtem ko se Narodni dnevnik ob poročilu iz Kongresa srbskih zadrug v Leskovcu omeji le na kratek komentar, pa Slovenski gospodar postavi Srbe Slovincem za zgled — na področju vzgoje: »... najbolj zanimivo pa je, kar so poročali tam o varčevanju otrok. Pri zadrugah je poseben oddelek, imenovan otroška hranilnica, v kate-

⁴⁵ Straža (I) 1909, št. 117, 6. 10., str. 2.

⁴⁶ Narodni list (IV) 1909, št. 45, 14. 10.

⁴⁷ Domovina (XVIII) 1908, št. 117, 12. 10.

⁴⁸ Domovina (XVIII) 1908, št. 118, 18. 10.

⁴⁹ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 62, 17. 3.

⁵⁰ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 189, 28. 7.

ro vlagajo otroci svoje prihranke. Otroci so naložili v teh hranilnicah dva milijona kron svojih prihrankov. Kako ogrožen denar. V Srbiji je to mogoče, ker tam otroci niso tako razvajeni, kakor pri nas. Tam hodijo otroci ob prostem času delat manjša opravila in nosijo zaslužek v hranilnico. Pri nas pa se otroci, ko ni šole, potepajo okrog in uganjajo večkrat lumparije. Srbski dečko nese vsak sold v hranilnico, naš pa v tobakarno. To, kar je mogoče na srbskem, je mogoče tudi pri nas, samo začeti je treba, da mladino prav vzgojimo! Drugače ne pridemo daleč.⁵¹ Pohvalne besede za srbski združni duh najde Slovenski gospodar tudi v času druge balkanske vojne, ko je sicer Srbom nenaklonjen: »V srbskem narodu še vedno živi močan čut skupnosti, vzajemnosti, ki izvira iz prejšnje družinske oblike — zadruga, ki je sicer na svojem ožjem torišču že razpadla in živi večinoma skupaj le po ena družina, toda združni običaj zato ni izumrl, marveč se je prenesel le na širša tla kmečkih gospodarskih zadrug. Te zadruga in ta duh so v prvi vrsti pripomogle, da dežela ni postala žrtev strašne gospodarske krize, ki bi sicer morala nastopiti kot posledica vojne.«⁵² V zvezi s srbskim gospodarstvom klerikalni tabor kritizira le naraščajoč vpliv tujega kapitala, s katerim so imeli tudi Slovenci mnogo slabih izkušenj. Poročilo o ustanovitvi družbe za izkoriščanje srbskih rudnikov v Londonu pospremi s komentarjem: »Tujci se polaščajo slovanskih zakladov.«⁵³ V bodočnosti predvideva tudi zaposlovanje Slovencev v teh rudnikih: »... in Srbija je našemu delavcu gotovo bližja kot ameriški rudokopi«⁵⁴.

Poleg uspešnega združništva pa Narodni dnevnik navdušuje še ena srbska posebnost: »Srbsko novinarstvo namreč lahko piše, kar hoče. Tako lahko v srbskih časnikih beremo marsikaj, na kar še človek pri nas niti pomisliti ne sme«⁵⁵.

V času prve balkanske vojne je priljubljenost Srbov in Srbije na vrhuncu. Čeprav Straža nasproti »oglednikom in ovaduhom« poudarja svojo lojalnost monarhiji, pa se vseeno zavzema za slovanske brate: »Mi smo bili in smo zvesti habsburški dinastiji in avstrijski monarhiji... Če pa se veselimo zmag balkanskih držav, je to nekaj naravnega. Balkanski narodi so nam bratje po krvi. Združuje nas z njimi sorodnost jezika in sorodnost vere.«⁵⁶ Zavzemanje za brate včasih celo prestopi okvire »veselja nad zmagami« in preraste v obrambo Srbije pred avstrijsko diplomacijo: »Medsebojno izigravanje balkanskih držav je minulo. ... Prijateljstvo s Srbijo mora postati aksiom v naši zunanji politiki, če se noče državo tirati v propad. Če smo pa s Srbijo v prijateljskih odnosih, potem se nam ni treba bati srbske luke v Adriji. Srbija rabi za svoj razvoj lukko in zato jo upravičeno zahteva...«⁵⁷

Tako kot se ob drugi balkanski vojni Slovenski gospodar takoj postavi na stran Bolgarije, Straža pa omahuje vse do odločitve na bojnem polju, se tudi ob začetku prve balkanske vojne Slovenski gospodar ne more tako hitro ogreti za Srbe. Še junija 1912 je proti Srbom oprezno, če ne že kar sovražno razpoložen: »Srbija se je sicer že nekoliko pomirila, ko smo si Avstrijci vzeli Bosno in Hercegovino, toda sedanja vojska ji daje upanje, da se zaplete Avstrija s kom drugim v vojsko, in potem bi Srbi niti trenotek ne omahovali, da prekoračijo Savo. Ni nobena tajnost, da je sovražstvo srbskega naroda do Avstrije neprimerno strašno. Vse kar leze in gre, diha, govori in hujska proti nam. Mi dobro čutimo to sovražstvo...«⁵⁸ Nekoliko ga sicer omehča bojno navdušenje, še posebej, ker so Srbi

⁵¹ Slovenski gospodar (XLV) 1911, št. 2, 12. 1., str. 6

⁵² Slovenski gospodar (XLVII) 1913, št. 28, 10. 7., str. 9

⁵³ Straža (II) 1910, št. 110, 26. 9., str. 3

⁵⁴ Straža (IV) 1912, št. 142, 6. 12., str. 1

⁵⁵ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 226, 4. 10.

⁵⁶ Straža (IV) 1912, št. 139, 29. 11., str. 1

⁵⁷ Straža (IV) 1912, št. 130, 8. 11., str. 4

⁵⁸ Slovenski gospodar (XGV) 1912, št. 25, 20. 6., str. 1

verni kristjani, kar je v bitki križa proti polmesecu zelo pomemben element. Poleg tega ga pri Srbih navdušujejo tudi odnosi v vojski (»Lepo je življenje v srbskih taborih ob meji. Tudi v mirnem času vladajo med srbskim oficirjem in moštvom prijateljske razmere. Sedaj so pa te razmere še veliko lepše, ker morajo skupno prenašati vse napore in bodo skupaj tudi kri prelivali.«⁵⁹) in močno razvito domoljubje — tudi pri ženskah. O »demokratizmu v srbski vojski« piše tudi Narodni list, še najbolj pa pohvali srbsko armado Straža: »V celoti je ta srbska armada kmečka armada... Moštvo je krepke in jedrovite rasti, vztrajno in odporno ter ne podleže najhujšemu pomanjkanju. Že od doma so izborni strelci in v vojaški službi se pa seveda še bolj izurijo. Pri paradi bi seveda srbski regiment ne kazal najlepše slike, a v vojni so zato na svojem mestu in presenečajo zlasti z vztrajnimi marši. Hodijo in bojujejo se dneve in tedne, ne da bi jedli kaj drugega kot kruh... Kar se tiče prehranjevanja in oskrbe, zadovoljni z malim, kakor ne kmalu kaka evropska armada... Srbi so pogumni, kakor ne bi sploh ničesar vedeli o smrti.«⁶⁰ Slovenski gospodar tudi razloži vzroke za srbsko bojevitost: »Pod imenom Kosovo se meni Kosovo polje, kjer so bili leta 1389 Srbi tako tepeni, da še sedaj vsak Srb sanja, kako bi se maščeval nad Turkom za Kosovo polje.«⁶¹ Če je v času druge balkanske vojne in po njej Straža še toliko zmerna, da se 26. 11. 1913 veseli ob prvi obletnici osvoboditve Skopja, »prestolnice starih srbskih carjev. Ves slovanski jug se z radostjo spominja znamenitega dne, ko so v starodavnem Skoplju in opevanem tužnem Kosovem polju zopet zavladali viteški potomci carja Lazarja in Miloša Obiliča«⁶², pa se Slovenski gospodar ne zavzame za Srbe niti konec leta 1912, torej še v času enotnosti balkanske zveze, ko Straža še zagovarja srbsko pravico do pristanišča, sam pa gleda na obstoj Srbije le z vidika koristnosti za Slovence in trializem: »Slovenci si želimo miru, zato je tudi naša najiskrenejša želja, da se vse preporne točke Avstrije z njenimi sosedi izravnajo mirnim ter prijateljskim potom. Omenjeni krogi (novi vojni minister Krobatin in šef generalštaba Hötendorf, op.p.) so mnenja, da je Srbija za Bolgarijo in Avstrijo samo predmet vznemirjenja. Srbija bo vedno gledala na srbske brate v Avstriji, na drugi strani pa bo v Makedoniji na poti Bolgariji v njenih političnih in trgovinskih ciljih. Zato bi se naj razdelila Srbija med Avstrijo in Bolgarijo. Avstrija bi vzela Belgrad približno do Morave, Bolgarija pa vzhodni del z Nišem. Pripomniti je, da smatrajo Bolgari prebivalstvo v vzhodnem delu Srbije za bolgarsko. Makedonijo bi dobila Bolgarija, Avstrija pa prosto pot skozi Sandžak Novi Pazar v Solun. Pomnoženim avstrijskim Jugoslovanom bi se dala posebna upravna enota, h kateri bi pripadali tudi Slovenci kot zanesljiv avstrijski narod. Tako načrti v glavah nekaterih naših in bolgarskih mož! Mirovna pogajanja nam bodo tudi to točko nekoliko osvetlila. Zato Slovenci zasledujemo ta pogajanja s posebnim zanimanjem. Na vsak način so sedanji časi tudi za avstrijske Jugoslovane izredne važnosti. Za nas se danes gre!!«⁶³ Seveda tudi v drugi balkanski vojni stoji na strani Bolgarov, Srbom pa zameri, da Grkom, ki niso Slovani, prepušča ozemlje, ki je naseljeno s Slovani, Bolgarom, bratskemu narodu, pa nočejo popustiti. Še večji srbski greh pa da je verska nestrpnost do katolikov, na kar Slovenski gospodar opozori že oktobra 1912, torej v edinem obdobju, ko ima do Srbov še spravljiv odnos. Samo v svoji solidarnosti do »balkanskih agrarcev« se Slovenski gospodar zavzame za Srbijo in jim svetuje, kako ravnati na novo pridobljenih ozemljih: »... Zato bi bilo mogoče dobro, če bi srbska vlada napravila energičen korak, špekulacije kratkim potom prepovedala in Turke ravno tako razlastila, kakor so Turki nekdanj srbske gospodarje zaslužnili. Iz zgodovinskega ropa delati

⁵⁹ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 43, 24. 10., str. 2

⁶⁰ Straža (IV) 1912, št. 142, 6. 12., str. 3

⁶¹ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 42., 17. 10., str. 2

⁶² Straža (V) 1913, št. 124, 29. 11., str. 3

⁶³ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 50, 12. 12., str. 1

pravne podlage je pač mogoče po kakih turških paragrafi, po zdravi pameti pa ni treba.«⁶⁴

Drugače kakor katoliška časnika pa se na stran Srbov postavi Narodni list: »Nedvomno stoji v tem sporu slovenski narod na strani Srbov, že zato, ker so nam bližji po zemljepisni legi, ker nas veže z njimi več kulturnih vezi, negoli z Bolgari.«⁶⁵ Tudi ob atentatu na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda Narodni list Srbom ne obrne hrbta. Poudarja predvsem, da taka dejanja ne koristijo nikomur: »Slovenci, Hrvati in Srbi obžalujejo v enaki meri, da sta dva prenapeta mladeniča napadla prestolonaslednika in njegovo soprogo na jugoslovanskih tleh in ju tudi umorila. Ta dva mladeniča sta imela blazno misel, da storita z atentatom uslugo svojemu srbskemu narodu — v resnici pa sta težko oškodovala ne le Srbov, temveč tudi nas Hrvate in Slovence.«⁶⁶ Nadaljnjih podatkov o odnosu liberalnega štajerskega slovenskega časopisja do Srbov, žal, zaradi prenehanja izhajanja Narodnega dnevnika ni.

Zato pa je toliko več proti Srbom napisanega v Straži in Slovenskem gospodarju, ki znova poudarja svojo lojalnost Avstriji in dinastiji. Čeprav je Straža prej večkrat grajala »nesmiselno politiko vodilnih krogov na našem jugu, katere glavna dolžnost bi morala biti pomagati Jugoslovanom — ne mislimo samo na avstrijske — da postanejo močni, ker če bodo Jugoslovani močni, bo močna tudi Avstrija«⁶⁷, pa sedaj zavrača trditve srbskega časopisja, češ da je atentant naravna posledica avstroogrške politike do Srbije, in jih označi za provokacije. Poleg poudarjanja zvestobe je znova aktualno ogrožanje katolištva s strani pravoslavlja. Kot zgled srbske nestrpnosti znova služi položaj Bolgarov v Makedoniji: »Če bi razpadla Avstrija, cesar pa ljubi Bog ne bo dopustil, bi mi Slovenci prišli ali pod nemško ali pod italijansko ali celo pod madžarsko nadvlado. Le nezrel človek lahko misli, da bi Slovenci sploh kedaj pripadli Srbiji, ne oziraje se na to, da je taka želja nedopustna, ker je veleizdajniška, in da je taka želja za nas Slovence naravnost samomorilska, ker v pravoslavni Srbiji in srbski narodni brezobzirnosti, kakor ji sedaj kažejo Srbi proti Bolgarom v pridobljeni Makedoniji, ne smemo in ne moremo pričakovati varstva za svojo katoliško vero in slovensko narodnost.«⁶⁸ Glede na to, da Slovenci v Srbijo torej nikakor nočejo, pa postavi nov predlog za rešitev vprašanja vseh Srbov v eni državi: »Slepec vidi, da ni v srbski državni misli niti pičice slovanstva. . . . Tudi srbsko vprašanje se da rešiti; tudi srbski narod mora doseči svojo edinstvo; moremo se tudi mi z njim bratski združiti, toda edino-le v Avstriji, edino-le pod Habsburškim žezlom. Srbija naj postane Avstrijska!«⁶⁹

Ob samem izbruhu vojne Straža poudari tudi vse stare srbske grehe: »Ako bi Srbija že ne imela nič drugega na vesti, kakor sokrivdo na umoru našega prestolonaslednika, bi bila njena dolžnost, da ponudi Avstriji vsako zadoščenje za tako razžalitev. Toda to ni bila niti edina krivda, ki jo je zagrešila Srbija proti nam. Skozi 6 let nas je neprestano vznemirjala ob naših mejah ter nam naredila velikansko škodo v našem gospodarskem razvoju. Vedno smo morali biti pripravljeni, in čeprav nismo imeli vojske, smo morali plačevati neizmerne svote za vojaško pripravljenost. Tega nismo mogli več mirno prenašati! Ne gre se torej za boj proti Slovanom, ampak za boj proti sovražnikom. . . .«⁷⁰

Spremeni se seveda tudi odnos do junaške vojske, ki je v balkanskih vojnah lahko korakala ob polovici hlebeca kruha, sedaj pa ravno zato dezertira. Hkrati s

⁶⁴ Slovenski gospodar (XIVIII) 1914, št. 8, 19. 2., str. 1

⁶⁵ Narodni list (VIII) 1913, št. 24, 12. 6.

⁶⁶ Narodni list (IX) 1914, št. 21, 16. 7.

⁶⁷ Straža (IV) 1912, št. 115, 4. 10., str. 1

⁶⁸ Slovenski gospodar (XLVIII) 1914, št. 27, 2. 7., str. 3

⁶⁹ Slovenski gospodar (XIVIII) 1914, št. 29, 18. 7., str. 1

⁷⁰ Straža (VI) 1914, št. 44, 27. 7., str. 1

poročili o dezertacijah v srbski vojski pa časniki pišejo o težkih pogojih bojevanja, ki se ga udeležuje vse prebivalstvo: »Vojskovanje na srbskih tleh je čudovito težavno. Upoštevati je tudi, da se na Srbskem bojuje zares celi narod in sicer v obupu, kajti gre se mu za biti ali nebiti. Za to slišimo, da otroci in starčki, žene in dekleta, da tudi vse civilno prebivalstvo posega v boj, pri katerem ne pozna nobenih ozirov na mednarodne pogodbe, ki jih narekujejo načela najpreprostejše humanitete...»⁷¹ Tako Srb postane »neodkritosrčen, zahrbtn; njegova nekdanja hrabrost se pač pokaže najbolj v krutosti, ki jo kažejo na naših vojaki.«⁷² Vzroke za take spremembe mita o srbskih junakih in za spremenjen odnos do Srbov nasploh pa razlaga Straža ob padcu Beograda: »Vkljub temu (umoru Aleksandra, op. p.) se je Srbija pod kraljem Petrom gospodarsko in vojaško z nenavadno hitrostjo razvijala in ko se je končala druga balkanska vojna, je bil Belgrad ponosna prestolnica povečane in proslavljene Srbije. Toda od ponosa do ošabnosti in prevzetnosti je tudi samo en korak. Srbija je menila, da sme tlačiti vse božje in človeške postave, da ji je vse dovoljeno... Bog si je izvolil avstrijsko orožje, da v njegovem imenu maščuje vnebovpijoča brezbožna dela Karadžoržević in naroda, ki je ta vnebovpijoča dela glasno in molče odobral... Takrat ko je Srb, udan bogu izvrševal svojo nalogo na Balkanu, da je zadrževal prodiranje islama, je bil občudovan in češčen. Narodne pesmi pojejo o njegovih slavnih delih in uspehih. Turška kri je tekla za Belgradom, da bi gnala mlinke kamne tri. Sedaj teče srbska kri, sedaj ko je Srb menil, da sme vzdigniti svojo roko proti katoliški Avstriji in njeni starodavni vladarski rodovini Habsburžanov.«⁷³

ČRNA GORA

Črnogorci in njihov vladar so za štajerske časnike zanimivi predvsem ob dveh priložnostih: leta 1910, ko je Črna gora postala kneževina, in v času balkanskih vojn, še posebej skadarske krize. Že leta 1908 se v Domovini pojavijo kritike avtokratskega načina vladanja kneza Nikole, ki vodi rodbinsko politiko. Še posebej ob bombaški aferi, s katero je črnogorska vlada »po navodilih Dunaja preprečila narodni razvoj v Črni gori«⁷⁴, se zgraža: »Take afere sramote kneza in deželo«. V času aneksijske krize gleda na Črno goro nekako pomilovalno in piše, da je »oboroževanje Črne gore naravnost smešno, ker pač ves svet ve, da ima Črna gora pač mnogo starih obrabljenih ruskih pušk, ki pa so brez municije in vojakov popolnoma nerabne. Denarja za municijo ni, živeža za vojsko ni, ... in vojaki so v Ameriki in drugod v inozemstvu na delu...«⁷⁵ Protiaustrijske demonstracije ob aneksiji pa imenuje »pravcato operetno burko«, ki si jo je privoščil »stari Nikica«, ki je sam vodil demonstracije, da bi ljudstvo imelo priložnost, »da se malo nakriči in nademonstrira.«⁷⁶ Kritiko črnogorskega kneza Nikole in njegove politike nadaljuje Narodni list, ki v letu 1909 objavi več ostrih in za razliko od drugih časnikov tudi zelo konkretnih obtožb. Med drugim analizira črnogorski proračun, ob čemer ugotovi, da dve samostojni srbski državi le ovirata zdrav razvoj naroda.⁷⁷ Medtem ko ob bombaški aferi in cetinjskem procesu časnik še poskuša razumeti zgodovinske vzroke za obstoj absolutizma v Črni gori, pa je v komentarju ob kolašinski obsodbi neizprosno: »Ni nam mogoče molčati. V zgodovini je najti le v krveločnem gospodarstvu španskega vojvode Albe na Nizozemskem primer tega,

⁷¹ Straža (VI) 1914, št. 56, 28. 8., str. 2.

⁷² Slovenski gospodar (XI.VIII) 1914, št. 36, 27. 8., str. 1.

⁷³ Straža (VI) 1914, št. 93, 4. 12., str. 1.

⁷⁴ Domovina (XVIII) 1908, št. 76, 8. 7.

⁷⁵ Domovina (XVIII) 1908, št. 134, 20. 11.

⁷⁶ Domovina (XVIII) 1908, št. 122, 23. 10.

⁷⁷ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 17, 22, 1.

kako sedaj gospoduje »ustavna« vlada Tomanovičeva na Črni gori. Polnijo se ječe, najbolji sinovi dežele stopajo na morišče, zato ker ne morejo mirno gledati, kako današnja nazadnjaška vlada s »knjazom in gospodarjem« Nikolom na čelu izmозgava ubogo črnogorsko ljudstvo. Istina je, človek se težko odreče predstavi o junaškem, idealnem življenju črnogorskih sokolov, kateri so pod vodstvom kneza Nikole dali svetu vzglede skoro neverjetnega junaštva. Svobodnih Brd, nepristopne Črne gore sedaj več ni. To, kar danes slišimo o tej zemlji, niso več poročila o novih junaških delih, temveč o novih nasilstvih, ne več o smelem odbitju sovraga, temveč o žalostnem prodajanju naroda tujcem; ne čujemo več groma pušk in ne svetijo se krvi žejni handžarji v boju proti Turčinu; na ušesa nam bije stokanje in tožbe tlačениh in preganjanih, slišimo grozote povesti o zlodejstvih na lastnih bratih. V Črni gori se ubija, javno in tajno, z obsodbo in brez obsodbe, a z dovoljenjem in ukanami nazadnjaške vlade in absolutističnega kneza.⁷⁸

Ob tem je treba poudariti, da je kritika katoliških listov mnogo blažja. Straža v poročilu o pripravah na praznovanje 50-letnice vladanja in neuradnih govoricah o kronanju piše: »Nikita bi to čast gotovo bolj zaslužil, nego marsikateri drugi vladar. Saj mora vsako priznati, da je svojo državico zelo povzdignil in ji pridobil ugled pred celim svetom. Obžalovati je treba le, da je zadnji čas izročil svojo deželico skoraj doceloma italijanskemu uplivu.«⁷⁹ Medtem ko Narodni dnevnik o Črni gori poroča pod naslovom Iz pašaluka kneza Nikola, pa Straža brez komentarja objavi novico, da je črnogorska skupščina tajne volitve spremenila v javne, ker se »za značaj Črnogorcev nikakor ne spodobi, da bi volili tajno«.⁸⁰

V primerjavi s srbijo je Straža tudi bolj zadovoljna s položajem katoliške Cerkve v Črni gori (saj se tu ne ovira verske prostosti) in cerkveno organizacijo 25.000 katoličanov, ki »so že od pamtiveka katoliški cerkvi vdani«.⁸¹

Ob začetku balkanskih vojn je pogosto najti opise črnogorske dežele in ljudi. Straža prinaša v okviru predstavitve vpletenih držav osnovne statistične, geografske in zgodovinske podatke tudi za Črno goro in poudari, da ima tudi ta, čeprav majhna, slavno zgodovino: »Črnogorsko jugoslovansko pleme se odlikuje po svoji vztrajnosti in junaštvu. Vse turške armade je uničila hrabrost črnogorcev. Črnogorec je tako rekoč že rojen borec in izvrsten strelec, dežela sama pa naračna trdnjava.«⁸² Še posebej je občudovano njihovo junaštvo, kar jim priznava tudi liberalni Narodni list: »Črna Gora, najmanjša izmed združenih držav, je začela vojsko. Vsi listi, če tudi niso kaj naklonjeni Slovanom, so polni hvale za Črnogorce. Slavili so hrabre hajduke, popisovali pretresujoče prizore ob slovesu in pristavljali: klobuk dol pred takim narodom. Pa tudi v resnici je treba občudovati navdušenost tega malega rodu. Žene, ki so se poslavljale od svojih mož, so brez solz v očeh bodrile svoje može in sinove, naj se osvetijo nad sovragom in jim za bičevale, da jih več nočejo poznati, če bi se vrnili domov, ne obliči od turške krvi.«⁸³ Tako sodbo še podpirajo opisi junaških dogodkov na bojišču, pri čemer gre za iste zgodbe tako v Narodnem listu kot Slovenskem gospodarju.

V obdobju skaderske krize se znajde slovensko časopisje v precepu: »Mi avstrijski Slovani smo bili tekom cele vojske na strani balkanskih zmagovalcev. Sedanja politična konstalacija je pa zelo težavna. Črna gora je zavzela Škader proti volji velesil, v prvi vrsti Avstrije. Zato se smatra izraze simpatije za Črno goro naperjene proti monarhiji. En moment pa je, ki nam pravi, da nas mora navdajati zmaga Črnogorcev z zadovoljstvom: nemška jeza.«⁸⁴

⁷⁸ Narodni dnevnik (I) 1909, št. 287, 16. 12.

⁷⁹ Straža (I) 1909, št. 133, 15. 11., str. 1.

⁸⁰ Straža (III) 1911, št. 83, 21. 7., str. 3.

⁸¹ Straža (IV) 1912, št. 109, 20. 9., str. 1.

⁸² Straža (IV) 1912, št. 115, 4. 10., str. 4.

⁸³ Narodni list (VII) 1912, št. 42, 17. 10.

⁸⁴ Straža (V) 1913, št. 46, 14. 4., str. 1.

Za spremembo se pri Slovenskem gospodarju spomnijo tudi na statistke iz ozadja: Črnogorke, katerih požrtvovalnost je pravzaprav omogočala junaštvo njihovih mož, ki je bilo slavno po vsem svetu: »Najslabše med balkanskimi ženami se godi Črnogorki. Razmere so iz Črnogorcev ustvarile junaka po poklicu, ki nima nobenega smisla za nobeno drugo delo kakor za boj s Turkom. Vsako drugo delo se mu zdi poniževalno in mu mrzi. Od tod tudi pač njegova mrskost nasproti ženi, ki so ji nujno pripadla vsa, recimo nejunaška dela, doma in na polju, ako smemo revne krpe zemlje v Črni gori, ki so sposobne za obdelovanje, tako imenovati. . . . Njena naloga je bila ogromna, a priznanja nobenega. Kadar je ostala sama pri praznem ognjišču, je bila ona, ki je ohranila hišo, je bila ona, ki je po smrti moža vzgojila njegove otroke; ona mu je, dokler se ni vrnil, držala hišo v redu in prejemale, ko se je vračal, krvavi handžar iz njegovih rok. A vse to ji mož ni plačal z ljubeznijo, niti z lepo besedo. Čemerno in resno je dovolil, da mu je poljubila roko, vprašal za svojega sina in zahteval kave. Za njo in za hčerko ni vprašal. Sramota je bila za junaka, če je pokazal ljubezen nasproti ženi in otroku ženskega spola. To je bila nežnost, ki se ni vjemala s pojmom črnogorskega junaštva. Težko si je misliti slabši položaj, nego je bil usojen črnogorski ženi. Vse nježno življenje pomenja eno samo veliko žrtev, spremljano s poniževanjem in preziranjem. Zato bi lahko rekli, da gre bolj nego Črnogorcu naslov junaka Črnogorki: ne zato, ker je časih tudi sama zgrabila za puško in šla za možem v boj proti sovragu, nego predvsem zato, ker je v tako težkem položaju zvesto vztrajala na svojem mestu, misleča le na družino in domovino in njun blagor. Upajmo, da zdaj, ko se Črna gora poveča in dobi plodnega polja, tudi Črnogorec resno prime za delo. Ko bo okusil in spoznal trude in težave, a tudi blagoslov dela, se bo v njegovih očeh in njegovem srcu dvignila tudi vrednost žene, da jo bo vedel ceniti kot svojo najboljšo pomočnico in zvesto tovarišico v vsakdanjem delu za kruh.«¹⁵

Čeprav se je Črna gora v drugi balkanski vojni postavila na stran Srbije in je v bitki pri Bregalnici sodelovala tudi črnogorska divizija 13.000 mož, pa v drugi balkanski vojni ni aktualna. Tudi leta 1914, v času prve svetovne vojne, se redkeje pojavlja v časnikih, saj je središče zanimanja obrnjeno k Srbiji. Vendar pa je podoba črnogorskih junaštev nekoliko drugačna. Črnogorski kralj naj bi moral celo izdati povelje o prepovedi rezanja sovražnikovih glav.¹⁶ Tudi nepremagljivi Črnogorci niso več, saj naj bi na avstrijsko-črnogorskem bojišču patrolja šestih avstrijskih vojakov zajela kar ves črnogorski oddelek 150 mož.¹⁷

BOLGARIJA

Pred balkanskimi vojnami, oziroma pripravami nanje, se Bolgari zelo redko pojavijo v štajerskih časnikih. Prva novica o njih je v Slovenskem gospodarju objavljena čestitka ob samostojnosti: »Bulgarija je prosta, neodvisna od Turške! Tako vzklikajo navdušeno Bulgari, a njih radost čutijo tudi vsi slovanski narodi, ki imajo smisel za svobodo. Mi Slovenci kot bližnji krvni bratje iz srca čestitamo bulgarskemu narodu na osvoboditvi, ter jim želimo sreče pod svobodnim solncem.«¹⁸ Tudi liberalni listi so že v tem zgodnjem obdobju navdušeni nad Bolgari, še posebej, kar zadeva šolstvo. Z razvitostjo šolstva v Bolgariji nemškimi listom celo dokazuje kulturno razvitost Balkana.

V Narodnem dnevniku je leta 1910 objavljen tudi edini protivojni članek, dopis iz Sofije: »Vsi, ki strastno ruvajo in so navdušeni za vojno, so mešetarji brez

¹⁵ Slovenski gospodar (XLVII) 1913, št. 5, 30. 1., str. 9

¹⁶ Straža (VI) 1914, št. 59, 4. 9., str. 5

¹⁷ Straža (VI) 1914, št. 72, 3. 10., str. 1

¹⁸ Slovenski gospodar (XLII) 1908, št. 42, 15. 10., str. 2

duše in srca. Teh agitatorjev, ljudi, nezadovoljnih z vsem, kar obstaja, je v Bulgariji dovolj in oni ščuvajo nerazsodno in samo s seboj nezadovoljno ljudstvo na vojno. Kaj je takim ljudem vojna? Krog njih se zbirajo razni avanturisti, časnikarji, politiki in drugi. So pač socialno popolnoma deklarirani ljudje, ki so izgubili še zadnjo betev pameti pod težo življenja... Pogledjmo po taki vojski deželo! Kaj bi bilo, če bodo na pol goli berači zahtevali od vlade kazni za krivce, ki nosijo odgovornost za vse dogodke? Kraljeva hiša, zbornica in uprava, vse bode krivo, da se je narod zibal v goljufivih sladkih nadah, da se je varal, da vidi mesto svetle slave povsod sam prah in pepel... Žvižganje krogel je ovira napredku, bobnenje mitraljezov nazadovanje, a grmljenje bomb in granat uboj človeškega razvoja. Mi dvigamo glas, da se ljudstvo iztrezne. Nimamo za to Bulgarije, da bi reševala z vojno zapleteni položaj na Balkanu. Proč z vojno in divjim hrupom, smrt vsaki duši, ki se proda za denar tujim vplivom. Mi hočemo mir na Balkanu in cvetočo deželo, ki bodi drugim vzgled blagostanja in kulture!⁸⁹

Z Bolgari se časniki največ ukvarjajo v času balkanskih vojn. Takrat so tudi najbolj priljubljeni med vsemi južnoslovanskimi narodi, kar še posebej velja za katoliško časopisje. Bolgarsko armado opisujejo kot najbolje opremljeno in izurjeno. Medtem ko Straža ob mobilizaciji balkanskih držav vse armade le številčno opredeli, pa bolgarsko še posebej pohvali in jo označi za najboljšo na Balkanu: »Duh v njej je dober in vojaki in častniki so za vojno zelo navdušeni.«⁹⁰ Navdušenje pa se ob prvih zmagah še stopnjuje. Slovenski gospodar Bolgarom namenja vlogo »slovanskih Japoncev«⁹¹ in poveljuje njihovo junaštvo. V tem okviru vsi časniki objavljajo prispevke prof. Antona Bezenška pod naslovi Biseri iz bojnega polja, Slike iz bojišča, Cvetke iz venca bolgarskega junaštva. Niso pa v slovenski oče junaki le bolgarski vojaki, ampak kar ves narod: »Tolike srčnosti, tolike nevstrašnosti, tolike vstrajnosti, kakor so jo pokazali bolgarski vojaki v bojih s Turki, svet še ni videl. Bolgarski narod je res narod junakov. Takega pohoda, kakor je bolgarski, svetovna zgodovina ne pozna, to priznavajo še brez ovinkov tudi nemški listi.«⁹² Slovenski gospodar pa: »V času zapletene in brezprimerno izpopolnjene vojne umetnosti, v času, ko sanjari Evropa o vojskah v zraku, so Bolgari pred očmi Evrope dobili vojsko z bajonetom, a zmagali bi bili tudi, če bi le z bodali oboroženi šli v boj. Brez pisemske znanosti, brez tisočero onih sil, ki so nerazdružljivo zvezane z novodobnimi armadami, brez konjenice, z bolj tanko odmerjeno strelino, brez denarja so šli, pa so razpolagali z ono močjo, h kateri je vsak prispeval, namreč s pogumom in s požrtvovalnostjo. ... Kri, solze, lakota, pomanjkanje, vse prenaša ta dežela z veseljem, vse prenaša ljudstvo, ki je po številu tako veliko kot prebivalstvo mesta London.«⁹³

Medtem ko Straža še konec maja 1913 ne verjame v možnost razpada balkanske zveze, pa ob spopadih med Bolgarijo in Srbijo prinaša poročila z obeh strani in prosi bralca, naj si sodbo ustvari sam, morebitno vojno pa označi za zločinsko. V času bitke pri Bregalnici (od 30. 6. do 7. 7. 1913) sicer prinaša poročila srbskega tiskovnega urada o tem, da Bolgari masakrirajo srbske ranjence, zahrbtno napadajo srbske vojake, vendar dodaja, da »do takih škandaloznih tendencioznosti gotovo ni prišlo in so namenjene samo v to, da vzbudijo vročo kri.«⁹⁴ Kljub temu pa vse do končne odločitve na bojnem polju ne zavzame odločnega stališča in samo objokuje neslogo Slovanov: »Balkanska ljudstva bo tlačila še dalje mora nesloge in sovraštva, balkanske države bodo ostale še nadalje igrače evropske diplomacije in namesto, da bi se ljubili, se bodo balkanski narodi proklinjali, izže-

⁸⁹ Narodni dnevnik (II) 1910, št. 55, 9. 3.

⁹⁰ Straža (IV) 1912, št. 114, 22. 10., str. 2.

⁹¹ Slovenski gospodar (XI.VI) 1912, št. 47, 21. 11., str. 1.

⁹² Straža (IV) 1912, št. 127, 2. 11., str. 1.

⁹³ Slovenski gospodar (XI.VI) 1912, št. 50, 12. 12., str. 2.

⁹⁴ Straža (V) 1913, št. 75, 4. 7., str. 1.

mani od tujcev. Žalostna, bridka usoda, toda skoro bi rekli — zaslužena. Tolika nespamet, tolika zavist, tolika sebičnost, kakor so jo pokazale balkanske države v zadnjem času, ne zasluži drugega.⁹⁵ Šele ko se bojni dim razkadi, se Straža postavi na stran — poraženca. Kot vzrok gorja sicer navaja bolgarsko rusofilstvo in predrzno zaupanje v moč svoje junaške, a oslabiljene armade, vendar pa se v pisanju izraža prej pomilovanje kot pa kritika; do Srbov pa zavzame nič kaj prijazno stališče: »Vse kaže, da so razmere za Bolgarijo vedno neugodnejše, da se hočejo njeni nasprotniki maščevati nad to državo do skrajnosti. ... in je žalostno, da slovenski listi sedaj popolnoma pozabljajo, da so Bolgari tudi Slovani. V nesreči se prijatelja tudi ne sme zapustiti. Vprašanje je tudi, če bi bilo za nas avstrijske Slovane dobro, če bi bili Bolgari uničeni in bi na Balkanu zagospodovali Srbi.«⁹⁶ V nasprotju s Stražo Slovenski gospodar hitreje reagira. Že v začetku oktobra 1912, še pred začetkom vojne, dvomi v trajnost balkanske zveze zaradi delitve plena. Že spomladi leta 1913, torej še pred vojaškim spopadom, pa se v sporu med balkanskimi zaveznicami postavi na stran Bolgarije: »Prodiranje Srbov in Grkov ni bilo tako težko, kajti glavna turška moč je stala proti Bolgarom. Zato so prišli Srbi in Grki pri svojem prodiranju v kraje, ki po pogodbi, sklenjeni pred vojsko, morajo pripasti Bolgariji. Nerasodni Srbi in Grki seveda sedaj zahtevajo po časnikih, da zavzete kraje na vsak način obdržijo, posebno Srbi se sklicujejo na svojo pomoč pred Odrinom.«⁹⁷ Srbom najbolj zameri, da so nepopustljivi proti bratom — Slovanom.

Medtem ko oba lista katoliškega tabora podpirata Bulgare, pa se Narodni list postavi na stran Srbov »že zato, ker so nam bližji po zemljepisni legi, ker nas veže z njim več kulturnih vezi, negoli z Bolgari«⁹⁸ in ker je krvave bratomorne vojne kriva »obžalovanja vredna bulgarska pohlepnost in nepopustljivost napram nekdanjim zaveznikom«⁹⁹. Kljub temu pa Bolgariji ne oporeka prvenstva med balkanskimi državami: »Ali pa nedvomno je tudi, da bode v bodoče Bulgarija najmočnejša in vodilna država na Balkanu, najsi še potem dobi nekaj okrajev manj, ko je določeno v zvezni pogodbi s Srbijo, ki ji pravzaprav, ako se oziramo na velike žrtve in uspehe Srbov v vojni in izgubo osvojenega albanskega ozemlja, ne gredo. Zato se je pač vredno vprašati, kakšen je bulgarski narod, katere prednosti in vrline ima, da se je v dobi 35 let povzpел na prvo mesto med balkanskimi državami in je danes najmočnejši jugoslovanski rod?

Pred vsem ni ga naroda tako treznega kakor je bulgarski. Morebiti je vzrok tudi ta, da vino, ki ga pridelujejo Bulgari, ni kaj posebne vrednosti. Ena glavnih črt Bulgarov je, da med njimi ni alkoholikov in pijancev. Antialkoholčnega gibanja med Bulgari sploh ni treba, ker alkohol tam ne izvršuje vloge družabnega moralca ko pri drugih zapadnih narodih. Nikdar ni videti po ulicah bulgarskih mest in drugih krajih kakenga pijanega človeka. Pač pa pije Bulgar kefir, in kdor hodi po ulicah bulgarskih mest, vidi vse polno prodajalnic kefirja, to je na poseben način prirejenega kislega mleka; namesto gostiln vidimo mlekarne ob mlekarni. Ta zmernost v pijači je tudi vzrok, da ni najti pravega nočnega življenja v bulgarskih mestih. Že zgodaj so ulice prazne in v gostilni ni videti pivev, igralcev in pijancev. V Sofiji sami se zaprože o polnoči vse kavarne. Še v največji sofijski kavarni, ki je last bivšega ljubljanskega gostilničarja Kende, je najti ob tej uri le malo gostov. In če g. Kenda želi, da se gostje odpravijo iz kavarne, treba mu je samo, da jim priobči, da je treba kavarno zapreti in vse se odstrani. Tu ni kakor pri nas, kjer ponočnjakov ni mogoče spraviti iz javnih prostorov, gostiln in kavnarn. Bulgari hodijo zgodaj spat. Po zimi, ko je sonce zašlo, se bulgarski kmet

⁹⁵ Straža (V) 1913, št. 78, 7. 7., str. 1

⁹⁶ Straža (V) 1913, št. 81, 18. 7., str. 3

⁹⁷ Slovenski gospodar (XLVII) 1913, št. 17, 24. 4., str. 1

⁹⁸ Narodni list (VIII) 1913, št. 24, 12. 6.

⁹⁹ Narodni list (VIII) 1913, št. 28, 10. 7.

zapre v svojo kočo, in kmalu — saj delati ni mnogo več — se poda k počitku. Prihrani si pri tem luč in kurjavo. Bulgarske kmečke hiše sploh nimajo peči. Bulgar je skrajno soliden, ne pozne pijančevanja in ponočnega razgrajanja. Po delu gre pravočasno k počitku. Druga predznačilna črta bulgarskega naroda je smisel za organizacijo in disciplino. Ta smisel je med Bulgari neznansko razvit. Najbolje se je to dejstvo opazalo v času, ko je bila proglašena mobilizacija. Mladih ljudi ni bilo več na deželi in treba je bilo v najkrajšem času njih nadomestiti. Žene in mladeniči so si v najkrajšem času znali delo tako razdeliti, da sploh ni bilo opaziti, da je vojna. Značilno je, da so se celo dijaki, zlasti sofijski gimnazijci organizovali in prevzeli službe slug v parlamentu, da je mogel parlament v redu zborovati. Gimnazijci so napravili organizacijo in se ponudili predsedniku zbornice kot služe. Ta prekrasni smisel za disciplino in organizacijo je tudi povzročil, da se je v Bulgariji tako silno malo čutilo mobilizacijo, vključno temu, da je postavila Bulgarija na bojišče vse, kar leze in gre. Bulgar je praktičen, skozi in skozi realen, ne sanjari, ampak skuša izvesti samo to, kar je izvedljivo. Bulgar je sicer praktik kakor Čeh, pa ni tako sebičen kakor Čeh, katerega sebičnost je tako omejena, da si pogosto sama sebi škoduje. Pri Bulgaru je čisto drugače kakor pri Čehu. Njegov realizem je v zvezi s silno požrtvovalnostjo in ganljivim bratoljubjem. Sploh so socialne črte pri bulgarskem narodu in narodnem značaju mnogo bolj razvite kakor pri Čehih, drugem takozvanem praktičnem narodu slovanskem. S svojo politiko v zadnjem času so Bulgari pokazali svojo nenavadno sposobnost, svoj nenavadni smisel za smotrno, ne čustveno, in radi tega uspešno politiko. Bodoči zgodovinar bo lahko dokazal, kako hladno so proračunali Bulgari potrebo in izvedljivost balkanske federacije, zveze s Srbi. Najbolj odlikuje Bulgare to, da je pri njih navada, političen načrt, ki je bil enkrat sprejet za pravega, izvesti brezpogojno in na vsak način. Uspeh v politiki je samo od tega odvisen, v koliko se pravilno spozna končni smoter kakega političnega pokreta; ako je enkrat tak smoter spoznan za pravega, ne sme se kreniti pod nobenim pogojem na druga pota, temveč zasledovati se mora enkrat postavljeni cilj. Tako so to storili Bulgari, in to jim je silno koristilo. Upajmo, da bodo vedeli Bulgari tudi sedaj trezno presoditi vrednost ozke politične zveze s Srbijo in se po tem presodku ravnati! Še drugo pomembno lastnost imajo Bulgari, ki je važna, preznačilna. Dobro vedo, da v politiki formalnosti nimajo nobenega pomena. Podvrženi so bili Turčiji, živeli so pod sultanovo suvereniteto; in vendar je bilo to nekaj čisto zunanega, kar za nje, realne ljudi sploh ni eksistiralo. Vedeli so, da je vsakdo v toliko svoboden in močen, v kolikor si zna to svobodo, to moč sam priboriti. Na koncu pa moramo omeniti še neko odlično potezo Bulgarov: njih popolno politično treznost. Njim je tuje nagnjenje udajati se frazam in velikim besedam. Njih treznost se zrcali v tem, da znajo z veliko spretnostjo presojati, kako je treba postopati s svojim sovražnikom. Nikdar ga oni ne dražijo, v boj se spuščajo samo tedaj, kadar se čutijo dovolj silne. Bulgari so dokazali, da si more kak narod pridobiti stalnih uspehov samo tedaj, ako se v svojem dejanju in nehanju drži načela: Prvo je delo! Brez široko zasnovanega vstrajnega narodnega izobraževalnega, političnega in gospodarskega dela ni mogoče doseči ničesar. Slovenci, učimo se pri Bulgarih.¹⁰⁰

Poleg neuživanja alkohola in zmernosti v uživanju, kar naj bi bil vzrok na neobičajno dolgo življenje Bolgarov, so najbolj cenjene lastnosti Bolgarov še sposobnost za organizacijo in skromnost. Ob navdušenju nad bolgarskim narodom slovenskemu časopisju uspe najti tudi rešilno formulo glede spora med Bolgari in Srbi, slovanskimi brati, tako da je volk sit in koza cela: »Bulgarski narod ni hotel te vojne, ne; zakrivil jo je njegov car Ferdinand, ki je rodod Nemec in mu je malo mar za slogo ter napredek vseh Jugoslovanov, zakrivil so jo prenapeti bul-

¹⁰⁰ Narodni list (Vill) 1913, št. 24, 12. 6.

garski generali in politični voditelji, ki so mislili zagospodovati nad celim Balkanom.¹⁰¹

Sarajevski atentat in prva svetovna vojna sta štajerskemu katoliškemu taboru potrdila, da je v drugi balkanski vojni stavil na pravega konja, saj bo na Balkanu »nastal mir še le tedaj, ko se bo prisililo Srbijo do uvidevanja, da ne sme izzivati sosedov in povzročati zločinov«¹⁰². V pisanju Slovenskega gospodarja in Straže je potrebno omeniti še en pomemben element, ki je močno soodločal pri odkritem izražanju simpatij do Bolgarov. To je bolgarska globoka vernost, ki jo oba omenjena časnika močno poudarjata. Ta element je še posebej pomemben v vojni »za krst časni i slobodu zlatnu«, v kateri bolgarski borci postanejo »križarji 20. stoletja«¹⁰³. Časnika še posebej veseli, da so pravoslavni Bolgari naklonjeni katoličanstvu in bi se že zdavnaj priključili Rimu, če jih pri tem ne bi ovirali carigradski patriarhat, Rusija in Anglija¹⁰⁴. Zato tudi podpirata zamisel o spreobrnitvi Bolgarov po drugi balkanski vojni.

MAKEDONIJA

S turško pokrajino Makedonijo in njenimi slovanskimi prebivalci se pregledani časniki še najmanj ukvarjajo. Po večini objavljajo le kratke novice o bitkah bolgarskih, srbskih in albanskih vstajniških čet proti Turkom.

Le Slovenski gospodar razloži, da makedonski revolucionarji živijo od bolgarskih »vladnih pokojnin« in da so vstajniki razdeljeni v dve skupini, ki se bojujejo med seboj, saj eni želijo samostojno, drugi pa bolgarsko Makedonijo.¹⁰⁵ Liberalni časniki se z »Makedonijo« ukvarjajo predvsem na področju šolstva in gospodarstva. Čeprav Makedonijo označujejo kot »nekulturno zemljo«, Domovina postavlja Makedonce za vzgled ostalim Slovanom v boju proti prodiranju nemškega kapitala proti Solunu. V Makedoniji je namreč slovansko prebivalstvo spoznalo pomen nemške nevarnosti, »notranja macedonska ustaška organizacija« pa je organizirala samopomoč (delavske stavke, bojkotiranje najemnega dela pri nemških posestnikih, požigi nemških kmetij . . .), tako da neobdelane in propadajoče kmetije kupujejo bolgarske občine in društva. »Morala mora seveda priznati, da ta način samopomoči ne prenese stroge kritike, da, ali pa velja v Makedoniji sploh kaka morala?«¹⁰⁶ Taka samopomoč bi bila seveda še učinkovitejša, če bi v Makedoniji vladalo sožitje med narodi, tako pa se »Bolgari, Srbi in Grki v imenu podivjanega nacionalizma koljejo in more, rohne in požigajo . . ., Nemci pa se medtem utrjujejo v Solunu in okolici«¹⁰⁷.

V času prve balkanske vojne prebivalci Makedonije prenehajo biti Srbi, Bolgari ali Grki, pač pa postanejo le »trpinčena krščanska raja pod turškim trino-gom«, ki jo je treba osvoboditi. Šele v konfliktu druge balkanske vojne Slovenski gospodar enotno krščansko ljudstvo ponovno razdeli po narodni pripadnosti. Tudi v Makedoniji se postavi na stran Bolgarov, ki jim Srbi zanikajo pravico do šolske in verske svobode.

¹⁰¹ Narodni list (VIII) 1913, št. 29, 17. 7.

¹⁰² Straža (VI) 1914, št. 80, 23. 10., str. 2.

¹⁰³ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 44, 31. 10., str. 1.

¹⁰⁴ Slovenski gospodar (XLVI) 1912, št. 48, 28. 11., str. 2.

¹⁰⁵ Straža (III) 1911, št. 32, 17. 3., str. 3.

¹⁰⁶ Domovina (XVIII) 1908, št. 6, 22. 1.

¹⁰⁷ Domovina (XVIII) 1908, št. 6, 17. 1.

SÜDSLAWEN IN SLOWENISCHEN ZEITUNGEN IN DER STEIERMARK VON 1908 bis 1914

Zusammenfassung

Der vorliegende Überblick zeigt die Beziehungen der steirischen Slowenen zu den Südslawen im Zeitraum, in welchem es zur Vereinigung dieser kam — natürlich außer den Bulgaren. Daß man mit einer solchen Vereinigung, die dann auch tatsächlich durchgeführt wurde, in der Zeit vor und während des I. Weltkrieges nicht gerechnet hatte, zeugt nicht zuletzt auch die Deklarationsbewegung in den Jahren 1917 und 1918, welche den Habsburger Rahmen der Vereinigung der Südslawen betont. In diesem Sinn lautete auch der Kommentar der Erklärung von Ljuba Stojanović im serbischen Parlament, wo er den Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie ansagte, angeblich im Namen von 8 Millionen Slawen, die gerne sprechen würden, aber das nicht könnten: »Das ist wohl kindisch und nicht eines ernsthaften Politikers würdig. Wozu zählen die Serben immer die Kroaten und Slowenen zu den zehn Millionen, die sich heute oder morgen zu einem Aufstand für das Serbentum erheben werden. Warum führt man das Volk so hinter's Licht?«¹⁰⁸ Ich möchte dabei noch ein Merkmal aus den durchgesehenen Zeitungen hervorheben. Neben der Befürwortung des Prinzips der Legitimität und der aufrichtigen Zusicherung der Loyalität der Monarchie, steht ihr ganzes Schreiben im Zeichen des Kampfes um Völkerrechte, also bewerten und beurteilen sie auch die Südslawen vom Standpunkt des Schutzes von slowenischen und slawischen Interessen vor den Deutschen, Ungarn und Italienern.

Das Gemeinsame aller durchgesehenen Zeitungen ist, daß sie die größte Zuneigung jenen Südslawen schenkten, die meist entfernt waren — das heißt den Bulgaren. Sowohl die Katholiken als auch die Liberalen schätzen ihren Volkscharakter, das Heldentum, das Schulwesen, die Volkswirtschaft und die Ablehnung des Alkohols. Hinsichtlich der starken Antialkoholbewegung, die sich zu dieser Zeit in der Untersteiermark ausbreitete, scheint das letztere außerordentlich bedeutungsvoll und erzieherisch wirksam zu sein.

Insbesondere in diesem Bereich kommen die unmittelbaren Nachbarn — die Kroaten schlechter weg, von denen die steirischen Slowenen keine allzu gute Meinung haben, insbesondere wegen dem ständigen Nachgeben den Ungarn gegenüber. Man sieht auf sie irgendwie bemitleidend, bei verschiedenen Gelegenheiten werden sie getadelt und man erteilt ihnen Rat. Auf der anderen Seite haben die Slowenen gerade mit den Kroaten die meisten kulturellen und politischen Beziehungen, verbunden sind sie auch durch denselben Glauben, denn die Kroaten waren neben den Slowenen die einzigen Südslawen, die katholisch waren — was besonders vom katholischen Lager betont wird. Die slowenisch-kroatische Beziehung nimmt auch den meisten Abstand von verschiedenen mythologischen Elementen, die noch immer in den Beziehungen zu anderen Südslawen überwiegen. Dem trug wahrscheinlich die geographische Nähe und das lange Zusammensein im gemeinsamen Staat bei, dessen Folge ein besseres gegenseitiges Kennen ist.

Am stärksten ist von der Tagespolitik und der außenpolitischen Lage die Beziehung zu den Serben abhängig (in der Monarchie und insbesondere außerhalb der Monarchie) — vor allem im katholischen Lager, welches den Serben schon sowieso nicht zugeneigt ist. So sind die Bemühungen der Serben um den Zugang zum Meer in der Krisenzeit der Annexion nur leere Träume, im Ersten Balkankrieg eine berechnete Forderung, im I. Weltkrieg aber Träume eines wilden Volkes, welches immer wieder seine Nachbarn beunruhigt. Die einzige serbische Sache, die in der ganzen Nachannexionszeit bewundernswert ist, ist die Organisation des serbischen Genossenschaftswesens.

Die Beziehungen zu den Serben werden zusätzlich durch die Gegensätze zwischen der katholischen und der orthodoxen Kirche verschärft. Das letztere gilt als Ursache für die Trennung des einheitlichen serbo-kroatischen Volkes (was insbesondere schlecht ist, denn es schwächt die slawische Widerstandskraft gegen die Fremden), als auch als Ursache für die Rückständigkeit und Unzivilisiertheit der Serben. Gegen solche Vorwürfe werden die orthodoxe Kirche und die Serben von liberalen Zeitungen verteidigt, die sich auch im Zweiten Balkankrieg auf die Seite der Serben stellen, wobei sich das katholische Lager für die Bulgaren einsetzt.

Dieses Lager zeigt auch eine ausgesprochene Abneigung gegen die Dynastie Karadorđević — wegen des Mordes an dem König, die Kritik der Liberalen ist aber gegen die andere herrschende serbische Familie gerichtet — Petrović aus Montenegro bzw. den Fürsten Nikola. Man wirft ihm vor, er sei ein Autokrat, wenn schon nicht ein Diktator. Sie sind aber von den Montenegrinern selber wegen ihres sprichwörtlichen Heldentums, der Ehrenhaftigkeit und Einfachheit begeistert.

¹⁰⁸ Slovenski gospodar (XLIII) 1909, št. 1, 7. 1., str. 6

Die Moslems nennen sie meistens einfach Türken, sie verübeln ihnen aber ihre Position, denn sie sind häufig ein Synonym für Großgrundbesitzer, die das arme Bauernvolk in Bosnien und Herzegowina unterdrücken.

Die Vorstellungen der Slowenen von den Südslawen werden am besten durch den Bericht über der Faschingsmaskerade unter dem Titel Auf dem Balkan, die in Celje im Jahre 1908 stattfand, illustriert.

Die Ankunft des Fürsten Nikola mir seinem Adjutanten wird von Domovina natürlich an die erste Stelle gesetzt, wie sich das für gekrönte Häupter gebührt, mit dem Kommentar, es sei »ein Beweis des persönlichen Heldentums« und führt fort: »Wie stellen Sie sich die Balkanländer vor? Eine eigenartige Mischung von verschiedenen Völkern, verschiedener Bräuche und Sitten: neben großer Eleganz in einigen Städten, völlig unkultivierte Dörfer und Ortschaften. Na, gestern hast du neben zwei Mode-Dominos eine ganze Zigeunerkolonie gesehen ..., die alles gestohlen haben, was ihnen unter die Finger kam; gelang ihnen das nicht friedlich, so benutzten sie Handschar und Messer, Gewehre und Pistolen ... Den slawischen Charakter auf dem Balkan dokumentierten die Montenegriner und Montenegrinerinnen, Bosniaken und Bosniakerinnen ...

Da auf dem Balkan immer die Waffen klirren, sah man die Vertreter des europäischen Militärs ..., der türkische Pascha spazierte stolz mit dem scharfen Türkensäbel im Saal umher; doch wir wissen nicht, ob er verstoßen einer schönen Odaliske nachsah oder ob er überlegte, daß der Ruhm der Türken bald zu Ende gehen wird.«¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Domovina (XVIII) 1908, št. 25, 2. 3.

JUGOSLAVIJA V SLOVENSKI ZGODOVINI*

Janko Pleterski**

UDK:949.71(=863)»1918/1991«

PLETERSKI Janko: Jugoslavija v slovenski zgodovini. (Jugoslawien in der slowenischen geschichte.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 40–46

Izvirnik v slov., prevzetek v nem., izveček v slov. in angl.

Avtor postavlja nekaj uvodnih tez k vsiljeni dilemi, ali je bila s stališča Slovencev in državno osamosvojene Slovenije Jugoslavija zgodovinska nujnost ali zmota. Takšno vprašanje ni temeljno utemeljeno in jugoslovanska debata mora ostati legitimna sestavina zgodovine Slovencev.

UDC: 949.71(=863)»1918/1991«

PLETERSKI Janko: Yugoslavia in Slovenian history. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 40–46

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author commences by stating a few introductory thesis concerning this artificially imposed topic, as to whether from the view-point of Slovene people and of the emancipated Slovenian state, Yugoslavia has been an historical exigency or a mistake. Such a question is not substantially founded and the Yugoslav era must remain a legitimate component part of the Slovenian history.

Tema o Slovencih in Jugoslaviji — ali tudi o Jugoslaviji v zgodovini Slovencev — je v zgodovinopisju vse prej kot nova. Tukaj ne gre za to, da bi z vrsto referatov dopolnjevali ali popravljali že obstoječi fond znanja, pač pa za strokovno prizadevanje zgodovinarjev, da prispevajo k zadovoljitvi dveh aktualnih potreb, ki jih vsiljuje čas po sporazumnem prelomu v našem političnem in družbenem sistemu, čas po slovenski državni osamosvojitvi in čas po skrajno konfliktnem koncu jugoslovanske državne skupnosti, iz katere se tudi Slovenci niso mogli iztrgati brez uporabe sile.

Prva aktualna potreba je, da Slovenci in slovenski državljani premislijo vprašanje, ki je neposredno izraženo v naslovu, namreč, ali je Jugoslavija v vsem svojem trajanju bila z vidika Slovencev in Slovenije zgodovinska nujnost ali pa zgodovinska zmota. To vprašanje je s stališča našega novega položaja gotovo logično, umestno in tudi nujno. Odgovori pogojujejo preverjanje slovenske identitete kot temelja narodne in državne zavesti. Potrebni so utrditvi zaupanja vase v razmerah, ko je stvaren odnos do preteklosti eden temeljnih pogojev za uspešnost nove politične in družbene paradigme. Prav to, da mora biti ta odnos stvaren, prinaša še drugo potrebo, potrebo ne le zgodovinarjev, marveč naroda in države, da se upre širšemu pojavu, ki se je razlezel po koncu mrzlovojne razklanosti po vsej Evropi in tudi pri nas, pojavu, ki so ga nekateri na zahodu poimenovali ropanje ali plenjenje preteklosti (plundering the past).

* Referat na kolokviju »Jugoslavija — zgodovinska nujnost ali zgodovinska zmota«, Maribor 19. 1. 1993.

** Dr. Janko Pleterski, akademik, redni profesor na Filozofski fakulteti, Ljubljana, v pokoj.

Gre za specifično politizacijo zgodovine, ki kot splošen pojav tudi doslej sicer ni bila neznana, še posebno ne, če govorimo o naših minulih razmerah, ki pa je vendar vnovič aktualna v Evropi po koncu hladne vojne. Frank Furedi s Kentske univerze v angleškem Canterburyju ugotavlja, da ne gre samo za dežele vzhodne Evrope, ampak da je ta pojav značilen tudi za dežele evropskega zahoda. Menda ne manjka veliko, pa bodo nekateri začeli pogrešati hladno vojno, ki je kot zunanji faktor dolga desetletja vsiljevala določeno notranjo uravnovešenos obema, vzhodu in zahodu. Pod tem vtisom sociologi ugotavljajo, sta se zgodovina na novo politizira. Po Furedijevem mnenju ne gre za vračanje starih nerešenih problemov, pač pa za reagiranje na ideološko dislokacijo ali iztirjenje družb po hladni vojni. V Franciji, Nemčiji, Britaniji, celo v ZDA se spričo izpada faktorja hladne vojne pojavlja bojazen, da utegnejo te zahodne države izgubiti svojo identiteto. Zlasti med misleci na desnici oživlja prizadevanje, da bi si poiskali potrditev v narodni zgodovini, tudi za ceno njenega mitiziranja. Tesnoba ob krizi vrednot se kombinira s triumfalizmom ob zmagi v hladni vojni. Sodobna literatura, trdi Furedi, je zasičena z mešanico obojega. Na vzhodu ima poseganje v preteklost drugačne pogoje in izraze, ima pa tudi na območju zgodovine značaj ne zgolj samoumevnega kritičnega odnosa do preteklosti, temveč gre za iskanje argumentov za novo identiteto držav in družb. Od eksplozije vračanja k zgodovinskim imenom mest, preimenovanja ulic in trgov do več ali manj brezupnega iskanja zlate dobe v narodovi zgodovini. Grki, ki so politično na zahodu, duhovno pa na vzhodu, so mobilizirali celo Aleksandra Makedonskega za politično bitko današnjega dne okrog priznanja Republike Makedonije. Na zahodu pa gospa Margaret Thatcher v debatah okrog evropskega združevanja poudarja, da je angleški parlament star sedemsto let, medtem ko jih šteje nemški le 40, španski in portugalski pa še manj in da so Britanci tisti, ki so skupaj z ZDA v drugi svetovni vojni osvobodili Evropo.*

Kako se ta evropski pojav kaže pri nas? Posebnost položaja Slovencev lahko deloma opazimo v zvezi s posebnostjo položaja, ki ga je socialistična federativna Jugoslavija imela v razdeljeni Evropi. Do tega položaja je prišla po dramatičnem odmiku Jugoslavije od vzhodnega bloka v letu 1948 in po postopnem oddaljevanju od obeh blokov. Četudi je šlo predvsem za razmerja v meddržavnih odnosih in ne tudi za podobno prelomen odmik v ideološkem območju, ki bi bil povezan tudi z ustreznim temeljnim premikom v političnem in družbenem sistemu (o tem priča končni neuspeh poskusov, da bi se jugoslovanski socializem reformiral), je bila Jugoslavija odtlej izvzeta iz dolga desetletja trajajočega konflikta, ki je bil za ostalo Evropo tako travmatičen in ki ga imenujemo hladna vojna. Železna zavesa na jugoslovanskih zahodnih mejah oz. na slovenskih mejah je izginila že zdavnaj pred padcem Berlinskega zidu, četudi ne brez vseh sledov (npr. prepoved emigrantskega tiska). In tako padec tega zidu in vse, kar je neposredno v zvezi s tem simbolnim doživljanjem. Slovencev ni potisnil, kot se je to zgodilo drugim v Evropi, v položaj, da bi šele zdaj morali iskati novo potrdilo svoje identitete in nove argumente za svojo državljansko solidarnost, ko gre za državno samostojnost, v svoji zgodovini.

Že vsaj od konca 50-tih let so namreč Slovenci in Slovenija doživljali znotraj Jugoslavije in njenih notranjih razmerij svojo posebno varianto hladne vojne, ki je že zdavnaj zadostno potrdila njihovo identiteto in zavest o njej. Tudi odločilni pogoj za današnjo državljansko solidarnost, pogoj, ki sicer sovпада z aktualnim splošneevropskim postulatом, namreč radikalno kritiko realnega socializma, so

* Frank FUREDÍ, *The Politisation of History in Post Cold War Europe*. Referat, ki je bil prebran na konferenci Britanskega sociološkega združenja maja 1992 o novi Evropi, mi je ljubeznivo posredoval akademik prof. dr. Zdravko Mlinar. (Prim. njegovo poročilo o konferenci v *Naših razgledih*, 5. junij 1992, 11.)

Slovenci in Slovenija doživeli ob jugoslovanski varianti tega sistema kar sami, avtonomno in samostojno, v marsičem že veliko pred evropskim vzhodom. Ta avtonomni proces so Slovenci doživeli znotraj Jugoslavije, v konkretnih okoliščinah in s politično simboliko boja za priznanje pravice naroda do samoodločbe, proti prevladujočim hegemonističnim, predvsem srbskim silam. Torej proti siloviti politiki, da se jugoslovanska federacija, nastala na podlagi suverenosti narodov, spremeni v vsebinsko drugačno, v bistvu unitarno jugoslovansko državo, ki bo štela narode v njej obenem z njihovo samoodločbo za presežene, zgodovinsko izčrpane kategorije.

V tej posebnosti lahko iščemo razlage za dejstvo, zakaj se današnja slovenska prizadevanja, da bi kritično preverili svojo zgodovino, tako izrazito usmerjajo k vprašanju o Jugoslaviji in o slovenskem bivanju v njej. To ne bi bilo prav nič napačno, če ne bi za del politične javnosti znanstveno nepreverjena zavrnitev Jugoslavije za ves čas njenega obstoja postala že kar merilo za lojalnost državljanov današnje Slovenije. To povzroča, da imamo opravka s samovoljo, ki pomeni pravcato zaplembo slovenske zgodovine, kolikor je tudi jugoslovanska. Razume se, da se problem zapleta s tem, da iz obračuna z Jugoslavijo ne moremo izključiti obračuna z leti socializma. Če je pri tem že izhodišče izključujoče in pozablja, da je bil povojni razvoj tudi slovenski, je vse skupaj že kar hudo slabo.

Kdor bi hotel celovito odgovoriti na realno zgodovinsko vprašanje o Sloven-cih in Jugoslaviji, bi moral k vsemu tistemu, kar je zgodovina že ugotovila, danes skrbno odgovoriti tudi na nekatera okvirna vprašanja, ki so sicer nekako samoumevna, a jih ravno zato ponavadi puščamo ob strani.

Predvsem gre za vprašanje, ali je bilo neogibno, da Habsburška monarhija, za nazaj lepo imenovana tudi Podonavska država, razpade? Z odgovorom na to vprašanje pravzaprav odgovarjamo na vprašanje, ali so se Slovenci od tega državnega sklopa odcepili ali pa so sami ostali brez njega, kakor tudi drugi nekdanji sestavni deli. Dobro znani profesor Helmut Rumpler nam je 25. novembra 1982 v svojem predavanju na Filozofski fakulteti v Ljubljani povedal, da je bila glavna zgodovinska krivda habsburške monarhije, zaradi katere je morala doživeti polom, dejstvo, da se ni znala odtegniti instrumentalizaciji s strani nemškega nacionalizma in imperializma, da je torej postala njuno orodje, in da ni znala ali zmogla namesto tega zastaviti lastne politične koncepcije. Slovenci so v bistvu ves čas dokazovali, da je lastna politična koncepcija habsburški monarhiji nujno potrebna. Nikakor niso odgovorni za to, da jih tisti, ki so imeli oblast, niso poslušali. Naš profesor Fran Zwitter je v svoji svetovno znani analizi nacionalnih problemov habsburške monarhije ugotovil, da je prva svetovna vojna razvrednotila vse motive tistih, ki so na obstoj monarhije dotlej gledali v luči lastnega interesa ali pa vsaj manjšega zla v primerjavi s tistim, kar bi jih čakalo zunaj nje. Naka-zal je tudi možnost, da bi se bila monarhija že dotlej preoblikovala v federacijo narodov. »Toda ta ideja demokratičnega izvora,« končuje svojo razčlembu, »bi zastavljala zaradi različne socialne strukture narodov konservativni monarhiji ogromne probleme in ona ni bila nikdar ideja tistih, ki so bili na oblasti.«

Po drugi svetovni vojni je postalo širše znano, da je bil v zadnjih dneh te monarhije Lenin prepričan, da je prav ta ovira končno odpadla, da je revolucija po vzoru oktobrske v habsburški monarhiji že postavila oblast, ki bo njene narode na podlagi samoodločbe združila v novo svobodno državno zvezo. Med temi tako osamosvojenimi narodi je videl tudi Slovence Leninovo pričakovanje se je že kmalu izkazalo kot popolna utvara. Slovenci, tudi če bi to še tako želeli, torej podonavskega državnega sklopa ne bi mogli rešiti, ne tako ne drugače. Ostali so zunaj njega, podobno kot vsi drugi nekdanji njegovi državljani. Temu dejstvu so se potrudili dati — z lastno politično usmeritvijo in akcijo — značaj samoodločbe v skladu z lastnim političnim izročilom. Ne bi ga pa sami mogli zares ustvariti.

Drugo okvirno vprašanje je naslednje: ali bi se, z druge strani, v letu 1918 mogla ustanoviti tudi Jugoslavija brez Slovencev? Ne da bi se podajal v nadrobno dokazovanje, lahko rečem, da bi to bilo mogoče. Zlasti z vidika Srbije in Srbov, ki so bili takrat najmočnejši dejavnik jugoslovanstva, bi to bilo mogoče. Prav gotovo se je ta njihova ocena vnovič pokazala v letu 1991, ko smo doživeli nepričakovano nagli odhod moralno poražene, a še vedno močne, od srbske politike uzurpirane jugoslovanske armade. To je pomembno, da še jasneje vidimo, da tista nuja, ki je v letu 1918 napotila Slovence v Jugoslavijo, ni bila kakšna prisila s strani Srbije. Slovenci so se v nuji danega položaja odločali sami.

Tretje vprašanje je, ali je takratna Evropa omogočala takšnemu narodu, kakršni so bili Slovenci, državno samostojnost? To se je treba vprašati, saj se navezuje tudi na vprašanje, kakšna je Evropa danes in še zlasti na vprašanje, kako je današnja Evropa nastala. Da je enotna Evropa sploh predpogoj, da Slovenci lahko začno narodnopolitično, to je državnopolitično samostojno razmišljati, je zaznal že Valentin Vodnik, ko je oživljeno Ilirijo, ki oživlja tudi Slovence brez Habsburžanov, opisal kot »prstan Evropini«. Vendar je bilo že takrat očitno, da ne gre za kakršnokoli enotnost Evrope. Tista, ki jo je videl Vodnik, je bila Napoleonov kontinent. Bila je kot taka sicer že sprevržen izraz francoske revolucije, a je še vedno imela v sebi nekaj njenega naboja. Evropa Svete Alianse je vsakršne sanje o Slovencih in Iliriji kot radovoljnem Evropinem prstanu razbila, četudi je v imenu legitimizma celino seveda tudi ona združila. Evropa leta 1918 je bila Evropa zmagovalcev v svetovni vojni, Evropa v revizionizmu potisnjenih poražencev v tej vojni in Evropa oktobrske revolucije in protirevolucije. Kot takšna je zmogla roditi fašizem in novo svetovno vojno, male narode pa na mirovnih konferencah obravnavati kot prosto deljivo blago za nagrado zmagovalcem in kazni poražencem. Slovenci smo bili drastičen primer te razdeljive posesti z njenim živim inventarjem vred. Glavnini se je vendarle posrečilo, ne brez lastnega napora, naslonjenega na rezultate stoletnih prizadevanj za konstituiranje naroda, da se reši v Jugoslavijo. Srbija ji tega ni branila, še manj jo k temu prisilila. Izrabila pa je njeno stisko in Sloveniji vsilila svoje pogoje.

Le mimogrede je treba ugotoviti, da so Slovenci z odporom okupatorjem v drugi svetovni vojni z bojem naroda za življenje in svobodo, dosegli boljše izhodišče. Toda Evropa v letu 1945 je bila Evropa zmagovalcev nad fašizmom, prepričana, da ji ravno odstranitev te najhujše nevarnosti dovoljuje razcep kontinenta v dva antagonistična bloka. Šele 1989. leta ta idejnopolitična delitev pade, ne sicer po poti konvergence, temveč s padcem vzhodnega sistema. Kako je do tega prišlo, je zapleteno vprašanje. A dejstvo je, da je enotnost Evrope tokrat omogočena brez nasilja, brez vojne. Porazenci niso narodi, a tudi zmagovalci niso narodi. Šele zdaj je v Evropi prostor za vse narode, ki so se dotlej uveljavljali zgolj sami.

In končno je treba zastaviti še vprašanje, ali so si Slovenci v svojem dvestoletnem narodnopolitičnem razvoju kdaj želeli popolnoma samostojno Slovenijo? Ali je dejstvo, da so do včeraj vedno živeli v širši državni skupnosti z drugimi narodi, nasprotovalo njihovim zamislim o samoodločbi in enakopravnosti? Od Linhart naprej, ki je znanstveno ugotovil zgodovinsko utemeljeno posebno narodno individualnost Slovencev in obenem kot pomembno dejstvo poudaril, da so Slovenci Slovani in da je večina v habsburški monarhiji slovanska? Pa do Cankarja in drugih za njim do današnjega dne, ki je ugotovil, da so Slovenci in drugi južni Slovani po jeziku vsaj bratranci, če ne bratje, a da je gorenjski kmet po kulturi manj tuj tirolskemu ali pa goriški viničar manj tuj furlanskemu kot svojim bratrancem po jeziku? Res je, da je Cankar to ugotovil kot dejstvo, ki ga »čisto gotovo ni sam zakrivil« in res je, da to danes mnogi za njim ponavljajo, kot da bi to dejstvo pomenilo izpolnitev njihove najbolj vroče želje. Toda res je tudi, da mi-

sel na samostojno Slovenijo programsko ni bila rojena kot izraz narodnopolitičnih ambicij, temveč šele kot nasledek idejnopolitičnega konflikta med Slovenci samimi v razmerah blokovske razdelitve Evrope. Kako se je ta misel iz ideološkega protesta in tudi iz načina liberalno demokratičnega odpora totalitarizmu spreobrnila v pozitiven narodni program, ki sovпада z novim obćim demokratićnim poenotenjem Evrope, to je proces, ki bo še dolgo predmet zgodovinskega in sploh družboslovnega raziskovanja. Za našo današnje potrebo pa vendarle lahko ugotovimo, da ne v letu 1918 ne v letu 1943 ideja Jugoslavije ni bila zanikanje nekega realno postavljenega programa neodvisne Slovenije. Takšnega programa tedaj ni bilo.

Mednarodno priznani državni okvir kraljevine Jugoslavije je bil neposredno po sovražni okupaciji in razkosaњу v letu 1941 postavljen pod vprašaj. Sovjetska zveza je z likvidacijo diplomatskih odnosov z jugoslovansko emigrantsko vlado pokazala pripravljenost priznati stanje, ki ga je ustvarila agresija fašistićne osi. Ustaško unićevanje srbskega življa v hrvaških deželah, v Bosni in Hercegovini, celo v Sandžaku, in nato samozašćitna, obenem pa mašćevalna dejavnost srbskih četnikov proti hrvaškemu in muslimanskemu življu, pandemonij morilskega nacionalizma, kakršnega ta področja podoživljajo tudi danes, je tedaj tudi zahodne zaveznike navajalo na dvom, ali bo jugoslovansko državo sploh še mogoće obnoviti. Stvari so se, kot vemo, obrnile drugaće zaradi dejstva, da se je na ruševinah stare države v partizanskem vojskovanju proti okupatorjem oblikovala nova Jugoslavija, ki je navznoter postavila načelo samoodloćbe narodov, navzven pa se je oprla na mednarodno priznano subjektiviteto kraljevine Jugoslavije. In ker je bila nova federativna Jugoslavija v tem pogledu uspešna in je dobila zavezniško priznanje, je hkrati dobila dejansko zavezniško priznanje tudi nova, v protiokupatorskem vojskovanju Slovencev konstituirana federalna državnost Slovenije.

Na mirovnih konferencah v Parizu je federalna država Slovenija lahko nastopila z zahtevki po novi razmejčitvi z Italijo in Avstrijo, seveda pod pravnim naslovom nove federativne Jugoslavije. Kot njen konstitutivni državni subjekt je bila federalna država Slovenija soudeleženca tudi v priznanju nove Jugoslavije kot ćlanice Organizacije združenih narodov. Vidne in aktivne ćlanice, ki ima pomemben delež v zmagi nad fašizmom, ki so jo Združenji narodi že v letu 1941 opredelili kot pogoj za evropsko eksistenco. Zgodnje mednarodno priznanje federativne ureditve Jugoslavije in s tem dejansko priznanje njenih federalnih državnih enot, med njimi posebno zaznavno tudi Hrvaške in Slovenije, je imelo dolgo-roćen zgodovinski pomen. To se je izkazalo v najnovejšem času, ko je Evropa priznala že obstojeće federalno državnost republike Slovenije kot izhodišće za njeno pravico do nove samoodloćbe in za priznanje njene popolne državne samostojnosti, ne oziraje se na to, da so Slovenci v preteklosti svojo pravico do samoodloćbe kar dvakrat uporabili v smislu ustanovitve skupne jugoslovanske države. Ta se zdaj zaradi novih okolišćin razhaja in vraća v svoje prvotne konstitutivne dele.

To so dejstva, ki so bistvena za odgovor na vprašanje, ki se nam zastavlja. Ob njih seveda ni odveć razmišljati, ali so kdaj obstajale tudi možnosti za alternativne rešitve slovenskega vprašanja in ugotavljati, kdo jih je morda zagovarjal. Takšno razmišljanje historikov, ćtudi je većidel hipotetićno, je metodološko upravićeno. Pa ne gre le za metodološko upravićenost. To vprašanje je izraz dejstva, da o tem živo razmišlja slovenska javnost kot takšna. Kritićni del javnosti, ki ne želi zapadati v anahronistićne špekulacije, prićakuje, da mu bodo pri tem razmisleku zgodovinarji pomagali.

Nekaj tovrstnih vprašanj bom samo nakazal. Ali bi po tolikšnem prelitju krvi in na takšnih razvalinah, kakor jih je že prav na zaćetku okupacije v letu 1941

povzročila ustaško četniška državljanska vojna, bilo komu drugemu mogoče brez novega nasilja obnoviti jugoslovansko državo?

Ali bi v primeru, če bi prišlo do obnove Jugoslavije po poti intervencije zmagovitih zaveznikov ob koncu vojne. Slovenci mogli ustvariti pogoje za današnjo lastno državnost, vključno z današnjimi mejami?

Ali si je po drugi strani, mogoče zamisliti realno možnost, da bi se Slovenci že v letu 1945 sami uveljavili kot samostojna in neodvisna država v današnjem obsegu?

Ali ne bi tudi za obnovo Jugoslavije po hipotetični poti bilo odločilno dejstvo, da je v letu 1918 že nastala? In ali ne bi zato pri možnostih Slovencev, ki so bile dane v letu 1945 in 1991, odločalo dejstvo, da so se sami že 1918 vključili v Jugoslavijo s svojim narodnim jedrom?

Ali se z vsemi temi hipotetičnimi razmišljanji, ko zaradi metode odmišljamo nekaj tistega, kar se je v zgodovini dejansko dogodilo pa bi si morda kdo želel, da se ne bi, ali se torej tudi po tej poti ne vračamo k ugotovitvi, da je pomenila odločitev za Jugoslavijo v letu 1918 Slovincem neizogibno nujo? In še več. Ali ne prihajamo tudi po tej poti do sklepa, da tista nuja, ki bi bila kot vsiljena danost lahko tudi obžalovanja vredna, v resnici ni edini razlog za oceno, da ni šlo za zmotno? Ali ne prihajamo tudi po hipotetični poti do ocene, da je bila odločitev sovpadala z matičnim tokm narodnega razvoja in zato tudi samostojno smiselna?

Ali pri takšni oceni kaj spremeni dejstvo, da je jugoslovanska država ves čas resnično bila ne le smiselna nujnost, temveč tudi konfliktna skupnost? Da je resnično bila tudi področje uveljavljanja različnih, med seboj ostro nasprotnih državotvornih doktrin, da je res bila področje poloma parlamentarnega demokratizma v zapletenih odnosih med narodi, področje nacionalistične državljanske vojne pod okupacijo, področje najbolj izrazitih pojavov kolaboracije in obenem največjega odpora, področje revolucij in nasprotnih revolucij, področje, ki je kljub napredku in modernizaciji konec koncev izpričalo nemoč vseh in vsakogar, da v skupnem državnem okviru doseže rešitev starih in novih nasprotij v smeri, ki jo je uveljavila Evropa, najprej postfašistična in končno postrevolucijska. Ali vsa ta dejstva, katerih zadnji porazni učinki nam danes tako boleče tiče v kosteh, morejo biti opravičilo za to, da v slovenski zgodovini preknjižimo kar vso jugoslovansko dobo v rubriko izgub in zmot? Kaj bi nam v tako oskubljeni zgodovini ostalo razen iluzije, da smo nekakšno nadzgodovinsko izvoljeno ljudstvo? Ali nam je to potrebno? Ali bi takšna oplenjena preteklost mogla služiti Evropi kot dokaz, da so tudi mali narodi zmožni preživetja in da so zato upravičeni do vseh pravic? Da niso samo nadležni nosilci sumljivega nacionalizma in zastarelega zapiranja vase?

Le celovita, neoplenjena zgodovina more biti tista pregovorna veja, na kateri je moč sedeti. Pa naj se je drevo, na katerem ta veja rase, nekoč imenovalo Habsburško cesarstvo, včeraj Jugoslavija ali pa se danes imenuje kar neposredno Evropa.

JUGOSLAWIEN IN DER SLOWENISCHEN GESCHICHTE

Zusammenfassung

Der Autor stellt einige einleitende Thesen zur Erörterung der Frage, ob vom Standpunkt der Slowenen und des staatlich verselbstständigten Sloweniens Jugoslawien eine historische Notwendigkeit oder ein Irrtum war. Die Slowenen hätten die Habsburger Monarchie nicht retten können, wenn sie das auch Ende des Ersten Weltkrieges gewünscht hätten. Unumgänglich blieben sie ohne sie und außerhalb der Monarchie, ähnlich wie alle andere ehemaligen Staatsbürger. In jener Situation orientierten sie sich im Einklang mit der eigenen politischen Überlieferung und verliehen der Staatsverselbstständigung den Charakter der Selbstbestimmung. Im Jahre 1918 hätte Jugoslawien vom Standpunkt der Serben und Serbiens aus auch ohne die Slowenen gegründet werden können. Die Slowenen sind Jugoslawien nicht auf Grund des Diktats seitens Serbiens beigetreten, sondern wegen des Schutzes vor Gefährdung von außen und wiederum im Einklang mit ihrer politischen Tradition. Das damalige Europa ermöglichte den Slowenen nicht an einen selbstständigen Staat denken zu können. Dies ermöglichte das geteilte Europa auch nach dem Jahre 1945 nicht. In ihrer zweihundertjährigen nationalpolitischen Entwicklung hatten die Slowenen nie das Ziel einer völligen Selbstständigkeit ihres Staates gestellt, obwohl sie mit dem Gedanken vom unbegrenzten Recht auf Selbstbestimmung befaßt waren. Deswegen stand sowohl im Jahre 1918 wie auch im Jahre 1943 die Idee von Jugoslawien in keinem Widerspruch mit irgendeinem in Gedanken oder real aufgestellten Program des unabhängigen Sloweniens.

Umgekehrt, in beiden Umbruchsjahren wurden erst die Bedingungen herbeigeführt, daß die Slowenen gegen Ende des Jahrhunderts, in der Zeit der inneren Krise und des konfliktvollen Zerfalls Jugoslawiens, ihre staatliche Verselbstständigung durchführen konnten. Der jugoslawische Staat war eine sinnvolle Notwendigkeit nach dem I. Weltkrieg, als er gegründet sowohl wie auch im II. Weltkrieg, als er erneuert wurde. Doch deswegen nicht minder eine Gemeinschaft, gekennzeichnet durch innere Konflikte. Dieser Staat war ein Gebiet der Unstimmigkeiten von gegensätzlichen Staatsdoktrinen, der Schauplatz des Zusammenbruchs des parlamentarischen Demokratismus in komplizierten Verhältnissen zwischen den Völkern, ein Gebiet des nationalistischen serbo-kroatischen Bürgerkrieges unter der Okkupation, ein Gebiet der ausgesprochenen Erscheinungen von Kollaboration und des meist kämpferischen Volksbefreiungswiderstands, ein Gebiet der Revolutionen und Gegenrevolutionen. Im Laufe des bewaffneten Widerstands gegen die Okkupanten aus allen Staaten der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg, im Widerstand, der im Grunde ein Kampf des Volkes um das Bestehen und die Freiheit war, gründeten die Slowenen ihren eigenen Staat, welcher nach dem Prinzip der Selbstbestimmung die jugoslawische Föderation zusammen mit anderen Völkerstaaten bildete. In der weiteren Entwicklung der Slowenen muß auch die Sonderposition in Betracht gezogen werden, welche Jugoslawien im geteilten Europa nach der Abweichung vom Ostblock im Jahre 1948 zugeteilt wurde. Wegen der außenpolitischen Gleichdistanz zu beiden Blöcken und auf Grund der Reformtendenzen fiel an den westlichen Grenzen, der heutigen Grenzen mit Österreich und Italien, schon früh der eiserne Vorhang.

Wegen dieser Tatsachen erlebten die Slowenen und Slowenien an der Seite der jugoslawischen, einer offeneren Variante dieses Systems, eine radikale Kritik des Realsozialismus; sie erlebten sie autonom, in so mancher Hinsicht weit vor dem europäischen Osten und mit einer politischen Symbolik des Kampfes für die Anerkennung der Rechte des Volkes auf die Selbstbestimmung gegen die herrschenden serbischen Kräfte innerhalb der jugoslawischen Föderation. Aus der Abrechnung mit Jugoslawien kann man bestimme die Abrechnung mit den Jahren des Sozialismus nicht ausschließen, doch diese waren auch die slowenischen. Nach all dem hat Europa leichter die schon bestehende föderative Staatlichkeit der Republik Slowenien anerkannt, als Ausgangspunkt für das Recht auf eine neue Selbstbestimmung und Anerkennung der vollen staatlichen Selbstständigkeit. Das geschah erst nachdem sich Jugoslawien als ein Gebiet aufwies, welches trotz des Fortschritts bezüglich der Modernisierung die Ohnmacht aller und jedes Einzelnen um die Erlangung der Lösungen von alten und neuen Gegensätzen im gemeinsamen Staatsrahmen bezeugte. Sie bezeugte die Ohnmacht, diese Fragen in jener Richtung zu lösen, wie das das postfaschistische und postrevolutionäre Europa geltendgemacht hatte. All das sind die Tatsachen aus dem siebzig Jahre dauernden Zusammenleben der Slowenen mit Jugoslawien. Wie immer es auch sei, bedeutet es noch nicht, daß man in der Bilanz der slowenischen Geschichte den ganzen jugoslawischen Zeitabschnitt in die Rubrik der Verluste und Irrtümer umbuchen sollte. Auch dieser Zeitabschnitt muß ein legitimer Bestandteil der Geschichte der Slowenen bleiben.

JUGOSLAVIJA, ZGODOVINSKA NUJA ALI ZGODOVINSKA ZMOTA*

Bogo Grafenauer**

Vprašanje, ki nam je bilo vsem zastavljeno, se je glasilo »Jugoslavija, zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota«; seveda s slovenskega stališča.

Zgodovina zagotovo ni dogmatska veda, v kateri bi bilo moč na zastavljeno vprašanje preprosto odgovoriti. Človek bi mislil, da je v resnici dolžnost zgodovinarja, če hoče govoriti v imenu svoje vede, da spoštuje tisto načelo historizma, ki mora zgodovinsko resničnost vselej presojati po merilih njenega časa in ne po merilih, ki so ji v bistvu tuja, čeprav ustrezajo poznejši zgodovinski resničnosti.

S tega stališča bi za uvod ugotovil samo to, da odgovor »zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota« ne more biti enovit za vseh teh 70 let, ampak lahko rečemo, da se v neki obliki sestavine, ki igrajo v letu 1918 realno vlogo, začenjajo dejansko že leta 1848, v programu »zedinjene Slovenije«, ki že v svoji prvi formulaciji ni bil samo slovenski, ampak se je pri Matiji Majarju navezoval tudi na idejo zveze vsaj tistih južnih Slovanov, ki so živeli v tedanji Avstriji. Odgovor za obdobje teh zdaj že 150 let ne more biti en sam. Če danes govorimo o tem strahotnem zločinu, do katerega je prišlo v čisto posebnih političnih in zgodovinskih situacijah, bi seveda lahko pristali na tezo o zgodovinski zmoti. Toda to velja za sedanjost, ne pa za ves čas, niti ne od leta 1918 naprej. Spregovoril bom o nekaterih mitih, ki so z današnjega stališča hoteli mitizirati praktično prav vso zgodovino Slovencev. Mit je namreč, da naj bi Zedinjena Slovenija pomenila — politiki o tem pogosto govorijo — pogoj za samostojno državo Slovenijo! Zedinjena Slovenija ni od nekdaj pomenila samostojne države ali državo znotraj neke večje države, ampak le posebno državno enoto. To je nekaj drugega. Do tod jo je kasneje pripeljal zgodovinski rezultat. In drugi tak mit: Slovenci naj bi bili prisiljeni, Hrvatje prav tako, da smo se l. 1918 združili v novo državo; pa še tretji mit, da nam je nova jugoslovanska država od leta 1918 prinesla samo zlo, ničesar pozitivnega, ničesar pomembnega za razvoj slovenskega naroda.

Najprej vzrok za zapustitev Avstrije! Za Slovence leta 1918 ni bilo nikake prisile od zunaj, ampak je šlo za izraz obupa, da slovenskemu narodu grozi nevarnost za narodnostni obstoj, ki se je vedno bolj jasno kazala od leta 1870 naprej z gospodarsko krizo, s tistim strahotnim izseljevanjem na slovenskem ozemlju, in poleg tega s tako imenovano germanizacijo, ki se dandanes kaže na Korškem in na Štajerskem. To so stvari, ki so grozile koreninam slovenskega narodnega obstoja. Omenil bi samo dejstva o germanizaciji, ki se začne uveljavljati v zadnjih desetletjih Habsburške monarhije nedvomno tudi kot nemška reakcija na pojav prvega pravega slovenskega programa (1848), ki jo je omenjal prof. Ple-

* Referat na kolokviju »Jugoslavija — zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota«, Maribor, 19. 1. 1993, ker smo zaradi bolezni avtorja tekst prejeli šele po končani redakciji in tik pred izidom, ga nismo uspeli opremiti z bibliografskimi podatki in sinopsi.

** Dr. Bogo Grafenauer, akademik, Ljubljana

terski v zvezi z vprašanjem, ali naj bi Avstrija tudi na jugu imela državno slovensko ali nemško ozemlje. To se je seveda najprej kazalo na Koroškem in na Štajerskem. Na Koroškem se je razmerje Slovencev in Nemcev nekako ustalilo okrog leta 1890; odtlej pa je relativno in absolutno število Slovencev padalo in na nekaterih delih slovenskega ozemlja na Koroškem se je narodnostna erozija dejansko pričela že l. 1910. Skoraj 20.000 Slovencev na Koroškem je med leti 1890 in 1910 preprosto izginilo. Na Štajerskem se je ta stvar odvijala nekoliko počasneje, toda leta 1910 je bil populacijski razvoj na Štajerskem natanko tam, kjer je bil koroški etnični razvoj leta 1890.

Ves ta severni rob, Dravska dolina, je bil tisti čas dejansko izpostavljen skrajni nevarnosti, deloma celo bolj kot koroški predel. In rezultat te ogroženosti je bil okrog leta 1910 dejansko večkrat izražen na številne načine; v literarni obliki je to pokazal Ivan Cankar, potem Izidor Cankar v oceni »gospoda Franja«, potem v publicističnih prispevkih, kot je jugoslovanska anketa v Vedi in hkrati Ušeničnikov odgovor na ta vprašanja. Skoraj pri vseh strankah je v tistem času, tudi pri klerikalni SLS, obstajala misel, da bo nujna zveza, Ušeničnik govori celo o »stopitvi«, Slovencev in Hrvatov. To je teza, ki je v tistem času živela pri vseh strankah in zaskrbljenost, ali bomo preživeli v boju zoper gradnjo nemškega mostu do Jadrana, je bila prisotna pri vseh strankah in tudi pri vrsti kulturnih delavcev. Ni torej šlo zgolj za Preporod.

Drugo; Jugoslavija naj bi bila izsiljena od zunaj! Mislim, da je Pleterski sam v svoji knjigi Prva odločitev za Jugoslavijo jasno pokazal, da so stvari drugačne. Da so se naši očetje in dedje nedvomno odločali za Jugoslavijo (majska deklaracija), obremenjeni z vojsko in z nemškimi načrti, premišljeno, in upam si trditi, da je v letih 1918—1920 vladala situacija, ko je večina Slovencev ta načrt podpirala. Celó zato in prav zaradi tega Italijani v Primorju niso hoteli pristati na plebiscit! Če primerjamo rezultat plebiscita na Koroškem, je tri petine Slovencev (brez upoštevanja Nemcev) na Koroškem glasovalo za Jugoslavijo. Iz tega sledi, da je bila prav volja Slovencev v jugoslovanskem delu slovenskega ozemlja v tej situaciji toliko lažje izražena.

Dejstvo je konec koncev, da se je Avstrija zrušila res v posebnih razmerah, ki sta jih prinesla vojna in poraz: vendar pa se je zrušila na podlagi zahteve Willsona iz oktobra 1918, da mora Avstrija pristati na zahteve severnih in južnih Slovanov v monarhiji, da uredijo svoje politično ozemlje po svoji volji. In to je dejansko že 28. oktobra povzročilo zlom dvojne monarhije in razpad na narodnostne dele. Potem so se ti narodnostni deli lahko povezovali na takšen ali drugačen način, ki je seveda prinesel s seboj nove probleme, katerih takrat nihče ni pričakoval, ampak vendarle, to ni bila prisila!

Pri boju za meje na pariški mirovni konferenci, prvi in drugi, je preprosto zahteval, da so jugoslovanski diplomati — oziroma srbski, hrvaški in slovenski diplomati — morali predstavljati Jugoslovane kot etnično celoto, saj je šlo za boj zoper večnacionalno monarhijo in za združitev Južnih Slovanov v eno državo, da ne bi že takrat rekli, kar pa se je dejansko zgodilo, da gre pravzaprav za ustvarjanje in obnovo večnacionalne države.

Leta 1946 je bilo podobno iz preprostega vzroka; v Istri so Italijani imeli relativno večino. Po statistiki iz leta 1910, ki je bila vzeta kot meritorna statistika za presojo narodnostne pripadnosti, čeprav je bila slika leta 1946 že popolnoma drugačna, so Italijani imeli skoraj 40% ni delež prebivalstva. Se pravi, Slovenci in Hrvati so le skupaj predstavljali nekaj nad 60%-no večino, sicer pa bi bilo Italijanov relativno več kot Hrvatov in relativno več kot Slovencev, kar bi nedvomno boj za mejo na istrskem polotoku zelo otežilo. Zatorej je bilo lažje nastopiti na ta način in vzrok za to stališče je potrebno iskati v konkretni politični situaciji.

Če se sedaj dotaknem tretjega mita, namreč: Kakšne so bile posledice te države, nove države Jugoslavije? Zadnje čase smo imeli pogosto priložnost slišati, kako je bilo vse slabo. Opozoril bi samo na dve stvari. Najprej na populacijski razvoj! Na problem zagotovitve slovenskega življa. Kajti vsaka zgodovinska epohalna odločitev mora kot svoje vodilo predvsem zagotoviti obstoj slovenskega oz. hrvaškega oz. za Srbe srbskega naroda za čim daljše dogledno zgodovinsko obdobje. Pod to perspektivo ocenjujemo populacijski razvoj v Jugoslaviji in zunaj nje po letu 1918, ko je bilo to delno pridruženje Jugoslaviji seveda hkrati za Slovence katastrofa, katastrofa zategadelj, ker nikdar v svoji zgodovini niso bili na ta način tako ostro razbiti z mejami, kot so bili po letu 1920, po prvi pariški mirovni konferenci. To je bil gotovo strahoten udarec! Če pa gledamo na populacijski razvoj kot izraz te situacije, statistični podatki kažejo; leta 1910 je bilo na tistem delu slovenskega ozemlja, ki je prišlo v Jugoslavijo, 1.071.895 prebivalcev, med njimi 914.034 Slovencev, kar je 85,3 %. Po statistiki iz leta 1910 je bilo Nemcev 105.935, to je 9,88 % (po kriteriju občevalnega jezika). Do leta 1931 je bilo po štetju na istem ozemlju 1.144.218 prebivalcev, od tega 1.077.871, se pravi 94,2 % Slovencev, 28.988 ali 2,6 % Nemcev (po kriteriju materinskega jezika). Drugi so bili Madžari in novi Srbohrvati, ki so skupaj zdrsni od 4,82 % na 3,2 %.

Po drugi svetovni vojni se je z vrnitvijo večine Slovenskega Primorja kot rezultata narodnoosvobodilnega boja in diplomatskega boja Jugoslavije do leta 1947 in vnovič med letoma 1953 in 1954 statistična podlaga za to oceno spremenila. V novi Sloveniji (v političnem smislu) je bilo leta 1948 med 1.391.873 prebivalci 1.350.149, se pravi 97 % Slovencev, leta 1981 pa med 1.891.884 prebivalci 1.712.445 ali 90,5 % Slovencev. Kljub absolutnemu povečanju za 28,7 % seveda to novo stanje priča o relativnem upadanju: l. 1953 98,5 %, l. 1971 94 %, l. 1981 90,5 %, po zadnjem štetju že nekaj pod 90 % (87,8 %). To je dejansko izraz dveh procesov. Na eni strani procesa izseljevanja Slovencev iz domovine, predvsem kvalificirane delovne sile v zahodni svet, zlasti po krizi leta 1985, na drugi strani pa priseljevanja nekvalificirane delovne sile iz drugih republik Jugoslavije. To so tiste premise, ki so prinesle do leta 1981 zlasti precejšen delež Hrvatov, ki jih je bilo 55.825; Srbi so se do leta 1971 malo doseljevali, toda od leta 1971 do 1981 so svoj delež povečali od 7.000 na 20.000. Mislim, da je prav, če v zvezi s tem samo opozorim na nekaj sprememb trendov ob zadnjem štetju, ki je objavljeno v Slovenskem almanahu 1993. Število Slovencev se je povečalo za približno 15.000. Število Črnogorcev za 1.170, število Makedoncev za 1.150; število Muslimanov se je podvojilo od 13.425 na 28.842, število Srbov pa se je povečalo za 5.700; število opredeljenih kot Jugoslovani se je zmanjšalo skoraj za polovico (od 28.283 na 14.000). Če to seštejemo, je minus pri Hrvatih 1.400, pri Muslimanih pa 14.000, kar je skupaj 15.400; pri ostalih je porast 21.270. Se pravi, da je ves prirastek tega južnega dotoka vendarle bistveno manjši, kot se danes pogosto govori, namreč 15.870 v zadnjem desetletju.

In drugo, kar sem hotel v zvezi s temi miti poudariti, je to, da se povsem drugače razvija slovenski položaj, merjen spet po številu ljudi, ki so prijavljeni kot Slovenci, na tistem ozemlju, ki je po prvi in po drugi svetovni vojni ostalo v Avstriji, in na ozemlju, ki je ostalo v Italiji po drugi svetovni vojni. Na Koroškem, in sicer na področju, ki je bilo leta 1945 z uredbo o utrakvistični šoli priznано kot dvojezično ali mešano ozemlje, je živel leta 1890 od 95.000 prebivalcev približno 85.000 Slovencev ali 85 %. Leta 1910 je bil ta delež 64.000 ali blizu 88 %, leta 1951 39.242 Slovencev od 107.000, se pravi 38 %, leta 1981 13.000 Slovencev, torej 11 % od 117.128. Po zadnjem štetju je ta delež (13 % leta 1990) ostal v bistvu nespremenjen. Se pravi, da imamo tukaj opravka s področjem edinim v Evropi, ki je brez migracij praktično izgubilo ne samo večino, ampak tudi svoj etnični značaj v zad-

njih sto letih. Na ozemlju, kjer je bilo l. 1890 95,3 % Slovencev, je danes samo še 13 % Slovencev.

V Italiji je bil ta proces po drugi svetovni vojni upočasnen. To področje je imelo leta 1910 po števnem kriteriju z mirovne konference v Parizu nekaj čez 120.000 prebivalcev slovenske narodnosti. In danes jih je ostalo približno 60.000. Točnega podatka nimamo, ker italijanska štetja upoštevajo jezikovni podatek samo na Tržaškem, ne pa tudi na Goriškem in v videmski pokrajini.

Menim, da je tako dovolj jasno, koliko je pomenila Jugoslavija v tem času za varnost slovenskega preživetja. To je bilo edino področje, kjer je število Slovencev naraščalo ne glede na vse nevarnosti, ki jih prinašajo migracijski tokovi. Drugo, kar bi rad poudaril, je, da je vendarle Jugoslavija po letu 1918 ali 1919 pomenila za slovensko kulturo nedvomno neskončno izboljšanje. Slovenska znatnost ni še nikoli doživela takšnega skoka, kvalitetnega in tudi po svojem obsegu, kot po ustanovitvi univerze v Ljubljani, v delih svojih profesorjev pa je zelo hitro dosegla veliko mednarodno priznanje.

Prav tako mislim, da je moč govoriti tudi o razvoju na literarnem področju, čeprav je seveda res, da na drugi strani pomeni to obdobje katastrofo za Slovence, ki so za mejo, za Slovence v Italiji in na Avstrijskem.

Končno bom potrdil še tezo, ki sva jo postavila skupaj s prof. Pleterskim, ko sva govorila o obletnici plebiscita in o nastanku jugoslovanske države v radijski oddaji, kjer sva povedala, da je bilo leto 1918 pogoj za leto 1941; leto 1941 s takratnim uporom pa je leto, brez katerega ne bi bilo svobodne Slovenije leta 1991.

JUGOSLAVIJA — ZGODOVINSKA ZMOTA ALI NUJA?*

Vasilij Melik**

UDK:949.71(=863)"1918/1991"

MELIK Vasilij: Jugoslavija — zgodovinska zmotna ali nuja? (Jugoslavi-en — historischer Irrtum oder Notwendigkeit?) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 51–54

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor poudarja, da si je večina Slovencev leta 1918 predstavljala Jugoslavijo kot samostojno državo brez Srbije in Črne gore. Poudarja, da so bili slovenski politiki ob koncu vojne tako neorientirani in neinformirani, da so večinoma mogli samo še slediti dogodkom, kakor je pač naneslo. Tudi strah pred narodno smrtjo pod nemško premočjo, ki je razumljiv, ne opravičuje nepoznavanja slovenskih in jugoslovanskih narodov, njihovih navad, mentalitete in političnih metod. Časa za to, da bi si naši politiki nabrali dragocenih informacij o bližnjih in daljnjih Jugoslovanih, je bilo dovolj.

UDC:949.71(=863)"1918/1991"

MELIK Vasilij: Yugoslavia — an historical mistake or exigency? Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 51–54

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author stresses, that the majority of Slovenes, before 1918, imagined Yugoslavia as an independent state without Serbia and Montenegro. He underscores, that Slovenian politicians had, at the time of the end of World War I, been so disoriented and uninformed, that they were mostly able only to follow events, wherever they took them. The fear of national extinction under German supremacy, which is understandable, was also present, but it does not justify the lack of knowledgeability of Yugoslav nationalities, their customs, mentality and political methods. There had been sufficient time for our politicians to have acquired the necessary information on close-by and distant Yugoslavs.

Izraz »zgodovinska nuja« mi ni všeč in bi ga čim manj uporabljal. V vsakem položaju so različne možnosti in večinoma se samo ob poznejših pogledih nazaj zdi, da je bilo kaj nujno. Wilson je 8. januarja 1918 med mirovnimi pogoji navajal avtonomen razvoj za ljudstva (peoples) Avstro-Ogrske, 18. oktobra pa je to točko kot nezadostno preoblikoval, češ, naj ti narodi sami presodijo, kakšno mesto si želijo v družini narodov. Tako prvo kot drugo stališče je imelo močan vpliv na gibanja v monarhiji. Če bi Wilson rekel še kaj tretjega, bi najbrž tudi to imelo velik odmev. Iz Koroškevega po svoje pretresljivega predavanja o nastanku Jugoslavije vidimo, kako je bil zaprepačen, ko se je na poti z Dunaja v Ženevo s spremljevalcem ustavil v Bernu in mu je francoski poslanik ob koncu dejeunerja rekel: »Čujte, ni pametno, da hočete likvidirati Avstrijo... da hočete Avstrijo popolnoma razkosati!«. Slovenski politiki so bili ob koncu vojne tako neorientirani in neinformirani, da so večinoma mogli samo še slediti dogodkom, kakor je pač naneslo. To je bila gotovo neke vrste »nuja«. Korošec je v predavanju rekel, da se moti

* Relerat na kolokviju »Jugoslavija — zgodovinska nuja ali zgodovinska zmotna. Maribor, 19. 1. 1993.

** Dr. Vasilij Melik, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani (v pokoju).

† Zgodovinski časopis 18, 1982, 225

tisti, ki še vedno misli, »da bi mogla ostati Avstrija, ako bi delali drugo politiko ... Avstrija je bila ena izmed centralnih sil in te so bile premagane. Če bi se bili drugače orientirali, bi nam bilo Slovincem prineslo še mnogo več škode, kakor si je sploh moremo misliti.«² Korošec je seveda govoril s stališča jeseni leta 1925 in ob možnostih, ki so se takrat kazale: »Jugoslavija je tu, mi živimo v Jugoslaviji, mi hočemo v tej državi ostati, mi hočemo v tej državi delati, da se notranje preuredi, da dobimo tudi mi Slovenci v tej državi mesto na soncu.«³ Kaj bi bilo, če bi, je zelo spolzko področje, zato rajši molčimo o tem. Bistveno pa je vprašanje, kaj in kakšna je bila Jugoslavija, v katero smo prišli? Popolnoma točno je, da je bila leta 1918 Jugoslavija ideal, ki si ga je večina Slovencev želela. Vsaj od leta 1909 naprej in skoraj do konca vojne je lebдела pred očmi večine Slovencev Jugoslavija na ozemlju Avstro-Ogrske — samostojna država v okviru meja monarhije, brez Srbije in Črne gore. Koledar Mohorjeve družbe za leto 1919, ki je izšel najbrž oktobra 1918, opisuje Jugoslavijo v teh mejah, s 135.000 do 170.000 km² in 7–8 milijoni prebivalcev, piscu pa ni bilo jasno, ali bodo zajeti tudi Prekmurje, Medimurje, Bačka in Banat.⁴ Slovencev bi bilo v tej državi 20 %, katolikov pa 68 %. Taka Jugoslavija bi nedvomno ustrezala večini takratnih slovenskih želja. Profesor Pleterski je svojo knjigo o prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo zelo pametno končal tam, kjer je bilo še vse dobro, se pravi 31. oktobra 1918, preden se je začelo združevanje s Srbijo in preden so se pokazale vse negativne strani resnične Jugoslavije. V proglas zedinjenja Srbije in države Slovencev, Hrvatov in Srbov v kraljestvo SHS 1. decembra 1918 v Beogradu niso sprejeli stališč, ki jih je zagrebški narodni svet (narodno vijeće) Slovencev, Hrvatov in Srbov dal svoji delegaciji na pot, tako da je ta način združitve pomenil svojevrstno prevaro in nikakor ni ustrezal večini Slovencev in Hrvatov. Kraljestvo SHS, Jugoslavija, v kakršno smo prišli, je bila torej za nas zgodovinska zmota. Zmota je bila v tem, da si take Jugoslavije nismo ne želeli ne predstavljali. Bistvo te zmote je bila navinost, nerazgledanost, nevednost in neznanje, s katerim so se naši predstavniki, očetje in dedje, kot je rekel profesor Grafenauer, naši politiki in kulturni delavci, lotili jugoslovanskega vprašanja ob koncu 19. stoletja. Lotili so se ga, imeli nič koliko navdušenih govorov, napisali na kupe sklepov in resolucij, ne da bi kaj vedeli o svojih bodočih sodržavljanih, o njihovi kulturi, navadah, mentaliteti, željah in zahtevah.

Posegel bom nekoliko nazaj, v leto 1880. Sedemnajstletni Ivan Trinko, poznejši »oče Beneških Slovencev«, si je tedaj začel dopisovati z enako starim gimnazijcem v Gorici, Alojzijem Frankom, poznejšim goriškim politikom. V pismih sta debatirala o vsem mogočem. Trinko je v pesmi izpovedal, da si želi »slovanskega svetovnega vladarstva, kojemu bi stala na čelu Rusija«. Franko mu je odgovoril: »Res da Ti zdihuješ pod tujim jarmom, ali reči Ti moram, da to Ti ne more dati povoda želje po skupnem Slovanskem cesarstvu ali kraljestvu. Verjemi, da to bi ne bilo nič posebno boljše posebno za nas Slovence, mali narod, ker gotovo bi se morali uklanjati tudi potem, in bratu uklanjati se je huje kakor tujcu; kaj menišk«⁵ Kot vidite, je imel mladi Franko dokaj realno predstavo o razmerju med narodi. Prav te realne predstave pa so Slovincem manjkale. Vseslovansko čustvovanje je imelo pri Slovencih že dolgo tradicijo. Za čim trdnjše zveze s slovanskimi narodi in z Jugoslovani pa so si Slovenci prizadevali in se včasih tudi krčevito trudili tudi zato, ker so se bali, da jih bodo sicer ti pozabili in prepustili usodi, smrti pod nemško premočjo. »Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato

² prav tam, 229

³ prav tam, 229

⁴ Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1919, 143

⁵ Trinkov koledar za leto 1981, 45

vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze,* je rekel Korošec.⁶ Ta strah je razumljiv, ni pa razumljivo ne opravičljivo nepoznavanje slovenskih in jugoslovanskih narodov. Temu nepoznavanju pa se je pridružila še ena dokaj huda bolezen: samoodrekanje, samoodpovedovanje, samoponiževanje. V Vedi so izvedli anketo o usodi slovenskega jezika, v njej pa so se mnogi izrekli za prevzem srbohrvaščine za znanstveno pisanje. Edina sreča je bila, da je pri opuščanju slovenščine ostalo le pri govorjenju in pisanju, pisanje znanstvenih del v slovenščini pa se je prav v tem času močno razmahnilo. Močno se je širil nauk o enem samem jugoslovanskem narodu, razumljiv z mednarodnega stališča, na tak ali drugačen način značilen za vse naše stranke. Sam po sebi še ni povzročal kake posebne škode. Res škodljiv pa je bil strah pred slovensko individualnostjo, pred lastnim odločanjem in lastnimi interesi. Ob srbsko-grško-bolgarski vojni in po bolgarskem porazu so se pojavljali članki, ki so svarili Slovence pred separatizmom in poudarjali, da imamo pomen in prihodnost edinole v intimni zvezi z vsem ostalim jugoslovanstvom. Vse jugoslovansko ozemlje moramo imeti za svoje, tako da nam mora biti vseeno, kdo izmed nas gospodari tukaj, kdo tam. Vseeno je, ali je Koper hrvaški, ali je v Portorožu hrvaška šola. »Mora se priti do prepričanja, da je vsejedno bodisi slovensko ali hrvaško, ker sicer boj med brati pomenja oslabljanje obeh.«⁷ Uveljavljala se je teorija, da Slovenci nimamo zgodovine, da je naša inteligenca po svoji mentaliteti povečini nemška ali skoraj prodana in podobno. Na drugi strani pa si pogledjmo Srbe, njihovo junaštvo, njihovo slavno preteklost! V takih stališčih so bile glavne napake takratnih Slovencev in njihova glavna krivda.

Časa je bilo od konca 19. stoletja, ko se je jugoslovanska ideja začela uveljavljati, pa do prve svetovne vojne gotovo dovolj, da bi si naši politiki nabrali dragocenih informacij o bližnjih in daljnih Jugoslovanih, o njihovih navadah, mentaliteti, dožemanju, vrednotenju, političnih metodah. Ne mislim na vire, ki jih bo prihodnost izkopala iz arhivov, mislim na takratne dnevnike, tednike, revije, knjige. Vse to je bilo dosegljivo. Muzejsko društvo za Kranjsko je na primer dobivalo publikacije Srpske kraljevske akademije in Glasnik Srpskog geografskog društva.⁸ Tako je bilo mogoče prebrati vse, kar je pisal znameniti geograf Cvijić pred prvo svetovno vojno o srbski duši, srbskih stremljenjih, Makedoniji itd.⁹ Naresnič razgledanost bi torej lahko bila večja, pa je bila zelo majhna, skoraj nikakršna, včasih bi lahko celo rekli, da je prevladovala želja, izogniti se resnici, izogniti se pravi vednosti. Kritične pripombe so prihajale z obrobja, ne iz središča. Socialist Štebi je v Demokraciji novembra 1918 napisal, »da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so se le kdaj bili npr. med nami in Nemci.« Bil je mnenja, da »kljub enotnemu jeziku zijajo nepremostljivi prepadi med posameznimi plemenimi« in nasvetoval, da ostane meja na Drini, Savi in Donavi.¹⁰ Šušteršič, ki je bil izločen iz Slovenske ljudske stranke in iz vodstva slovenske politike, je v svojem časopisu ob vsem žolču in čudnih trditvah zapisal tudi marsikatero zelo točno oceno: »Srb ne more biti in ne bo nikdar Jugoslovan, ampak samo Srb, Vele Srb. Jugoslovan bo samo takrat, če bo gospod... nad Hrvati in nad Slovenci.« Srbom ne pride na misel, da bi zatajili »svoje starodavno srbsko ime, svojo srbsko pravoslavno vero, svojo srbsko književnost in svojo srbsko državo.«¹¹

* Zgodovinski časopis 16, 1962, 220

⁶ Veda 3, 1913, 504 — Slovenski narod 28. 7. 1913

⁷ Carniola NV 5, 1914, 120

⁸ glej tudi oceno knjige Lj. Trgovčević, Naučnici Srbije, Zgodovinski časopis 42, 1988, 142—145

⁹ Demokracija 1918, 256

¹¹ Resnica 14. 9. 1918

Upanja o idealnem sožitju Slovencev, Hrvatov in Srbov v novi državi so se zelo naglo izkazala kot zmotna, razočaranje je prevladovalo. Ne vem, zakaj bi potem Jugoslavijo, kakršno smo dobili, imenovali drugače kakor zmota.

JUGOSLAWIEN — HISTORISCHER IRRTUM ODER NOTWENDIGKEIT?

Zusammenfassung

Der Begriff »historische Notwendigkeit« gefällt mir nicht und ich möchte ihn so wenig wie möglich gebrauchen. In jeder Lage bestehen verschiedene Möglichkeiten und meist scheint es nur bei späteren Betrachtungen so, daß etwas notwendig gewesen war. Die slowenischen Politiker waren in der Zeit des Kriegsendes weder genügend orientiert und informiert, so daß sie nur in der Lage waren, den Ereignissen zu folgen, in die sie miteinbezogen wurden. Das war bestimmt eine Art der »Notwendigkeit«. Wesentlich ist aber die Frage, was war Jugoslawien und was für ein Jugoslawien war das, in das wir gekommen sind. Es ist völlig richtig, daß Jugoslawien von 1918 ein Ideal war, welches sich der Großteil der Slowenen wünschte. Fast bis zu Kriegseende schwebte vor den Augen der meisten Slowenen ein Jugoslawien auf dem Territorium der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ein selbstständiger Staat in Rahmen der Grenzen der Monarchie, ohne Serbien und Montenegro. Der Kalender für 1919 von Mohorjeva družba, herausgegeben wahrscheinlich im Oktober 1918, beschreibt Jugoslawien in diesen Grenzen mit sieben bis acht Millionen Einwohner. In diesem Staat wären 20 % Slowenen und 68 % Katholiken. Das Königreich SHS, Jugoslawien, in welches wir am 1. Dezember 1918 kamen, war also für uns ein historischer Irrtum. Der Irrtum bestand darin, daß wir uns ein solches Jugoslawien nicht gewünscht und vorgestellt hatten. Das Wesen dieses Irrtums waren Naivität, Unaufgeschlossenheit, Unwissenheit und Unkenntnis, mit welchen sich unsere Vorfahren, unsere Politiker und Kulturschaffenden auf die jugoslawische Frage Ende des 19. Jahrhunderts eingelassen haben. Das allslawische Gefühl hatte bei den Slowenen schon eine lange Tradition. Die Slowenen bemühten sich aber um stärkere Verbindungen mit den slawischen Völkern und Jugoslawen, weil sie Angst hatten, daß diese sie sonst vergessen und dem Schicksal überlassen werden, dem Tod unter der deutschen Übermacht. Diese Angst ist verständlich, unverständlich ist aber das unentschuldbare Nichtkennen der slawischen und jugoslawischen Völker.

Es gab vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum I. Weltkrieg bestimmt genügend Zeit, in der unsere Politiker wertvolle Informationen über die nah- und fernlebenden Jugoslawen, ihre Gewohnheiten, Mentalität und politische Methoden hätten einbringen können. Kritische Bemerkungen kamen von der Sphäre her, nicht aus dem Mittelpunkt der damaligen herrschenden slowenischen Politik.

Die Hoffnungen auf ein ideales Zusammenleben der Slowenen, Kroaten und Serben im neuen Staat zeigten sich sehr bald als irrtümlich, es überwiegte die Enttäuschung. Ich weiß nicht, warum wir dann Jugoslawien, so wie wir es bekommen haben, anders als ein Irrtum benennen sollten.

PREGLED STALIŠČ IN DELOVANJA SLOVENSkih IZSELJENCEV V ZDA V ZVEZI Z JUGOSLOVANSKO IDEJO OD LETA 1914 DO LETA 1992*

Matjaž Klemenčič**

UDK 325.254(73 = 863):949.71 • 1914/1992*

KLEMENČIČ Matjaž: Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992. (Eine Übersicht der Standpunkte und der Wirkung der slowenischen Auswanderer in die USA betreffend die jugoslawische Idee vom Jahre 1914 bis zum Jahre 1992.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 55–66

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor obravnava stališča in delovanje slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od začetka prve svetovne vojne do priznanja slovenske neodvisnosti s strani ZDA. Stališče Slovencev iz ZDA do jugoslovanskega vprašanja je bilo med vsem omenjenim obdobjem odsev stališč Slovencev iz matične domovine.

UDC: 325.254(73 = 863):949.71 • 1914/1992*

KLEMENČIČ Matjaž: A review of stands and activities of Slovene emigrants in the USA, pertaining to the Yugoslav idea, 1914–1992: Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 55–66

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author deals with stands and activities on the part of Slovenian emigrants in the USA, pertaining to the Yugoslav idea, in the period between the beginning of World War I and the recognition of Slovenian independence by the USA. The stands of Slovenians from the USA towards the Yugoslav question had been, during this entire period, a reflection of the stands of Slovenians in their home country.

1. Naseljevanje Slovencev v ZDA.

Slovenci so se pričeli v večjem številu naseljevati v ZDA v sedemdesetih letih 19. stoletja. Pred tem so se tja, največ iz osebnih razlogov, izseljevali le posamezniki ali manjše skupine. Prvi slovenski priseljenci v ZDA so bili slovenski protestanti, ki so se po izvedeni protireformaciji v slovenskih deželah Avstro-Ogrske v 17. stoletju izselili najprej v Nemčijo, nato pa naprej v ZDA. Tam so skupaj z nemškimi izseljenci v Georgiji ustanovili naselbino Ebeneser, ki pa je bila pozneje uničena v takoiimenovani Secesijski vojni.¹ Naslednji slovenski priseljenci v ZDA so bili škof Friderik Baraga in drugi slovenski misionarji², kasneje pa so se iz političnih razlogov tja odseljevali tudi utopični socialisti na čelu z Andrejem Bernardom Smolnikarjem³, po letu 1948 pa tudi nekateri aktivni udeleženci Revolucije leta 1848, med katerimi je bil tudi dr. Anton Fürster⁴. Od sredi-

* Referat na kolokviju »Jugoslavija – zgodovinska nujna ali zgodovinska zmotna, Maribor, 18. 1. 1993

** Dr. Matjaž Klemenčič, izredni profesor na Pedagoški fakulteti v Mariboru

ne sedemdesetih let naprej pa lahko sledimo velikemu valu slovenskih izseljencev v ZDA, ki je trajal vse do začetka prve svetovne vojne.

Kmalu po prvi svetovni vojni (leta 1921) je ameriška država sprejela restriktivne imigracijske zakone, leta 1924 pa še zakon o imigracijskih kvotah posameznih držav, ki je za Jugoslavijo, kjer je tedaj živela večina Slovencev, določal kvoto manj kot tisoč oseb, ki so se letno lahko izselile v ZDA. Zaradi tega je izseljevanje Slovencev iz Jugoslavije v ZDA skorajda prenehalo.⁵

Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1920 je živelo v ZDA okrog 228.000 Slovencev prve in druge generacije⁶. V letih 1949 do 1952 se je nato v ZDA priselilo še okrog tri tisoč Slovencev, večinoma političnih emigrantov, v šestdesetih in sedemdesetih letih pa še dva do tri tisoč ekonomskih migrantov.

Večina slovenskih naselbin v ZDA, ki obstajajo še danes, je nastala že v letih pred prvo svetovno vojno, ko so se Slovenci naselili v New Yorku, vzhodni Pennsylvaniji (kjer so se v Bethlehemu naselili zlasti Prekmurci) ter v Bridgeportu (Connecticut), ki predstavlja edino slovensko naselbino v Novi Angliji. Večje koncentracije slovenskih izseljencev zasledimo poleg že omenjene vzhodne Pennsylvanije še v zahodni Pennsylvaniji, kjer so se le-ti zaposlovali v rudnikih in industrijskih obratih v okolici Pittsburgha, v Ohiju, kjer predstavlja mesto Cleveland še danes največjo slovensko naselbino v ZDA, ter v Illinoisu, kjer sta Chicago in 100 kilometrov južneje ležeči Joliet vrsto let predstavljala politično središče Slovencev v ZDA. Slovenci so v tem obdobju ustanavljali svoje naselbine tudi ob Michiganskem jezeru v zveznih državah Michigan in Wisconsin ter v severni Minnesoti, v takozvanem železnem okrožju. Slovenci so se naseljevali tudi na goratem Zahodu, še zlasti v Coloradu, Wyomingu, Montani in Idahu ter tudi ob pacifiški obali na skrajnem zahodu ZDA v državah Washington, Oregon ter Kalifornija.⁷

Že pred prvo svetovno vojno so se Slovenci v ZDA podobno kakor priseljenci drugih narodov organizirali v svojih organizacijah in tiskali svoje časopise, tako da lahko razlikujemo nekaj vrst organizacij slovenskih priseljencev. Tako so bili Slovenci na primer organizirani v obliki etničnih far v sklopu katoliške cerkve. Na ta način je bilo organiziranih nad sto slovenskih in mešanih (skupaj s Hrvati ali Slovaki oziroma Čehi) far, v katerih so maše potekale v slovenskem jeziku, napisali na cerkvah ter poslikave le-teh pa še danes predstavljajo pomemben spomenik slovenske kulture v ZDA.⁸ Pomembno obliko organiziranosti Slovencev v ZDA predstavljajo takoimenovane bratske podporne organizacije. V času, ko ZDA še niso poznale nobene oblike socialnega ali zdravstvenega zavarovanja, so te bratske podporne organizacije igrale vlogo zavarovalniških družb, poleg tega pa so s svojim kapitalom podpirale politično in kulturno dejavnost slovenskih priseljencev v ZDA, da bi ohranile njihovo identiteto. Te organizacije so izdajale tudi svoja glasila.

Veliko število slovenskih naselbin v ZDA, kakor tudi diferenciranost slovenskih izseljencev, ki je bila na eni strani odraz diferenciacije v stari, na drugi strani pa tudi v novi domovini, je pripeljala do ustanovitve enajstih slovenskih bratskih podpornih organizacij. To so bile:

— Prvo Slovensko bratsko pomožno društvo s sedežem v Bethlehemu (Pennsylvanija),

- Avstrijsko bolniško podporno društvo s sedežem v Fontenacu (Kansas),
- Slovensko-hrvatska zveza s sedežem v Calumetu (Michigan),
- Kranjsko slovenska katoliška jednota s sedežem v Jolietu (Illinois),
- Slovenska narodna podporna jednota s sedežem v Chicagu (Illinois),
- Zapadna slovenska zveza s sedežem v Denverju (Colorado),
- Slovenska svobodomiselna podporna zveza, s sedežem v Chicagu (Illinois),

- Slovenska dobrodela zveza s sedežem v Clevelandu (Ohio),
- Jugoslovanska podporna zveza Sloga s sedežem v Milwaukeeju (Wisconsin),
- Slovenska ženska zveza s sedežem v Jolietu (Illinois) ter
- Progresivne slovenske žene Amerike s sedežem v Clevelandu (Ohio).⁹

Nekatere od teh organizacij so prenehale z delovanjem, kot na primer Avstrijsko bolniško podporno društvo, nekatere pa so se združile z drugimi organizacijami. Tako se je Slovensko-hrvatska zveza po prvi svetovni vojni združila s Hrvatsko bratsko zajednico, Slovenska svobodomiselna podporna zveza pa s Slovensko narodno podporno jednoto, s katero se je leta 1993 združila tudi Jugoslovanska podporna zveza Sloga. Slovenska narodna podporna jednota je svoj sedež l. 1993 preselila iz Chicaga v naselje Imperial Pennsylvania v zahodni Pennsylvaniji.

Prve slovenske organizacije v ZDA so bile organizirane na strogo katoliških osnovah, tako da so imele svojega duhovnega vodjo, kateremu so se morali člani tedensko spovedati. Kasneje nastale organizacije so imele manj strogo tovrstno ureditev, dokler leta 1904 ni prišlo do ustanovitve Slovenske narodne podporne jednote, organizacije liberalcev ter socialistov. Ta je verske zadeve ločila od delovanja društva.¹⁰

Slovenski delavski voditelji v ZDA so leta 1905 ustanovili Slovensko socialistično zvezo, ki se je skupaj s Hrvatsko ter Srbsko socialistično zvezo leta 1911 združila v Jugoslovansko socialistično zvezo. Slovenski socialisti v ZDA so izdajali tudi svoje glasilo »Proletarec«, namen njihove organiziranosti pa je bil razširjanje političnih idej socializma med slovenskimi delavci v ZDA. Organizacija je delovala do leta 1952, ko je v času splošne protilevičarske gonje v ZDA prenehala obstajati.¹¹

Vse zgoraj omenjene organizacije so danes organizacije potomcev slovenskih priseljencev v ZDA. Zlasti spričo mešanih zakonov pa v njih ni zgolj izključno slovenskih priseljencev. Tudi jezik njihovega poslovanja danes ni več slovenščina, ampak angleščina, kljub temu pa v svojih glasilih še vedno ohranjajo slovenske strani, poskušajo pa tudi prenesti zavest o slovenskem poreklu na mlajše rodove.

2. Stališča ameriških Slovencev ob razpadu Avstro-Ogrske in nastajanju jugoslovanske države.

Slovenci v ZDA so bili pred prvo svetovno vojno politično razdeljeni na katoliško strujo, ki je bila kot takšna dokaj proavstrijsko usmerjena, ter na liberalno-socialistično strujo, ki v času pred prvo svetovno vojno tudi ni gojila prevelikih antipatij do črno-žolte monarhije. Slovenci v izseljenstvu so bili po izbruhu prve svetovne vojne tudi edini Slovenci, ki so lahko svobodno in brez političnih pritiskov razmišljali o obstoju ali razpadu Habsburške monarhije. V tem času so bila njihova razmišljanja za presojo slovenskega stališča do tega vprašanja z vidika slovenskega zgodovinarja tega obdobja še toliko bolj pomembna.

Rečemo lahko, da je izbruh prve svetovne vojne vzbudil do tedaj največje delovanje med Slovenci v ZDA v prid stare domovine. Med tistimi Slovenci v ZDA, ki so podpirali nadaljnji obstoj črno-žolte monarhije, moramo omeniti zlasti katoliške duhovnike, ki so imeli v okviru etničnih far precejšnje vpliv na javno mnenje, saj so lahko nanj vplivali s prižnice. »Avstrijekarstvo« je bilo torej med ameriški Slovenci ob izbruhu prve svetovne vojne zelo razširjeno, v veliki meri pa so ga podpihovali tudi avstroogrski državni uradniki. Delovanje avstrijskih diplomatov lahko v tem času primerjamo tudi z delovanjem jugoslovanskih

diplomatov, ki so kasneje, v obdobju med obema vojnama, še zlasti pa po drugi svetovni vojni, podpirali »jugoslovenstvo« med Slovenci v ZDA. Svoja stališča so »avstrijakarsko« usmerjeni Slovenci v ZDA izražali v časopisju, ki je dobivalo podporo avstrijskih diplomatsko-konzularnih predstavnikov. Dosledno proavstrijsko stališče sta v ZDA zavzemala zlasti newyorški dnevnik Slovenski narod in Amerikanski Slovenec, ki je tedaj izhajal v Chicagu. Refren vseh časopisnih člankov je seveda bil, da sta Srbija in Rusija pravoslavni, Avstrija po katoliška, zato naj bi bil vsak katoličan v prvi svetovni vojni proti Rusiji in Srbiji. Sicer pa je Slovenski narod izražal tudi zahteve po »Zedinjeni Sloveniji«, katera pa bi po njegovem lahko bila tudi v okviru Avstrije.¹²

Nekateri drugi katoliški duhovniki pa so se zavzemali za združitev hrvaških in slovenskih dežel v samostojno, na katoliških načelih utemeljeno državo. Te zahteve so izoblikovali v Naši izjavi, ki sta jo podpisala tudi slovenska duhovnika Ambrož Širca in Anton Sojar.¹³

Pomembno je tudi dejstvo, da so Slovenci v ZDA kmalu po izbruhu prve svetovne vojne pričeli ustanavljati politična združenja, ki so se zavzemala za ustanovitev jugoslovanske države. Takšno je bilo tudi gibanje Slovencev, imenovano Slovenska liga, ki so ga podpirali tudi slovenski člani Jugoslovanskega odbora iz Londona. Le-ta je namreč poskušal za svoje sodelovanje pridobiti slovenske in tudi druge jugoslovanske izseljence v ZDA. Zato je Jugoslovanski odbor poslal v ZDA Franka Potočnjaka, ki je prwake slovenskih, hrvaških in srbskih izseljencev v ZDA pozval k sodelovanju v boju tega odbora za ustanovitev jugoslovanske države. Tako so se 9. marca 1915 v dvorani Little Bohemia v Chicagu sestali zastopniki sedemindvajsetih podružnic Slovenske lige in v resoluciji zahtevali združitev celotnega slovenskega etničnega ozemlja, protestirali zoper barantanje s slovenskim Primorjem in zagovarjali združitev v jugoslovansko federacijo. Le dan za tem so se 10. marca 1915 zbrali v Chicagu tudi predstavniki vseh jugoslovanskih izseljencev v ZDA in objavili resolucijo, v kateri so proglasili Hrvate, Srbe in Slovence za en in isti narod, z enim in istim jezikom, ki naj bi se združil v eno državo (bivši avstroogrske Jugoslovani naj bi se združili s Kraljevino Srbijo in Kraljevino Črno Goro). S podpisom te resolucije so se predstavniki Slovenske lige odpovedali nekaterim temeljnim zahtevam prve resolucije Slovenske lige (z 9. marca 1915), saj so se s tem, ko so podpisali, da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod, odpovedali svoji identiteti in to predvsem z zanikanjem obstoja slovenskega jezika. To je vzpodbudilo tudi debato med posameznimi slovensko-ameriškimi časopisi, nakar je spričo svoje neenotnosti Slovenska liga razpadla.¹⁴

Nato so Slovenci med 14. in 16. aprilom leta 1918 ustanovili Slovensko narodno zvezo, ki je v takimenovani Clevelandski izjavi sicer priznala, da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod, vendar pa je tudi zahtevala, da morajo biti vsi trije deli tega jugoslovanskega naroda enakopravni in da mora biti ta enakopravnost zagotovljena v osnovnih ali temeljnih državnih zakonih. Slovenska narodna zveza je predstavljala kompromis med zahtevami po federativni republiki, ki jo je izražala Chicaška izjava z 29. junija 1917, in zahtevali takozvane Krfske deklaracije, oziroma stališči Jugoslovanskega odbora¹⁵. V Chicaški izjavi so liberalni in socialistični voditelji Slovencev v ZDA zahtevali združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov ter tudi Bolgarov v eno državo. Glede na to, da je šlo za več narodov, so menili, da je edina možna rešitev jugoslovanskega vprašanja v politični združitvi vseh jugoslovanskih delov, vendar pa mora biti vsakemu delu puščena določena avtonomija na vseh področjih, ki po svoji naravi niso skupna vsem delom. Realizacija te ideje naj bi bila v politični obliki možna le v okviru jugoslovanske federativne republike. Glede oblike državne ureditve kakor tudi sklopa družbenopolitične ureditve pa se je Chicaška izjava zgledovala po ameriški državni in družbeni ureditvi.

Za uresničitev idej te izjave je bilo ustanovljeno Slovensko in kasneje tudi Jugoslovansko republičansko združenje. Le-to se je ves čas svojega delovanja zavzemalo za ustanovitev jugoslovanske zvezne republike. Zanimivo je tudi dejstvo, da je to združenje doživelo med »jugoslovanskimi« priseljenci v ZDA velik razmah, saj je imelo nad sto podružnic.¹⁶

Obema organizacijama, tako Slovenski narodni zvezi kakor tudi Jugoslovanskemu republičanskemu združenju je bilo skupno, da sta se po prvi svetovni vojni zavzemali za pravično rešitev mejnih vprašanj, še zlasti za priključitev slovenskega Primorja Jugoslaviji, pa tudi v humanitarnih vprašanjih sta obe organizaciji medsebojno sodelovali.

Opazili smo lahko tudi, da je prva svetovna vojna povzročila prvi razkol med ameriškimi Slovenci, ki ni bil le ideološke narave (spopad med liberalci in socialisti na eni ter klerikalci na drugi strani), ampak se je tikal ureditve bodoče jugoslovanske države. Zanimivo je, da je Slovenska narodna zveza ob koncu vojne, ko je bilo jasno, da bo Jugoslavija postala kraljevina, v težnji po ohranitvi svojega članstva zagovarjala tezo, da Krfska deklaracija ne prejudicira vprašanja, ali bo jugoslovanska država kraljevina ali republika.

3. Slovenci v ZDA in Jugoslavija v obdobju med obema vojnama.

Konec prve svetovne vojne in ustanovitev jugoslovanske države pomeni za Slovence v ZDA začetek novega obdobja v njihovih odnosih do stare domovine. Slovenci iz ZDA so se podobno kot drugi jugoslovanski izseljenci takoj po prvi svetovni vojni pridružili velikemu valu ljudi, ki so obiskali svojo domovino. Mnogi so jo obiskali tudi z namenom, da se vrnejo domov za stalno, vendar pa so se razočarali nad tednajimi razmerami v domovini vrnili nazaj v ZDA. Lahko rečemo, da so Slovenci iz ZDA odtlej omejili svoje stike z domovino v glavnem le na obiske.¹⁷ Konzularni predstavniki Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so sicer poskušali ohraniti stike z organizacijami slovenskih, hrvaških in srbskih priseljencev, vendar pa pri tem kaj več od kurtoaznih čestitk ob praznikih (novem letu, Božiču ter ameriških ali jugoslovanskih državnih praznikih) niso dosegli. Zanimivo je dejstvo, da je ob teh priložnostih korespondenca s slovenskimi organizacijami potekala dosledno v slovenskem jeziku.¹⁸ Slovenske izseljence v ZDA so obiskovali tudi posamezni slovenski odličniki, na primer slovenski škofje¹⁹ ali posamezni politiki, tudi ljubljanski župan. Slovenski izseljenci so se zavedali, da se jih družbeno-politična ureditev kakor tudi oblika državne ureditve stare domovine pravzaprav ne tičeta, in so se tako v svojih stikih s staro domovino omejevali zgolj na gojenje kulturnih stikov. Pri tem je seveda vsaka od obeh struj (tako klerikalna kakor tudi liberalno-socialna) iskala partnerje podobnih prepričanj tudi v stari domovini.

Posamezne slovenske jednote so tudi organizirale izlete v staro domovino. Tako je Slovenska narodna podporna jednota organizirala takšen izlet leta 1932, Ameriška bratska zveza, kot se je takrat imenovala nekdanja Jugoslovanska katoliška jednota, pa leta 1938. Na teh izletih so se voditelji kulturnega in političnega življenja ameriških Slovencev sestajali s pomembnimi osebnostmi kulturnega in političnega življenja v stari domovini. Predstavniki Slovencev iz ZDA so se udeležili tudi Slovenskega izseljenskega kongresa, ki ga je organizirala Rafaelova družba, oziroma katoliška cerkev, na katerem so se zavzeli za ohranjanje slovenske identitete med izseljenci po svetu.²⁰

Jugoslavija je takrat za Slovence predstavljala neizogibno dejstvo, ki so ga izseljenci sprejemali na podoben način, kakor so prej sprejemali obstoj Habsburške monarhije; torej kot dejstvo, ki ga ni bilo moč spremeniti. Diplomatsko-kon-

zularni predstavniki Kraljevine Jugoslavije so veliko bolj obzirno, kot jugoslovanski diplomatsko-konzularni predstavniki po drugi svetovni vojni, propagirali jugoslovansko identiteto izseljencev ter združevanje slovenskih, hrvaških in srbskih organizacij. Seveda so jugoslovanski diplomati v obdobju med obema vojnama skušali izseljence izrabljati tudi za opravičevanje monarhofašistične diktature, kakršna je bila v Jugoslaviji še zlasti po razglasitvi Šestojanuarske diktature, vendar pa pri tem niso bili ravno uspešni.

Pomembno je tudi vprašanje sodelovanja med posameznimi jugoslovanskimi etničnimi skupinami v ZDA. V okviru katoliške cerkve so obstajale številne mešane slovensko-hrvaške etnične župnije. Po pravilu se je sodelovanje med Slovenci in Hrvati v teh etničnih župnijah, ki je bilo nujno spričo premajhnega števila ene ali druge skupine izseljencev za ustanovitev svoje župnije,²¹ končalo s prepirom in končno tudi z ustanovitvijo novih slovenskih oziroma hrvaških župnij, tako da je pozneje vsaka etnična skupnost imela svojo župnijo. S Srbi, ki jih je bilo v ZDA relativno malo, tovrstnega sodelovanja iz razumljivih razlogov ni bilo. Slovenski, hrvaški in srbski izseljenci pa so v tridesetih letih sodelovali v projektu združevanja posameznih jedrot, do česar je prihajalo na podlagi priporočil jugoslovanskih diplomatsko-konzularnih in predstavnikov, vendar pa do dejanske uresničitve tega projekta ni nikoli prišlo.²²

4. Slovenci v ZDA in druga svetovna vojna.

Drugo svetovno vojno so Slovenci iz ZDA dočakali dokaj pripravljeni, saj so imeli trdno organizacijsko strukturo, pa tudi organizacije slovenskih izseljencev v ZDA so si po gospodarski krizi, ki jih je prizadela leta 1929, materialno opomogle. Med slovenskimi izseljenci v ZDA so se tedaj pojavljale tudi ideje za ustanovitev Podonavske federacije, ki naj bi zajemala tudi slovensko ter hrvaško ozemlje, in ideja po ustanovitvi katoliške federacije, ki bi poleg ozemelj Podonavske federacije obsegala tudi dele severne Italije.²³

Slovenci v ZDA so kmalu po napadu sil osi na Jugoslavijo (aprila 1941) ustanovili organizacije za materialno in politično pomoč svoji v vojni opustošeni domovini. Tako so že 14. aprila leta 1941 ustanovili tako imenovani Yugoslav Emergency Council, pri čemer so sodelovali tudi s Čehi in Slovaki. Ta organizacija je že 2. maja pripravila množična zborovanja za pomoč okupirani domovini.²⁴ Ker pa se ta organizacija ni naslonila na obstoječo mrežo bratskih podpornih organizacij, v svojem delovanju ni imela tolikšnega uspeha kot Jugoslovanski pomočni odbor — slovenska sekcija, kjer so sodelovali vsi predsedniki in tajniki slovenskih narodno podpornih organizacij, vodil pa ga je predsednik Slovenske narodne podporne jednote, Vincent Cainkar. Pri delovanju tega odbora je prišlo tudi do prvega sodelovanja katoliških in liberalnih slovenskih organizacij.²⁵

Na pobudo Hrvatske bratske zajednice so se nato 10. maja 1941 zbrali v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu predstavniki slovenskih, hrvaških in srbskih organizacij ter ustanovili jugoslovanski pomočni odbor. Vendar pa ta odbor ni mogel nikoli organizirati izseljencev tako, da bi le-ti zbirali sredstva za skupni odbor, saj je vsaka narodnostna skupina delovala v svojem, bodisi slovenskem bodisi hrvaškem ali srbskem pomožnem odboru.²⁶

Poleg že omenjene akcije Jugoslovanskega pomožnega odbora — slovenske sekcije se je že maja 1941 razvila tudi pomožna akcija Zveze slovenskih župnij; organizirala sta jo pater Bernard Ambrožič in pater Kazimir Zakrajšek. Pater Kazimir Zakrajšek je bil slovenski duhovnik, ki je v ZDA prišel kot ameriški državljani (do srede dvajsetih let je bil slovenski župnik v Chicagu)²⁷ iz že okupirane Jugoslavije po zelo zapletenih poteh preko Rima in Lizbone. Nekateri ameri-

ški Slovenci so Zakrajška obtoževali, da so ga iz Italije fašisti izpustili s posredovanjem Rima, češ da jim je obljubil, da bo deloval za katoliško federacijo v Srednji Evropi.

Na izseljence v ZDA so skušali vplivati tudi posamezni ministri jugoslovanske vlade v izgnanstvu. Zato je prišla v ZDA iz Londona tudi posebna delegacija te vlade, ki je leta 1941 in 1942 delovala med izseljenci v ZDA. Poleg akcije zbiranja pomoči za staro domovino so izseljenci poskušali tudi z akcijo za politično pomoč stari domovini. Pater Kazimir Zakrajšek in ostali katoliško usmerjeni Slovenci v ZDA so se zavzemali, da bi politično akcijo nadzirala jugoslovanska vlada v izgnanstvu, kar pa ni bilo v skladu z željami liberalno-socialističnega tabora med izseljenci.²⁹

Že maja leta 1943 so se oblikovale tudi ideje o združenjih posameznih držav v Evropi, pri čemer je prihajalo do ideje za razcepljanje Jugoslavije in ustanavljanje različnih podonavskih ali srednjeevropskih federacij. Pri tem je bil med Slovenci aktiven zlasti pater Kazimir Zakrajšek, ki naj bi po poročilih ameriških tajnih služb prinesel iz Vatikana načrt Katoliške unije; ta naj bi združevala Slovenijo, Hrvaško, Avstrijo in Madžarsko.³⁰

Pri tem pa se je že 5. decembra 1942 v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu sestal Slovenski ameriški narodni kongres in obravnaval politični položaj ameriških Slovencev, položaj Slovencev v Jugoslaviji in ustanovitev Slovenskega ameriškega narodnega sveta, ki naj bi brez sodelovanja jugoslovanske vlade v izgnanstvu ter njenih organizacij deloval za ohranitev Jugoslavije, ki naj bi bila organizirana kot federativna republika. Slovenski ameriški narodni svet je med Slovenci v ZDA našel široko podporo, saj so se le-ti združili v kar stodesetih podružnicah te organizacije. Voditelji sveta, še zlasti Louis Adamič, so skušali pred svojimi rojaki v Ameriki prikrivati dejstvo, da so boj zoper okupatorja v Jugoslaviji vodili komunisti. Hkrati so že relativno zgodaj odkrivali tudi probleme, ki so bili vezani na dejstvo, da so domobranci sodelovali z okupatorjem. Za jugoslovansko idejo v Ameriki je bilo v tem obdobju pomembno tudi dejstvo, da so junija 1943 ustanovili Združeni odbor južnoslovanskih Američanov, ki je bil krovna organizacija ameriških Slovencev, Hrvatov, Srbov, Makedoncev in Bolgarov. Podobno kakor vse druge organizacije južnoslovanskih Američanov, je bila tudi ta organizirana le kot rahla skupnost posameznih organizacij jugoslovanskih izseljencev posameznih jugoslovanskih narodov.³¹

Vse te organizacije so se ves čas druge svetovne vojne zavzemale za ohranitev Jugoslavije, vendar preurejene na osnovi federativne in republikanske ureditve. Združevala sta jih je zlasti boj za meje, pa tudi boj proti poskusom ustanavljanja različnih katoliških ali podonavskih federacij.

5. Slovenci v ZDA in Jugoslavija od leta 1945 do leta 1985.

V obdobju po drugi svetovni vojni so Slovenci v ZDA nadaljevali z zbiranjem materialne pomoči za domovino. Zbirali so jo preko Jugoslovanskega pomožnega odbora ter preko Slovenskega ameriškega narodnega sveta. Tako so s tem denarjem na primer zgradili ter opremili tudi otroško kliniko v Ljubljani.³²

Slovenci iz ZDA so sprejemali Jugoslavijo kot dejstvo, vendar pa jih je tokrat veliko bolj kot nadaljnji obstoj Jugoslavije skrbela komunistična ureditev nove jugoslovanske države. Vselilo jih je tudi, da je postala Jugoslavija po drugi svetovni vojni federativna republika, za kar so se zavzemali že ob prvi svetovni vojni.

Vendar pa so nekatere skupine med novonaseljenimi begunci, ki so v letih od 1949 do 1952 prišli v ZDA iz taborišč, skupaj s številčnejšo argentinsko politi-

čno emigracijo, kritizirali družbeno ureditev, pričeli pa so tudi s propagando za svobodno Slovenijo. Vendar pa tovrstna propaganda med širšimi množicami ameriških Slovencev ni naletela na širok odmev. Kakršnakoli ideja o rušenju tedanje jugoslovanske federacije je pri slovenskih izseljencih v ZDA naletela na neugoden odmev še zlasti ob enotnem odporu jugoslovanskih narodov na Stalinov pritisk po letu 1948 oziroma po resoluciji Informbiroja.

Od leta 1945 pa vse do Titove smrti leta 1980 se jugoslovanske organizacije niso povezovale med seboj na narodnostni, temveč bolj na ideološki osnovi. Delile so se torej na tiste, ki so bile zoper kakršnekoli oblike sodelovanja s komunističnim režimom tedanje Jugoslavije, in na tiste, ki so se zavzemale za sodelovanje s tem režimom, četudi le na kulturni ravni. To dejstvo je seveda negativno vplivalo na razraščanje nacionalističnih idej med Slovenci v ZDA. Na razraščanje projugoslovanskega stališča med izseljenci pa je zlasti močno vplivalo stališče ameriške diplomacije, ki se je odločila podpreti Josipa Broza-Tita v boju proti pritiskom Sovjetske Zveze ob resoluciji Informbiroja. Zanimivo je, da je novico o razkolu med Jugoslavijo in Koninformom ameriškem predsedniku Harryju Trumanu prvi posredoval prav sin slovenskih priseljencev, sicer pa član ameriškega kongresa iz severne Minnesote, John Blatnik.³³ To dejstvo je potem vplivalo tudi na ameriško administracijo; ta je namreč podprla tedanjo Jugoslavijo v njenem boju zoper Stalina. Ameriška administracija si je prizadevala pregovoriti Tita za vsaj minimalno upoštevanje človekovih pravic. O tem so se še zlasti v petdesetih letih s Titom zelo pogosto pogovarjali nekateri ameriški diplomati, o čemer obstajajo tudi poročila v arhivih State Departmenta.³⁴ Tudi ti stiki ameriške diplomacije s tedanjo Jugoslavijo so preprečevali kakršnokoli resnejšo propagando za razpad Jugoslavije med izseljenci v ZDA, saj je ameriška diplomacija vedno podpirala enotno in močno Jugoslavijo. Zelo težko jim je bilo razumeti nekatere ustavne spremembe, ki so Jugoslavijo čedalje bolj spreminjale v konfederacijo, še zlasti tiste iz leta 1963, in spremembe, ki so pripeljale do ustave leta 1974.

Slovenska politična emigracija je sicer kljub vsemu nadaljevala s propagando in bojem zoper jugoslovansko državo, vendar pa je bil ta boj v večji meri omejen na Slovence iz Argentine.

Smrt Josipa Broza-Tita je pomenila za projugoslovansko usmerjene izseljence v ZDA vzpodbudo za pospešeno delovanje za ohranitev Jugoslavije, ki jo je tedaj podpirala tudi ameriška država. Dejstvo, da v Sloveniji sami tedaj ni bilo močnega separatističnega gibanja, seveda ni pomagalo k širjenju idej o razcepitvi Jugoslavije med Slovenci v ZDA. Iz tega obdobja izhajajo tudi pritiski jugoslovanskih diplomatsko-konzularnih predstavnikov, ki so od izseljencev zahtevali, naj se organizirajo na jugoslovanski osnovi.³⁵ Ti pritiski so seveda rodili ravno nasprotno učinke. Tako so se namesto organiziranja v jugoslovanskih etničnih organizacijah izseljenci pričeli spraševati, kaj je narobe z jugoslovanskimi diplomatsko-konzularnimi predstavniki, ki od njih, državljanov ZDA, zahtevajo organiziranje, ki bi ustrezalo potrebam teh diplomatskih predstavnikov.

O organiziranju jugoslovanskih izseljencev je večkrat spregovoril tudi dolgoletni jugoslovanski generalni konzul v New Yorku, dr. Milan Bulajić, ki je bil tedaj veleposlanik v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve. Takšni pritiski so na eni strani rodili odpor v Republiki Sloveniji, na drugi strani pa tudi pri voditeljih in članih slovenskih organizacij v ZDA, vzporedno s tem pa so pričele iz Slovenije med Slovence v ZDA širiti tudi ideje o slovenski neodvisnosti.

6. Slovenci v ZDA in razpadanje Jugoslavije (1985–1990).

Od srede osemdesetih let so se pod vplivom dogodkov v tedanji Jugoslaviji pričeli izseljenci v ZDA vse bolj organizirati na osnovi nacionalnih organizacij. Tudi posamezne akcije slovenskih organizacij so bile ne glede na njihovo ideološko usmerjenost vse bolj koordinirane.³⁵

Zadnji poskus ločevanja teh organizacij po ideoloških osnovah je pomenila udeležba predstavnikov Slovenske narodne podporne jednote in Hrvatske brat-ske zajednice v ameriški delegaciji na pogrebu Josipa Broza-Tita maja 1980. Vo-dil jo je tedanji podpredsednik ZDA Walter Mondale. Tega pogreba pa se niso udeležili predstavniki največje srbske organizacije v ZDA, Srpskog narodnog sa-veza. Zaradi udeležbe slovenskih in hrvaških predstavnikov na pogrebu je priha-jalo iz vrst slovenskih katoliških organizacij v ZDA ter iz vrst predstavnikov slo-venskih organizacij beguncev, ki so v ZDA prišli po drugi svetovni vojni, do šte-vilnih protestov. V tem času, v letih 1988 in 1989, je kot raziskovalec zgodovine slovenskega izseljenstva v ZDA preživel precej časa v Clevelandu tudi pisec teh vrstic. Ob represivnih ukrepih jugoslovanskih oblasti v zvezi s takoimenovanim procesom proti četverici, ki je bila obtoženo izdaje vojaške skrivnosti, so se Slo-venci, zlasti tisti iz Clevelanda, že organizirali in sprejemali številne resolucije zoper represijo jugoslovanskih vojaških oblasti. Tako so dosegli, da so bili o do-gajanju v Jugoslaviji obveščeni tudi ameriški vladni predstavniki.

Slovenci iz ZDA, še zlasti tisti, ki so se tem naselili po drugi svetovni vojni, so ob koncu osemdesetih let aktivno pomagali tudi pri ustanavljanju političnih strank v Sloveniji. Finančno so podprli dve slovenski politični stranki: Slovensko krščansko demokracijo in Slovensko kmečko zvezo.³⁷

Ameriške oblasti so bile gibanju Slovencev za neodvisnost sicer nenaklonje-ne, vendar pa spričo ameriške ustavne ureditve, ki temelji na svobodi govora in prepričanja, niso mogle preprečiti tega gibanja, ki se je med slovenskimi izse-ljenci v ZDA razvilo že pred zaostitvijo jugoslovanske krize junija 1991, ob raz-glasitvi slovenske samostojnosti.

Zanimivo je tudi dejstvo, da ameriški specialisti za Vzhodno Evropo (profe-sorji na ameriških univerzah in predstavniki raznih vladnih organizacij), ki se vsako leto zberejo na zborovanjih ameriškega združenja za napredek slovenskih študij, niso znali predvideti, kaj se bo v Vzhodni Evropi in takratni Sovjetski Zve-zi dogajalo v devetdesetih letih. Še več; leta 1988 so ameriški analitiki Jugoslaviji še vedno prerokovali lepo prihodnost.³⁸

7. Slovenci v ZDA in razpad Jugoslavije — boj za priznanje Slovenije (1990–1992).

Slovenski izseljenci v ZDA so z odobravanjem sprejeli plebiscitarno odloči-tev Slovencev v domovini z dne 26. decembra 1990, s katero so se odločili za neod-visnost te dotedanje jugoslovanske republike. Vse slovenske organizacije v ZDA so neglede na ideološko prepričanje in razlike med njimi kljub stališčem ameri-ške države ki je takrat še vedno podpirala enotno in demokratično jugoslovansko državo, to odločitev pozdravile. Zato so slovenski priseljenski časopisi tudi obso-dili obisk tedanjega državnega sekretarja ZDA Jamesa Bakerja v Beogradu, do katerega je prišlo na predvečer razglasitve slovenske neodvisnosti (junija 1991), kjer se je le-ta še vedno zavzemal za ohranitev enotne Jugoslavije in ji razglašal vso podporo. Vendar pa ameriški analitiki danes opozarjajo zlasti na tisti del nje-gove izjave, v kateri poudarja zahtevo po mirnem reševanju vseh spornih vpra-

šanj in pravi, da bi se Američani strinjali s kakršno koli rešitvijo jugoslovanskega vprašanja, do katere bi prišlo na miren način.³⁹

Razglasitvi slovenske neodvisnosti je sledil napad jugoslovanske vojske na Slovenijo, na kar so slovenski izseljenci v ZDA reagirali na eni strani z zbiranjem finančnih sredstev za Slovenijo, s katerimi naj bi pomagali pri odpravljanju posledic škode, ki jo je v Sloveniji povzročila jugoslovanska vojska, na drugi strani pa so Slovenci v ZDA tedaj še skupaj s Hrvati organizirali kampanijo pisanja pisem takratnemu ameriškemu predsedniku Bushu, naj prizna neodvisnost Slovenije. Pri tej akciji moramo omeniti tudi delovanje obeh članov tedanjega ameriškega kongresa slovenskega porekla, Denisa Ekerta iz Clevelanda in Jamesa Oberstara iz Iron Rangea iz takoimenovanega »železnega okrožja« v severni Minnesoti.

Ko je potekel trimesečni moratorij za nadaljevanje izvajanja slovenske neodvisnosti, za katerega so se sprte strani dogovorile 8. junija 1991 na Brionih,⁴⁰ so Slovenci v ZDA 8. oktobra s svojimi zahtevami po priznanju Slovenije in Hrvaške povsem zasedli kontaktni telefon Bele hiše.

Slovenske organizacije so s pisanjem pisem in z akcijami za priznanje Slovenije nadaljevale vse do 7. aprila 1992, ko je prišlo tudi formalnega priznanja neodvisnosti slovenske države s strani ZDA.⁴¹

Zaključek:

V tem prispevku smo sledili rekacijam slovenskih izseljencev v ZDA na razmere v domovini od prve svetovne vojne do priznanja Slovenije kot neodvisne države s strani ZDA. Slovenci v ZDA so v tem obdobju večinoma sledili dogodkom in idejam, ki so se v zvezi z ustanovitvijo in kasnejim razpadom jugoslovanske države razvijale na slovenskih tleh.

Opombe:

1. HOČEVAR, Touissant: Slovenski protestanti v kolonialni Georgiji. Časopis za zgodovino in narodopisje, vol. 39, no. 4. Maribor, 1968. str. 145–152.

2. JEZERNIK, Maksimilijan: Frederick Baraga — A Portrait of the first Bishop of Marquette, based on the Archives of the Congregation de Propaganda Fide. Studia Slovenica VIII. New York/Washington, 1968.

3. STANONIK, Janez: Andrej Bernard Smolnikar. Slovenski koledar X. Ljubljana, 1962. str. 170–174.

4. STANONIK, Janez: Ameriška leta slovenskega izobraženca Antona Füstera. Slovenski koledar XXVIII. Ljubljana, 1980. str. 197–204.

5. Immigration: History of U.S. Policy. Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Cambridge (Massachusetts) and London, 1980. str. 492–493.

6. KLEMENČIČ, Matjaž: Slovenci v ameriški statistiki. Celovski zvon, vol. 2, no. 4. Celovec, 1984. str. 23–30.

7. Ibid.

8. FRIŠ, Darko: Razvoj slovenske katoliške cerkve v ZDA od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne — magistrsko delo. Maribor, 1992.

KLEMENČIČ, Matjaž: Razvoj slovenskih far v Clevelandu. Celovski zvon, vol. IX, no. 2. Celovec, 1991. str. 51–60.

9. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Založba Obzorja, Maribor, 1987. str. 77–81.

10. Ibid.

11. KLEMENČIČ, Matjaž: Proletarec and the acculturation of Slovene workers in the United States. V: Harzig, Christine: Labor Migration Project Labor Newspaper Preservation in North America 1880s to 1930s. Bremen, 1985. str. 475–486.

- KLEMENČIČ, Matjaž: Politično delo Etbina Kristana. Migracijske teme, vol. IV., no. 1—2. Zagreb, 1988. str. 103—110.
13. Naša izjava. Fond: Jugoslovanski izseljenci in prva svetovna vojna, knjižnica Zavoda za migracije in narodnosti, Zagreb.
14. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 97—98.
15. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 99—105.
16. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 108—117.
17. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 43—45.
18. To korespondenco sem našel v Arhivu tedanjega Zveznega sekretariata za zunanje zadeve. Fond: Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije Washington D. C. 1929—1941. Kopije hrani v Fondu: Klemenčič tudi Arhiv Inštituta za slovensko izseljenstvo pri ZRC SAZU Ljubljana.
19. Članki: Škof v naselbini; Dr. Jeglič ugaja Cleveland in njegovo prebivalstvo; Slovenski dnevi; Nocoj odpotuje škof Jeglič iz naše naselbine. Ameriška domovina XXVII, št. 83 z dne 19. julija 1928. Cleveland, 1928. str. 1.
20. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 138.
21. FRIŠ, Darko: Razvoj slovenske katoliške cerkve... Maribor, 1992.
22. KLEMENČIČ, Matjaž: Odnosi između Slovenaca i Srba u SAD krajem XIX i tokom XX veka. V: Seobe Srba nekada i sad. Beograd, 1990. str. 147—171.
23. National Archives of the United States, Suitland, Maryland, Archiv Oss Foreign Language Division, R. G. 185, šk. 159, Foreign Nationality Groups in the United States, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, Number 1929, 24. 5. 1943, Declassified E. O. 12.085, sec. 30.402.
24. VOVKO, Andrej: The Foundation of the Yugoslav Emergency Council in New York. — Slovene Studies, vol. 10, no. 2. Edmonton, 1988. str. 191—197.
25. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 187.
26. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 189.
27. FRIŠ, Darko: Korespondenca Kazimirja Zakrajška O. F. M. (1907—1928). Viri 8. Ljubljana, 1993. str. 1—191.
28. Diplomatski arhiv Zveznega sekretariata za zunanje zadeve Beograda: Arhiv poslanstva Kraljevine Jugoslavije, London, 1984; Rogelj Adamič, 27. 10. 1942.
29. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 189—171.
30. NOVAK, C. Bogdan: Adamic and Yugoslavia During World War II; The Slovene Catholic Respond, A paper Presented at the International Symposium on Louis Adamic, Sponsored by the Immigration History Research Center, University of Minnesota, May 30, 1981. str. 4—5.
31. KLEMENČIČ, Matjaž: Ameriški Slovenci in NOB... Maribor, 1987. str. 214—225.
32. Primerjaj poročila iz korespondence med Slovenskimi progresivnimi ženami in vodstvom Otroške klinike v Ljubljani. Arhiv Inštituta za izseljenstvo ZRC SAZU; Fond: Progressive Slovene Women of America, škatla 4.
33. Intervju avtorja članka z Johnom Blatnikom junija 1979 v prostorih jugoslovanskega veleposlaništva v Washingtonu.
34. National Archives — Fond State Departmenta: Poročila veleposlaništva ZDA v Beogradu State Departmentu. Kopije hrani Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani v fondu: Tržaško vprašanje.
35. O tem primerjaj: BULAJIČ, Milan: Iz istorije izseljenstva-pouke za današnjicu; Jugoslaveni u Sjedinjenim Američkim državama. V: Izseljenstvo naroda i narodnosti Jugoslavije. Zagreb, 1978. str. 43—70.
36. KLEMENČIČ, Matjaž: Odnosi između Slovenaca i Srba... Beograd, 1990. str. 147—171.
37. KLEMENČIČ, Matjaž: Izseljenci iz vrst jugoslovanskih narodov ZDA in njihove reakcije na človekove pravice in narodnostna vprašanja v Jugoslaviji v osemdesetih letih. Pravo, teorija i praksa, Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji. Novi Sad, 1991. str. 204—210.
38. To so avtorju teh vrstic razlagali tudi na sestankih AAAS.
39. KLEMENČIČ, Matjaž: Reactions of Slovene and Croatian Immigrants: The American Press and Scientists about the Events in Slovenia and Croatia Prior to their Recognition. — Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe. München, 1993. str. 334.
40. KLEMENČIČ, Matjaž: Slovenia at the Crossroads of the Nineties from the First Multiparty Elections and Declaration of Independence to membership in the Council of Europe. Slovene Studies, vol. 14, no. 1. Edmonton, 1992. str. 1—25.
41. KLEMENČIČ, Matjaž: reactions of Slovene... München, 1993. str. 338.

EINE ÜBERSICHT DER STANDPUNKTE UND DER WIRKUNG DER
SLOWENISCHEN AUSWANDERER IN DIE USA BETREFFEND DIE
JUGOSLAWISCHE IDEE VOM JAHRE 1914
BIS ZUM JAHRE 1992

Zusammenfassung

Im Beitrag behandle ich die Frage der Übersicht der Standpunkte und der Wirkung der slowenischen Auswanderer in die USA hinsichtlich der jugoslawischen Idee und zwar im Zeitabschnitt vom Beginn des I. Weltkrieges bis zur Anerkennung der slowenischen Unabhängigkeit seitens der USA. Der Standpunkt der Slowenen in den USA zur jugoslawischen Frage war die ganze erwähnte Zeit hindurch die Widerspiegelung der Standpunkte von Slowenen in der eigentlichen Heimat.

Die amerikanischen Slowenen waren mit ihren Standpunkten zur jugoslawischen Frage im Zeitabschnitt des Ersten Weltkrieges der Entwicklung des politischen Gedanken in der Heimat voraus, denn sie konnten sich damals frei für oder gegen den neuen jugoslawischen Staat entscheiden, gleichzeitig befürwortete aber schon damals eine große Anzahl der amerikanischen Slowenen die Idee der jugoslawischen Bundesrepublik.

Zur Zeit des II. Weltkrieges unterstützten die Slowenen aus den USA den Kampf gegen den Okkupanten, gleichzeitig fanden sie sich aber nur schwer damit ab, daß dieser Kampf von den Kommunisten geführt wurde. Nach dem Ende des II. Weltkrieges hießen sie zwar die Gründung der jugoslawischen Bundesrepublik willkommen, doch keiner von ihnen war von der kommunistischen Gesellschaftsordnung des neuen Staates begeistert.

Bis zur Mitte der 80er Jahre gab es unter den amerikanischen Slowenen solche, die bereit waren, mit dem Regime im damaligen Jugoslawien mitzuarbeiten und solche, die eine solche Mitarbeit zur Gänze ablehnten. Ab Mitte der 80er Jahre begannen die slowenischen Auswanderer in den USA immer mehr die Prozesse der Demokratisierung, mit welchen man in Slowenien begonnen hat, insbesondere die Selbständigkeitsprozesse, zu unterstützen.

JUGOSLAVIJA, HISTORIČNA NUJNOST ALI NAPAKA?^{*} (Diskusijski prispevek)¹

Dušan Nečak^{**}

UDK:949.71(=863)•1918/1991•

NEČAK Dušan: Jugoslavija, historična nujnost ali napaka? (Jugoslavi-
en, historische Notwendigkeit oder Fehler?) Časopis za zgodovino in
narodopisje, Maribor, 85 = 30(1994)1, str. 67–71

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Prispevek poskuša v najbolj osnovnih črtah odgovoriti na vprašanje, kakšni so bili slovenski razlogi za nastanek in razpad Jugoslavije. Ukvarja se časom od konca 19. stoletja do današnjih dni. Po poskusu analize razlogov za vstop in izstop iz Habsburške monarhije in obeh Jugosla-
vij prihaja avtor do sklepa, da je bila Jugoslavija nujna zgodovinska epizoda, iz katere je mogla
zrasti slovenska suverena država.

UDC: 949.71(=863) = 1918/1991•

NEČAK Dušan: Yugoslavia, an historical exigency or a mistake? Časo-
pis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 85 = 30(1994)1, p. 67–71

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author attempts, in a most sketchy manner, to address the question, what were the Slove-
nian reasons for the formation and dismemberment of Yugoslavia. He deals with the period
between the end of the 19th century and until the present. After essaying an analysis of the rea-
sons for stepping in and out of the Habsburg Monarchy an analysis of the reasons for stepping
in and out of the Habsburg Monarchy and of both Yugoslavias, the author reaches a conclusion,
that Yugoslavia was an exigent episode, out of which the sovereign Slovenian state emerged.

Eden temeljnih aksiomov zgodovinske znanosti je: »Dogodkov v preteklosti ne smemo meriti z vidika sedanjosti, temveč jih je treba vedno obravnavati v kraju in času nastanka«. Če kdo, potem bi se morali zgodovinarji držati teh pravil in ne bi smeli podlegati evforijam političnega trenutka. Zato je tudi prav, da

^{*} Referat na kolokviju »Jugoslavija – zgodovinska nujna ali zgodovinska zmeta«, Maribor, 19. 1. 1993

^{**} Dr. Dušan Nečak, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani

¹ Širše sem na to temo pisal v publikacijah:

– Weibel Peter – Steinle Christina, Hrsg.: Identität: Differenz, Tribune Trigon 1940–1990, Eine Topografie der Moderne, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar 1992. »Visionen zur Lösung der slowenischen Nationalfrage zwischen der Entstehung und dem Zerfall Jugoslawiens«, str. 436–453;

– Fröschl Erich, Messner Maria, Račnan Uri (Hg.): Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften, Renner Institut, Boston University, Passagen Verlag, Wien 1991. »Die jugoslawische Frage: Historische Elemente zu ihrer Ver-
ständnis«, str. 275–292;

– Račnan Uri, Messner Maria, Armes Keith, Martin Kate: State and nation in multi-ethnic societies, Manchester University Press, Manchester University Press, Manchester and New York 1991. »The »Yugoslav question«: past and future«, str. 125–134;

– Autrisse, Wien 1992, št. 3: Historische Elemente zur Verständnis der »jugoslawischen Frage«, str. 16–26;

– »Zgodovina v slovi«, Ljubljana 1992, št. 3: »O slovenskih razlogih za nastanek in razpad Jugoslavije«, str. 3–8;

– I problemi della nuova Europa, Quaderni AIS 7, Gorizia ISIG, 1993. »Gli aspetti della risoluzione della questione nazionale slovena tra la nascita e la caduta della Jugoslavia«, str. 52;

– »Nationals Papers«, New York, Spring 1993: »A Chronology«, str. 173–189;

– XXVIII. seminar slovenskega jezika, literature in culture, 29. 8. – 18. 7. 1992. Zbornik predavanj, Ljubljana 1992:

»Zgodovinski elementi za razumevanje »jugoslovanskega vprašanja«, str. 179–196;

ter predaval na:
mednarodnem simpoziju o avtomarksizmu v organizaciji dunajskega Renner Instituta in inštitutov bostonske univerze:
Institut for the Study of Economic Culture in Institute for the Study of Conflict, Ideology & Policy: »Historische Elemente
zum Verständnis der »jugoslawischen« Frage, (12. januarja 1991); na seminarju avstrijskih zgodovinarjev v Hollabrunn.

prav mi zgodovinarji poskusimo odgovoriti na vprašanje, ali je bilo bivanje v Jugoslaviji za Slovence historična nuja ali napaka.

Najbrž se, kar zadeva zgodovinska dejstva, ne da povedati kaj posebno novega. Možne so le nove ocene bolj ali manj znanih zgodovinskih dogodkov. Zato imam namen na kratko spregovoriti predvsem o tem, kako vidim slovenske razloge za nastanek in razpad Jugoslavije. Pričenjam pa z zagotovo poenostavljeno in kontradiktorno mislijo, ki po mojem mnenju ni v nasprotju s tem, kar so povedali že moji predhodniki. Menim namreč, da Slovenci niso ne vstopili v jugoslovansko državo ne izstopili iz nje po povsem prostovoljni odločitvi. Eno in drugo se je namreč zgodilo pod težo mednarodnih in notranjepolitičnih okoliščin, ki so pogojevale take korake. Na drugi strani pa so bili Slovenci oziroma njihova politična elita med najbolj »zaslužnimi« tako za nastanek kot tudi za razpad Jugoslavije.

Lahko bi rekli, da na prvi pogled spremlja Slovence v njihovi zgodovini zadnjih, denimo, 150 let, nekakšna kontradiktornost. Neovrgljivo je namreč dejstvo, da smo Slovenci postali politični narod v času, ko smo živeli v okvirih Habsburške monarhije — v drugi polovici 19. stoletja. Takrat smo se postavili ob bok evropskim narodom ne samo po kulturni plati, temveč tudi po politični. Toda sočasno s tem, ko smo postajali politični narod, smo začeli razmišljati tudi o drugačni narodnopolitični povezavi. Nekako nelogično se zdi, vendar samo na prvi pogled, da smo hoteli izstopiti iz državnih okvirov monarhije, znotraj katerih smo postali enakovredni evropskim narodom. Najbrž je težko povsem ovreči trditve, da so Slovenci leta 1918 zapustili dvojno monarhijo predvsem zato, ker znotraj nje ni bilo mogoče uresničiti njihovih narodnopolitičnih ciljev — avtonomne, vseslovenske državne enote v smislu političnega programa Zedinjene Slovenije. Nobena »trialistična« ideja ni naletela na prava ušesa, nobena odločilna politična struktura Habsburške monarhije ni podpirala uresničitve slovenskega narodnopolitičnega programa. Zato je jugoslovanska ideja v svoji izvorni obliki padla na tako plodna tla. Vendar pa je treba poudariti, da ta ideja ni nastala v prvi vrsti zaradi nekakšne splošne in velike želje po skupnem življenju južnoslovanskih narodov, ki so živeli v monarhiji. Realna je bila predvsem zato, ker so tudi drugi južnoslovanski narodi, politično pomembnejši so bili pri tem zlasti Hrvatje, ugotavljali, da jih pred ogrožujočim germanizacijskim, ungarizacijskim in romanizacijskim pritiskom lahko bolje varuje nekakšna južnoslovanska državna skupnost. V njej so pač videli boljše možnosti za varovanje svoje nacionalne eksistence.

Če k povedanemu dodamo še to, o čemer je govoril prof. Grafenauer, namreč katastrofalno gospodarsko — socialno situacijo v monarhiji po letu 1870, ki je močno prizadela tudi Slovence; silen germanizacijski pritisk na Slovence na Korškem in Štajerskem; grožnjo, ki jo je za slovensko etnično ozemlje predstavljal Londonski pakt iz leta 1915, so se Slovenci znašli v hudem primežu zunanjepolitičnih in notranjepolitičnih okoliščin, iz katerih so videli izhod le v jugoslovanski državi. Ali naj bi bila ta država znotraj Avstro-Ogrske, do Drine ali preko nje, je drugo vprašanje, ki ga tokrat puščam ob strani. Dejstvo je, da je splošen položaj

nu »Jugoslawische Idee, Slowenen und die zwei jugoslawischen Staaten«, (25. aprila 1991), na montanistični univerzi v Leobnu »Jugoslawien und Slowenien in der Geschichte und heute«, (15. maja 1991), na mednarodnem seminarju dunajskega Instituta für Oesterreichkunde, v St. Poeltnu »Historische Aspekte der »jugoslawischen Frage« (23. marca 1991), na mednarodnem srečanju v organizaciji Evropskega sveta, Univerze v Uppsali in Pedagoškega instituta iz Celovca na Bihdu »Einführung in die politischen Verhältnisse des südosteuropäischen Raumes — der innerjugoslawische Wandel und die zentrifugalen Kräfte«, (30. septembra 1991), na dunajski univerzi, na Institutu für Zeitgeschichte »Jugoslawien heute«, (16. decembra 1991), na podijski diskusiji v Tinjah na Korškem »Potrebuj« (srednja Evropa mihi zgodovinsko podobna) (3. januarja 1992), na belovškem Pedagoškem inštitutu »Slovenija in slovenska državnost« (4. junija 1992), graškem simpoziju »Identität Differenz« »Slowenische Gründe für die Entstehung und den Zerfall Jugoslawiens«, (3. novembra 1992), na seminarjskem znanstvenem srečanju dunajskega Instituta für Mitteleuropa »Der Weg zur Selbstständigkeit« (2. avgusta 1993), stuttgartskem znanstvenem kolokviju o totalitarnih režimih in prvemzu oblasti v 20. stoletju »Die Rolle der Nationalen Frage bei der Machtübernahme in Slowenien 1948«, (november 1993), na ljubljanskem posvetovanju srednješolskih profesorjev zgodovine »Slovenci v Jugoslaviji« (november 1993).

Le v tem kontekstu je mogoče celovito razumeti v tem prispevku ohlapno nakazane misli in sklope

slovenskega naroda po letu 1870 naravnost silil Slovence v drugačne povezave in pospeševal politiko združevanja v južnoslovanske okvire.

Ob tem velja posebej opozoriti na nekaj, kar je zelo pomembno za razumevanje ne samo slovenske zgodovinske, temveč tudi današnje situacije. Slovenci smo bili v zgodovini in smo tudi danes travmatično vezani na nekaj, čemur pravimo državnost. Ne na državo, kot se danes rado poudarja, temveč na državnost. Slovenski historični razvoj je nekakšna kontinuiteta prehajanja iz naroda v nacijo, torej transformiranja v državotvorni narod. Zgodovinarji smo mnogo prispevali k tej travmi. Zelo pomembno se je zdelo trditi, da smo že v Karantaniji imeli svojo državnost (državo), nato v prvi Jugoslaviji in še bolj v drugi. V moderni zgodovini se nas državnost kar drži. Spomnimo se samo, koliko časa, energije, papirja smo porabili in koliko hude krvi povzročili pri razpravi o držav(nost)nih simbolih, grbu in zastavi. Kot da bilo bi to v procesu osamosvajanja najpomembnejše.

Svoje prve realne okvire pa je slovenska državnost dobila v letu 1918. Posebej mislim tu na nastanek takoiimenovane Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se mi zdi eden najpomembnejših trenutkov v zgodovini slovenske državotvornosti. Država je bila sicer le epizoda, bolj želja kot stvarnost, a je pomenila tisti trenutek v slovenski moderni zgodovini, v katerem je bila realizirana taka vizija položaja slovenskega naroda znotraj južnoslovanske državne enote, kot so si jo slovenski politiki predstavljali. Slovenci naj bi torej v južnoslovanski državni enoti igrali vsaj enakopravno vlogo, če že ne vodilne. Tako kot izhaja iz zaporedja naštetih imen narodov v imenu države. To je bil miselni vzorec o svojem položaju v novi južnoslovanski skupnosti, ki so ga Slovenci prinesli v novo »razširjeno« južnoslovansko državno enoto — Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Slovenci so tudi v prvi Jugoslaviji doživeli velikanska razočaranja. Ne samo zaradi centralistične države, v katero so prišli, temveč zlasti zaradi tega, ker je zunaj njenih meja ostala tretjina slovenskega etničnega ozemlja. Želja po vrnitvi teh ozemelj je postala politična stalnica slovenske politike, ki se ji je podrejal marsikateri narodnopolitični korak v prihodnosti. Ne glede na pravkar povedano pa je bil slovenski narodni položaj in razvoj v prvi Jugoslaviji vseeno boljši kot v prejšnji državi, vsaj če gledamo iz kulturnopolitičnega zornega kota. Čisto politično in tudi gospodarsko pa sta državni centralizem in narodnopolitični integralizem praktično pri vseh slovenskih političnih strankah pospeševala avtonomistične tendence in poglobljala razočaranja. Zato ni čudno, da je bila takoj po vojni tista politična smer, ki se je na vse sile trudila ustvariti »Jugoslavijo«, najbolj avtonomistična. Avtonomistična politična usmeritev pa je ostala latentno prisotna v slovenskem političnem življenju v vsem času med obema vojnoma. Kljub centralističnim epizodam najmočnejše slovenske politične stranke in integralističnim stranpotem dela njej nasprotnih političnih sil ja bil avtonomizem prevladujoča politična usmeritev, pa tudi cilj slovenske politike tega časa. Toda podobno kot v Habsburški monarhiji tudi v prvi Jugoslaviji Slovenci niso mogli uresničiti svojih ciljev, predvsem pa Jugoslavija na tak način ni uresničila temeljnega razloga svojega nastanka — varovanja nacionalnih interesov vsakega od združujočih se narodov. Zato je imel hiter razpad države ob nacifašistični agresiji korenine tudi v takem razvoju.

V drugo svetovno vojno smo Slovenci stopili politično razklani, razdrobljeni in dezorganizirani. Vendar se kmalu oblikujeta dva antagonistična tabora, ki pa imata glede prihodnosti Slovenije praktično identične poglede, čeprav znotraj njiju obstajajo tudi skupine z drugačnimi pogledi. Največja in najpomembnejša dela obeh taborov, levega in desnega, sta se v svojih političnih načrtih zavzemala za demokratično, svobodno Slovenijo, vendar znotraj prav take Jugoslavije. Da sta oba »demokracijo in svobodo« razumela vsak po svoje, ne spreminja prejšnje trditve. Tako v komunističnem kot v njemu nasprotnem taboru imamo sicer tudi

zastopnike takoimenovane »samoslovenske« vizije reševanja slovenskega narodnega vprašanja, toda ti so bili nepomembni ali pa utišani. V okviru komunistične opcije smo Slovenci izšli iz druge svetovne vojne z izdelano in jasno postavljeno slovensko državnostjo, ki se je dokazovala tako v lastni vojski kot v lastnem upravljanju države preko narodnoosvobodilnih odborov. Nastala je idealna prilžnost za »samoslovensko« rešitev slovenskega narodnega vprašanja. Pa ni bila izrabljena! Pod prisilo notranjepolitičnih jugoslovanskih razmer in pod nujno zunanjepolitične situacije so se Slovenci spet »moralni« združiti v Jugoslaviji. Le tej državi so zavezniki priznavali kontinuiteto, ta pa je dajala Slovencem mnogo večje možnosti za pridobitev po prvi svetovni vojni izgubljenega ozemlja. Deloma se je to res zgodilo. Takoimenovani AVNOJ-ski temelji so, gledano seveda iz narodnopolitičnega zornega kota, dajali v času tik po vojni realne možnosti za kolikor toliko demokratičen in svoboden razvoj. Vendar pa je bila tudi južnoslovanska država, ki je nastala po drugi svetovni vojni, vsaj v prvih desetletjih organizirana strogo centralistično in politično monistično, kar je zaznavno omejevalo možnosti za realiziranje slovenskega narodnega programa. Formalna enakopravnost je bila sicer jasna, dejanska, v smislu odločanja vsakega naroda o svoji nacionalni usodi, pa bistveno manjša od deklariranih načel.

Tu se začenjajo takoimenovane narodnopolitične »konstrukcijske napake« druge Jugoslavije, kot je te zgodovinske danosti, če se ne motim, nekoč označil prof. Pleterski. Ob koncu bi rad spregovoril prav o teh.

Prva »konstrukcijska napaka« je bila napačno uresničevanje za vladajočo ideologijo karakteristične sintagme »razredno: nacionalno«. Razredno je bilo kljub deklarirani enokovrednosti obeh delov pretirano poudarjano in preferirano na račun nacionalnega. Druga taka napaka pa je bila skrita v znamenitem reklu, da mora konvoj pluti le tako hitro, kolikor zmore zadnja ladja v konvoju. Tretja konstrukcijska napaka je bila sicer prisotna v vsem času po letu 1945, vendar se je najbolj jasno in usodno pokazala v zadnjih letih obstoja Jugoslavije. Gre za različno dožemanje in interpretacijo federalizma oz. konfederalizma. Vse to, skupaj z slabim gospodarskim stanjem, je med jugoslovanskimi narodi spet ustvarilo občutek ogroženosti in prepričanje, da tudi v tej državi ni mogoče uresničiti temeljnih narodnopolitičnih ciljev. Nastala je situacija, ki jo za jugoslovanska dogajanja morda nekoliko preveč preprosto označuje nemški pregovor, ki pravi: »Vor den leeren Krippen, beissen sich die Pferde / Pred praznimi jaslmi se konji grizejo«. Tudi v drugi Jugoslaviji torej narodi kljub nesporni izboljšavi svojega narodnopolitičnega položaja niso mogli popolnoma odločati o svoji usodi. Tudi ta država ni v celoti uresničila temeljnih razlogov za svoj nastanek in doletela jo je enaka usoda kot prejšnji dve, v katerih so živeli Slovenci.

Upravičen ali ne, občutek ogroženosti je slovensko politično elito tudi v drugi Jugoslaviji, še preden se je odločila za izstop iz države, vodil v poudarjeno avtonomistično, konfederalistično smer. V osemdesetih letih so Slovenci še zadnjič poskusili ohraniti Jugoslavijo. Partijski in opozicijski krogi so zahtevali njeno modernizacijo, demokratizacijo, konfederalizacijo oz. asimetrično federalizacijo. Toda niso našli pravega sogovornika. Ne na partijski ne na izvenpartijski politični sceni. Nasprotno, kratko in poenostavljeno rečeno, v Jugoslaviji sta trčila dva narodnopolitična koncepta, ki nista mogla najti skupnega jezika. Na eni strani koncept največjega jugoslovanskega naroda iz 19. stoletja, najbolj znan po geslu »Vsi Srbi v eni državi« in slovenski koncept prej omenjene modernizacije države, ki bi slonela na drugačnih temeljih. Ker dogovor ni bil mogoč, je v zgodovini slovenskega naroda spet prišlo do tiste »prisile«, o kateri sem govoril na začetku. Edina možnost je bil izhod iz te državne skupnosti. In če k temu še dodam, da take zunanje nevarnosti za slovensko nacionalno bit, kot je bila v letih do leta 1945, danes ni več, je bilo motivov, ki so botrovali odhodu iz jugoslovanske državne

skupnosti, več kot dovolj. Slovence pri tem ne zadeva nikakršna »krivda«. Iz vsega povedanega pa, vendarle jasno izhaja, da je bila Jugoslavija tudi za slovenski narod historična potreba, neizogiben zgodovinski transfer, v katerem je slovenski narod dozorel do te mere, da je lahko stopil na pot oblikovanja svoje lastne suverene države. Z lastno državo je slovenski narod dobil možnost, da o lastni usodi in bodočnosti odloča povsem sam. Za vsako odločitev o morebitnih novih, starih ali prastarih povezavah prevzemamo tudi odgovornost. Zgodovinska izkušnja bi morala biti v pomoč.

JUGOSLAWIEN, HISTORISCHE NOTWENDIGKEIT ODER FEHLER?

Zusammenfassung

Der Autor stellt in groben Umrissen die slowenischen Gründe für die Entstehung und den Zerfall Jugoslawiens dar. Er setzt die einleitenden Behauptungen, daß sich insbesondere die Historiker an eines der bedeutendsten Axiome der Geschichtswissenschaft halten müßten, nämlich daß es nicht zulässig ist, die geschichtlichen Ereignisse vom Standpunkt der Gegenwart her zu bewerten, es ist erforderlich sie in die Zeit und in den Ort der Entstehung zu setzen und daß die Slowenen weder ganz »freiwillig« Jugoslawien beigetreten und aus Jugoslawien ausgetreten sind. Sie hatten aber die größten »Verdienste« sowohl bei der Entstehung als auch beim Zerfall.

Zuerst erklärt er im Diskussionsbeitrag die scheinbare Unlogik, daß die Slowenen aus der Habsburger Monarchie ausgetreten sind, obwohl sie in dieser Monarchie zu einem modernen politischen Volk herangewachsen waren. In der Fortsetzung reiht er die Entstehung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben zu den bedeutendsten Ereignissen bei der Gestaltung der slowenischen Staatlichkeit, denn dieser Staat sollte die Verwirklichung der slowenischen Vorstellungen über ihre Position in der südslawischen Staatsgemeinschaft sein und setzt mit der Beschreibung der Position der Slowenen im ersten Jugoslawien fort. Hier sollte es den Slowenen zwar besser gehen als in der österreichisch-ungarischen Monarchie, doch hat dieser Staat wegen seiner zentralistischen Staatseinrichtung und der integralistischen volkspolitischen Orientierung die Hauptgründe für seine Entstehung — den Schutz der nationalen Interessen seiner einzelnen Völker nicht verwirklicht.

In der Zeit des II. Weltkrieges haben die beiden, sich gegenüberstehenden politischen Lager in Slowenien, die Zukunft des slowenischen Volkes betreffend, gleiche Standpunkte herauskristallisiert. Beide Lager sahen die Slowenen innerhalb eines demokratischen und freien Jugoslawiens. Das Zweite Jugoslawien, basierend auf den sogenannten AVNOJ-Beschlüssen, gab zu Beginn die Hoffnung auf die Verwirklichung der slowenischen volkspolitischen Ziele. Doch auch dieser, zu zentralistisch und politisch monistisch eingerichteter Staat, verwirklichte nicht die vorher genannten Gründe für seine Entstehung. Als in den 80er Jahren keine Absprache über die Demokratisierung, Modernisierung und Konföderalisierung des Staates möglich war, blieb den Slowenen wiederum nichts anderes übrig, als aus dem Staat auszutreten.

Der Autor schließt seinen Beitrag mit dem Gedanken ab, daß Jugoslawien doch eine historische Notwendigkeit für das slowenische Volk war, ein unumgänglicher Transfer, in dem die Slowenen bis zu dem Maße heranreifen konnten, daß sie in der Lage waren, ihren eigenen souveränen Staat zu bilden.

JUGOSLAVIJA — ZGODOVINSKA NUJA ALI ZGODOVINSKA ZMOTA*

Božo Repe**

UDK:949.71"1918/1991"

REPE Božo: Jugoslavija — zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota. (Jugoslawien — historische Notwendigkeit oder historischer Irrtum?) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 72 — 76
Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Pisec v prvem delu prispevka razpravlja o možnih zgodovinskih alternativah, do katerih bi lahko prišlo, če do nastanka Jugoslavije ne bi prišlo, v drugem delu pa ocenjuje vlogo druge oziroma socialistične Jugoslavije in odnos do nje. Avtor ugotavlja, da je Jugoslavija v času svojega celotnega obstoja preizkusila več političnih modelov, nikoli pa demokratičnega, večstrankarskega, tržno učinkovitega in mednarodno uspešnega.

UDC:949.71"1918/1991"

REPE Božo: Yugoslavia — an historical exigency or an historical mistake: Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 72 — 76

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In the first part of the paper, the author deliberates on the possible historical alternatives, which could have come about, were Yugoslavia not to have been formed. In the latter part, he assesses the role of the second, i.e. the socialist Yugoslavia and relationship towards it. The author finds, that Yugoslavia had, during the time of its existence, experimented with numerous political models, while never experiencing the democratic, multi-party, market efficient and inter-ethnically successful one.

I.

Zgodovinarji smo šolani za preučevanje tistega dogajanja, ki se je v preteklosti zgodilo, mnogo manj — če sploh kaj — pa se ukvarjamo s tem, kar se ni, pa bi se lahko.

Ko si v zadnjem času zastavljamo sicer povsem relevantno vprašanje, zakaj nismo znali napovedati razpada jugoslovanske države (in Sovjetske zveze oz. njenega imperija), sem se spomnil Harryja Sheldona — junaka Asimovih znanstvenofantastičnih romanov. Sheldon je izumil »psihozgodovino«, vedo, ki naj bi ob natančni preučitvi zgodovine neke družbe s pomočjo matematike ugotovila mehanizme, po katerih ta funkcionira, napovedala prihodnost in obenem odkrila kritično izhodiščno točko, s katere bi bilo še moč preprečiti predvideni negativni tok dogodkov in preprečiti kaos. Sheldon se je zaradi svojega izuma moral skrivati pred carjem in se potikati po najbolj skritih kotičkih Galaksije. Za odgovor na to, kje bi se potikal — ali bolje rečeno — kam bi vtaknili zgodovinarja, ki bi že pred desetimi leti napovedal konec jugoslovanske države, pač ni potrebno prav veliko domišljije.

* Referat na kolokviju »Jugoslavija — zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota«, Maribor 19. 1. 1993

** Dr. Božo Repe, docent na Pedagoški fakulteti v Mariboru

Ali danes lahko res relevantno odgovorimo, kje je bila v primeru Jugoslavije ta kritična točka — zmota — če sledimo naslovu kolokvija?

Že v samem dejstvu, da je nastala, v načinu, kako je nastala, v njeni kraljevo — unitaristični ali avtoritaro — socialistični vsebini? V dejstvu, da so se združili narodi, ki se med sabo ne marajo ali so celo obremenjeni s sovraštvom in medsebojnimi obračuni? Ali pa je šlo za skrajni pragmatizem — nujo torej — s katero ni bil nihče zadovoljen, a jo je sprejemal kot edino mogočo rešitev, ker optimalne pač ni bilo. Toda pragmatične odločitve se tudi pragmatično končajo, kot med Češko in Slovaško na primer, ne pa z državljansko vojno, klanjem in etničnim čiščenjem.

Zgodovinarji smo se z Jugoslavijo ukvarjali z izhodišča izvršenega dejstva. To je pač naše delo. Iskali smo sled logičnega dogajanja od jugoslovanske ideje do nastanka in funkcioniranja države. »Psihologovinar« bi simuliral alternativne koncepte. Ali lahko danes rečemo, da bi tisti, ki jih poznamo, narodom, združenim v Jugoslaviji, prinesli boljše rešitve: vzhodna varianta rešitve jugoslovanskega vprašanja (združitev Srbije in Bolgarije) na primer. Ali pa »minimalni« (Garašaninov) načrt s piemontsko vlogo Srbije namesto »integralnega« jugoslovanskega. Še januarja 1918 je Lloyd George govoril, da razdelitev Avstro-Ogrske ni vojni cilj Antante, južnoslovanskim narodom v njej pa je obljubljal zgolj avtonomijo. Če bi Bolgarija prestopila na stran centralnih sil, bi bila Makedonija danes del Bolgarije; če bi bil črnogorski kralj Nikola bolj spreten, bi ohranil samostojno Črno goro in morda dobil še del Dalmacije. Če bi bili leta 1918 Nemci ob Wilsonovi mirovni pobudi vsaj malo manj arogantni, bi bil sprejet kompromisni mir, zemljevid Balkana pa bi bil precej drugačen (po nemškem predlogu Črna Gora razdeljena med Avstrijo in Albanijo, Srbija pa bistveno manjša).

Danes se v britanski javnosti razvema polemika (ki jo je začel nekdanji obrambni minister Alan Clark) o tem, da bi se moral Churchill pogovarjati z Rudolphom Hessom in v začetku leta 1941 skleniti mir s Hitlerjem. Protiargument je, seveda, da bi Nemci potem še danes vladali v Evropi, torej posredno ali neposredno tudi na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Toda tudi brezkompromisni in zmagovalni Churchill po vojni ni mogel uresničiti znamenitega fifty-fifty dogovora, ki je še posebej zadeval Jugoslavijo in Slovenijo; pa tudi marsičesa drugega ne (podonavske federacije naprimer).

Take hipoteze seveda lahko preigravamo v desetinah možnih variant, kolikor nam pač dopuščata čas in domišljija.

II.

Če se sedaj oddaljimo od hipotez in skušam po zgodovinarsko znotraj naše ujetosti v čas in prostor oceniti vlogo t.i. druge oz. socialistične Jugoslavije in odnos do nje, bi izhajal iz dveh najbolj splošnih in znanih postavk:

1. da je bila ob koncu druge svetovne vojne realno dejstvo in so ga kot takega jemali tako v svetu kot v državi sami;

2. da se je v zvezi z njo postavljalo predvsem dvoje vprašanj: vprašanje obsega oz. meja in vprašanje njene notranje ureditve.

Nastanek nove Jugoslavije je usodno zaznamovala revolucija. Ker je ta v ospredje postavljala razredno vprašanje — v prepričanju, da bo z uspešno revolucijo rešeno tudi nacionalno, je bilo vprašanje notranje razmejnitve sekundarno, do določene mere pa tudi vprašanje zunanjih meja: to je v tistem delu, kjer se je Jugoslavija navezovala na vzhodni, nastajajoči socialistični svet. Zato je ostalo na pol rešeno, narešeno ali »rešeno« od zgoraj vprašanje Sandžaka, Kosova, maked-

donsko-srbske meje, razmejitve med Srbijo in Hrvaško, kot danes vidimo, tudi med Slovenijo in Hrvaško, pa še kakšno drugo.

Znano je prepričanje dela partijskega vodstva, da bo Jugoslavija v perspektivi ena od sovjetskih republik; socialistična balkanska konfederacija ali federacija je bila v tedanji politiki pričakovana opcijska, povezava Jugoslavije z Bolgarijo pa predmet političnih pogovorov in že tudi pogodb. Zlasti odnos Jugoslavije do Albanije (in s tem povezano vprašanje Kosova) je v tem pogledu zelo ilustrativno: šele v času Informbiroja, torej leta 1948, je prišlo do postavljanja meje med obema državama, na jugoslovanske graničarje, ki so to počeli, pa so streljali albanski vojaki v uniformah jugoslovanske armade in z jugoslovanskim orožjem; nekatere od teh so zelo verjetno izurili tudi jugoslovanski inštruktorji.

Revolucija po teoriji ne pozna državnih okvirov, rešila naj bi tudi nakopičene ostaline prejšnjih mednacionalnih odnosov. Tudi ko je postalo jasno, da bo avtentičnost jugoslovanske revolucije zamejena znotraj državnih okvirov, meje med Jugoslavijo in drugimi socialističnimi državami pa ne samo, da bodo ostale, ampak postale meje med dvema svetovoma, to v notranjih mednacionalnih odnosih ni prineslo velikih sprememb. Deloma zaradi pripričanja o vseodrešilnosti revolucije, deloma iz strahu pred krvavo preteklostjo, obremenjeno z mednacionalnimi uničevanji. Povojna Jugoslavija je — z vmesno medvojno epizodo razkosa — ohranila centralistični sistem, čeprav je bilo med vojno dogovorjeno drugače in čeprav je bil tudi normativni (ustavni) sistem drugačen. Sicer s tezo o »začasnosti« centralizma in tudi brez izrazite predvojne srbske hegemonije, a z nič bistveno manj drugačnimi posledicami. Obljubljena je bila samoodločba s pravico do odcepitve, ki pa nikoli ni bila mišljena čisto zares (v osnutek prve ustave je bila vnešena šele na intervencijo iz Slovenije, znana je pogostna teza o enkratni izrabi te pravice). Pri tem velja spomniti, da je bila pravica do samoodločbe na podoben, vendar še bolj neiskren način, ponujena že ob koncu prve svetovne vojne. Ko je Pašić oktobra 1918 interpretiral Krfsko deklaracijo, je v izjavi *Morning Postu* dejal, da federacija ne pride v poštev, ker se — razen s priseljevanjem in izseljevanjem — meje med Srbi, Hrvati in Slovenci ne da določiti, da pa se bo problem v bodoči državi reševal s široko lokalno samoupravo. Obenem je rekel, da Srbi za nacionalno dolžnost štejejo osvoboditev Srbov, Hrvatov in Slovencev, ko bodo ti svobodni, pa jim bo priznana pravica do samoodločbe, to je svobodna odločitev, ali se pridružijo Srbiji ali ustanovijo svoje male države (če bi dejansko do tega prišlo, bi bilo seveda treba reševati tudi »nerešljiv« problem meja).

Zanimivo je, da naj bi prav lokalna samouprava in decentralizacija, uvedeni v petdesetih letih — tedaj seveda s pomočjo socialistične demokracije — centralizem presegli in na ta način rešili tudi mednacionalne odnose, saj naj bi v tako urejeni družbi nacionalni problemi ne prihajali več do izraza.

Ko ta model ni več zadoščal, se je v ozračju hude politične krize sredi šestdesetih let začela federalizacija, za mnoge pravzaprav konfederalizacija države. Toda ta je bila bolj normativna kot ne, dana namesto demokracije, ne pa ustvarjena z njo. In — vsaj navidez paradoksalno — prav z začetki federalizacije so se mednacionalni konflikti najbolj zaostriili. Kot v potrditev teze, da skupno življenje v Jugoslaviji brez avtoritarne prisile ni možno.

Jugoslavija je v času celotnega obstoja preizkusila marsikakšen model: pred vojno formalno parlamentarno demokracijo, vendar brez zagotavljanja nacionalnih pravic, centralizem s srbsko hegemonijo, diktaturo, poskuse »federalizacije« na osnovi hrvatsko-srbskega dogovarjanja. Po vojni znova centralizem, pa decentralizirani samoupravni model v monističnem sistemu in brez dejanske federalizacije, na koncu pa federalizacijo, vendar z avtokratskim sistemom in dejanskimi kanali odločanja mimo institucij. Nikoli ni preizkusila demokratičnega, več-

strankarskega tržno učinkovitega in mednacionalno uspešnega (recimo konfederalnega) modela in vprašljivo je, če bi ga sploh zmogla uresničiti. Toda vedno je bila tudi država, ki se je velikim silam — z redkimi izjemami — zdelala potrebna (konec koncev je zaradi tega tudi nastala). V času po prvi svetovni vojni kot tampon proti rdeči nevarnosti z Vzhoda, v času po drugi se je lepo vklopila v udobno blokovsko razdelitev. Za zahodne države je bila kljub socializmu branik proti sovjetski hegemoniji, za Sovjetsko zvezo država, ki je kljub svoji neubogljivosti socialistična in temu primerno tudi uravnava odnos do prve dežele socializma. Z razpadom blokovskega sistema so zunanji razlogi za obstoj Jugoslavije prenehali, čeprav so se mnogi tudi v svetu s tem težko sprijaznili. Po Titovi smrti sta tudi druga dva prisilna kohezivna notranja dejavnika, partija in vojska, razpadla. Drugačne vrste povezave Jugoslavija bodisi ni potrebovala bodisi ni zmogla pravočasno ustvariti, ker so bili antagonizmi (v prvi vrsti spodbujeni s srbskim hegemonizmom) preveliki. Konec koncev je bil celo eden glavnih kreatorjev njene povojne ureditve, Edvard Kardelj, sredi šestdesetih let prepričan, da je Jugoslavija nastala zaradi socializma, če smemo verjeti Dobrici Čosiću, pa naj bi jo celo imel zgolj za »prehodno fazo«.

Leta 1977 je pronicljivi črnogorski diplomat Veljko Mićunović zapisal: »Jugoslovanska družba je od 1941 velik čudež v družbi evropskih narodov. Zrasla je na nasprotjih v sebi in se ohranjala na neprestanih negacijah vsega, kar je veljalo kot pravilo.« Toda kot vemo, tudi čudeži niso večni.

Božo Repe

JUGOSLAWIEN — HISTORISCHE NOTWENDIGKEIT ODER HISTORISCHER IRRTUM?

Zusammenfassung

Der Autor erörtert im ersten Teil seines Beitrags die möglichen historischen Alternativen, zu denen es hätte kommen können, wenn Jugoslawien nicht entstanden wäre, im zweiten Teil aber bewertet er die Rolle des zweiten bzw. sozialistischen Jugoslawiens und die Beziehungen zu diesem. Er stellt fest, daß es Ende des II. Weltkrieges erneut eine reale Tatsache war und daß man im Zusammenhang damit insbesondere zwei Fragen hervorgehoben hat: die Frage der Grenzen und die Frage der inneren Staatseinrichtung. Die Entstehung des neuen Jugoslawiens wurde schicksalhaft durch die Revolution gekennzeichnet. Da diese die Klassenfrage in den Vordergrund stellte — in der Überzeugung, daß mit einer erfolgreichen Revolution auch die Nationalfrage elöst sein wird, war die Frage der inneren Abgrenzung von sekundärer Bedeutung, bis zu einem gewissen Maße aber auch die Frage der äußeren Grenzen: und das in jenem Teil, mit dem Jugoslawien sich an die östliche, entstehende sozialistische Welt anlehnte. So blieb eine ganze Reihe von Fragen halb gelöst, ungelöst oder »gelöst«: von Sandzak, Kosovo, mazedonisch-serbischer Grenze bis zur Abgrenzung von Serbien und Kroatien, teilweise auch zwischen Slowenien und Kroatien und noch einige Fragen mehr.

Der Theorie nach kannte die Revolution keine Staatsrahmen, sie sollte auch die sich angehäuften Überreste der vorherigen zwischennationalen Beziehungen lösen. Auch als es klar wurde, daß die Authentizität der jugoslawischen Revolution innerhalb der Staatsrahmen abgegrenzt wird und daß die Grenzen zwischen Jugoslawien und anderen sozialistischen Staaten nicht nur bleiben werden, sondern auch zu Grenzen zwischen zwei Welten werden, führte das in den inneren zwischennationalen Beziehungen zu keinen großen Veränderungen. Teils wegen der Überzeugung in die allmächtige Erlösung der Revolution, teils aus Angst vor der blutigen Vergangenheit, belastet mit zwischennationalen Zerstörungen. Das Nachkriegsjugoslawien — mit der Zwischenepisode der Zersplitterung während des Krieges — bewahrte das zentralistische System, obwohl es während des Krieges anders abgesprochen worden war und obwohl auch das Normativ-(Verfassungs-)system anders war. Zwar mit der These über ein »Provisorium« des Zentralismus und auch ohne

die ausgesprochene vorkriegszeitige serbische Hegemonie, doch mit nicht wesentlich geringeren anderweitigen Folgen. Man versprach die Selbstbestimmung mit Recht auf Abspaltung, was aber nie ganz ernst gemeint wurde (erst auf Intervention aus Slowenien wurde dies in den Entwurf der ersten Verfassung eingebracht; bekannt ist die häufige These über die einmalige Anwendung dieses Rechts).

Das Recht auf die Selbstbestimmung wurde auf ähnliche aber noch unaufrichtigere Weise schon Ende des I. Weltkrieges angeboten, als der serbische Politiker Pasic meinte, daß die Grenze zwischen den Serben, Kroaten und Slowenen (außer durch Übersiedlung) nicht bestimmt sein könnte, deswegen sollte das Problem auf Grund einer breiten lokalen Selbstverwaltung gelöst werden.

Eine ähnliche These machte sich in den 50er Jahren geltend, als die lokale Selbstverwaltung und Dezentralisierung — damals mit Hilfe der sozialistischen Demokratie — den Zentralismus übertreffen und auf diese Weise auch die zwischennationalen Beziehungen lösen sollten, so kämen in einer solch eingerichteten Gesellschaft die nationalen Probleme nicht mehr zum Ausdruck.

Als dieses Modell nicht mehr ausreichte kam es in einer Atmosphäre der schweren politischen Krise Mitte der 60er Jahre zur Föderalisierung, für viele eigentlich zur Konföderalisierung des Staates. Doch diese war eher mehr als nicht normativ, gereicht anstelle der Demokratie, nicht aber mit ihr geschaffen. Und — nur anscheinend paradox — gerade mit dem Beginn der Föderalisierung verschärfen sich die zwischennationalen Konflikte am stärksten. Wie eine Bestätigung der These, daß ein gemeinsames Zusammenleben in Jugoslawien ohne autoritären Zwang nicht möglich sei.

Jugoslawien erprobte in der gesamten Zeit seines Bestehens mehrere politische Modelle, nie aber ein demokratisches, mehrparteiiges, marktwirksames und zwischennational erfolgreiches. Es ist fraglich, ob es ein solches Modell überhaupt hätte schaffen können. Doch es war immer ein Staat, welcher den Großmächten — mit wenigen Ausnahmen — als notwendig zu sein schien und nur deswegen war auch die Entstehung überhaupt möglich. Nach dem I. Weltkrieg als Tampon gegen die rote Gefahr aus dem Osten, in der Zeit nach dem II. Weltkrieg fügte es sich gut in die bequeme Blockteilung ein. Für die westlichen Staaten war es trotz des Sozialismus ein Abwehrpunkt gegen die sowjetische Hegemonie, für die Sowjetunion ein Staat, welcher trotz seiner Ungehorsamkeit sozialistisch ist und dementsprechend auch die Beziehungen zum ersten Land des Sozialismus reguliert. Mit dem Zerfall des Block-systems gab es auch keine äußeren Gründe für den Fortbestand Jugoslawiens, obwohl auch viele in der Welt sich nur schwer damit abfinden konnten. Nach Titos Tod kam es auch zum Zerfall der anderen zwei zwangsmaßig kohäsiven inneren Faktoren, der Partei und des Militärs, es folgte aber auch der Zerfall des Staates selbst.

PRIZADEVANJA ZA AVTONOMIJO SLOVENIJE OD USTANOVITVE JUGOSLOVANSKE DRŽAVE DO KRALJEVE DIKTATURE (1918–1929)*

Miroslav Stiplovšek**

UDK: 949.712•1918/1929•341.231

STIPLOVŠEK Miroslav: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije do ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature. (*Bestrebungen für die Autonomie Sloweniens seit der Gründung des jugoslawischen Staates bis zur Diktatur des Königs.*) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 85 = 30(1994)1, str. 77–95

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

*Na odločitev Slovencev za jugoslovansko državo je pomembno vplivalo pričakovanje, da bodo v njej lahko avtonomno odločali o temeljnih vidikih svoje nadaljnje usode. Razprava osvetljuje poglobljene značilnosti razvoja avtonomistično-federalističnega gibanja na Slovenskem od ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. 10. 1918 do ukinitve vidovdanske ustave s kraljevo diktaturo 6. 1. 1929. Boj za avtonomni položaj Slovenije v jugoslovanski državi je bil vse-skozi prevladujoča silnica slovenske politike.

UDC: 949.712•1918/1929•341.231

STIPLOVŠEK Miroslav: Endeavours for the autonomy of Slovenia between the founding of the Yugoslav state and the king's dictatorship. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 85 = 30(1994)1, p. 77–95

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The option of Slovenians for the Yugoslav state was significantly influenced by the expectation, that they would be able to conduct decision-making autonomously, as to fundamental issues of their further destiny. The treatise focuses on the major characteristics of the development of the autonomist-federalist movement in Slovenia as of the foundation of the State of Slovenians, Croats and Serbs on October 29, 1918 and until the annulment of the St. Vitus Day Constitution by King's dictatorship on January 6, 1929. The struggle for an autonomous status of Slovenia in the Yugoslav state had been a dominant and constant feature of Slovenian politics.

Ob razpravah o različnih vidikih nastanka prve jugoslovanske države je potrebno poudariti, da je na opredelitev Slovencev zanjo pomembno vplivalo pričakovanje in upanje, da bodo imeli v novem državnem okviru bistveno večje možnosti za odločanje o svojih temeljnih družbenopolitičnih, socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih zadevah kot v razpadli avstroogrski monarhiji, torej široke avtonomistične oziroma federalistične pravice. Vprašanje stopnje samostojnosti pri odločanju o narodni usodi, ki sta ga konkretnije sprožili že razpravi v ustavno-upravnem odseku slovenskega Narodnega sveta septembra 1918, v časopisju pa naslednji mesec¹ z usmeritvijo večine v široko avtonomijo — obe sta pokazali

* Referat na kolokviju »Jugoslavija — zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota«, Maribor 19. 1. 1993.

** Dr. Miroslav Stiplovšek, redni profesor na Filozofski fakulteti, Ljubljana.

¹ Na seji ustavno-upravnega odseka 17. 9. 1918 (gradivo odsekov je v fondu Narodnega sveta, fasc. 3, v Arhivu Republike Slovenije — AS; Jože Šorn, Narodni svet v Ljubljani in njegov gospodarski odsek, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 23, 1983, str. 57–58 — cit. Prispevki) je predsednik Narodnega sveta dr. Anton Korošec v uvodni besedi sprožil vprašanje o ureditvi bodoče jugoslovanske države: »Ali naj bo federalizem ali centralizem in nadalje bo treba raz-

tudi centralistične opredelitve, je postalo praktično aktualno z ustanovitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918, se zaostriло že takoj po njeni združitvi s Kraljevino Srbijo 1. decembra ter nato postalo osrednji državnopravni problem in temeljno področje političnih spopadov v različnih oblikah in z različno intenzivnostjo, pogojeno s posebnimi razmerami v posameznih obdobjih življenja Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi v skupni državi vse do njenelega razpada.

Poglavitne značilnosti avtonomistično-federalističnega gibanja na Slovenskem so se pokazale že v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države. Tedaj so slovenske politične stranke in skupine postopoma izoblikovale svoje avtonomistične oziroma federalistične programe, pri čemer so spopadi avtonomističnih in centralističnih sil v slovenskem in jugoslovanskem okviru doživeli prvi višek v razpravah o prvi jugoslovanski ustavi, nova pomembna radikalizacija zahtev glede državne ureditve v federalistični smeri pa je bila dosežena leta 1923, ko je bila utemeljena tudi s pravico slovenskega naroda do samoodločbe. Prizadevanja za udejanjenje različnih oblik avtonomnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi so v času kratkotrajnega obstoja Države SHS potekala zlasti preko dejavnosti Narodne vlade SHS v Ljubljani, v letih državnopravnega provizorija v Kraljevini SHS preko Deželne vlade za Slovenijo, v obdobju veljavnosti vidovdanske ustave pa preko oblastnih skupščin in oblastnih odborov, ki so delovali le dve leti pred razglasitvijo kraljeve diktature.

Avtonomistično-federalistični tabor na Slovenskem se je v dvajsetih letih krepil z novimi političnimi subjekti, ki so obogatili narodnopolitične programe, na vseh volitvah pa se je za Slovensko ljudsko stranko (SLS) kot njegovo jedro opredelila absolutna večina volilcev. Kljub občasnemu taktiziranju je imela vodilno mesto v njem SLS, ki ima največ zaslug tudi za različne praktične oblike uveljavitve avtonomizma v delovanju oblastnih organov na Slovenskem. Problematika položaja Slovenije v jugoslovanski državi je postala eno ključnih torišč strankarskih spopadov, v katerih so se pokazale vse negativne posledice skrajnih unitarističnih in centralističnih stališč vodilne stranke liberalnega tabora Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) oziroma kasneje Samostojne demokratske stranke (SDS)². Zanimivo pa je, da so bili tudi v njem posamezni politični subjekti, najprej Narodno socialistična stranka (NSS), nato pa Slovenska kmetijska stranka (SKS), ki so v državnopravnem pogledu zagovarjali določena avtonomistična stališča. Tudi v marksističnem oziroma razrednem taboru je imela problematika avtonomistično-federalističnih konceptov pomembno mesto, saj so se zaradi prevlade unitarno-centralistične usmeritve v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki (JSDS) privrženci avtonomizma iz nje izdvojili, v komunističnem gibanju pa sta postopoma narodna samoodločba in federalizem postala ena poglavitnih sestavin strankinega programa. Poudariti moramo, da so v interesu Slovencev in Slovenije delovale tiste politične sile, ki so si prizadevale za avtonomijo oziroma federalizem, torej za široke možnosti in pravice glede odločanja o lastnem razvoju in napredku. Jugoslovanski del Slovenije kot posebna avtonomna oziroma federativna enota v Kraljevini SHS — Jugoslaviji pa bi lahko uspešno opravljal tudi naloge matice za tretjino Slovencev, ki jih je versajski sistem

pravljati o avtonomiji. O tej problematiki je na seji obširno referiral Fran Šuklje iz Slovenske ljudske stranke in jo nato podrobno razčlenil v člankih V zaželeni deželi (Slovenec, št. 229, 5. 10. do št. 240, 18. 10. 1918). Njegova temeljna misel je bila poudarjena v ugotovitvi, da je demokratsko ustavo in upravo bodoče države absolutno nemogoče izoblikovati »brez avtonomije, brez narodne samovlade«. V polemiki z njegovo vizijo slovenske avtonomije su nekateri vodilni politiki Jugoslovanske demokratske stranke zagovarjali centralistično državnopravno obliko (članki so bili objavljeni v oktobrskih številkah Slovenskega naroda).

Vasilij Melik je v razpravi Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje (Prispevki, 22, 1982, str. 22) zapisal, da je želja po centralizmu lahko temeljala na poštenih težnjah, da bo na ta način mogoče premostiti dotedanje zgodovinsko razdvojenost, kar pa se je izkazalo kot »nesmiselnost in utopičnost«. Tada pri liberalni stranki »je šlo le za ublažitev, njeno usmeritev je vodil strah pred klerikalizmom. V avtonomni Sloveniji bi imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino, zato je bila liberalna stranka proti avtonomiji«.

po prvi svetovni vojni obsodil na ločeno življenje v zamejstvu. Osvetlitvi navedene problematike je naše zgodovinske pisarje zaradi velike pomembnosti in aktualnosti posvetilo že precejšnja pozornost.³ Zato v tej razpravi poudarjamo le temeljne značilnosti slovenskega avtonomistično-federalističnega gibanja v letih 1918–1929, pri čemer bomo nekoliko bolj osvetlili oblikovanje njegovih temeljev in prizadevanja, da se skromna samouprava, ki jo je določala unitaristična in centralistična vidovdanska ustava, na Slovenskem udejani v čimvečji meri.

Z nastankom Države SHS 29. oktobra 1918 je slovenski narod uveljavil svojo pravico do samoodločbe z odcepitvijo od Avstro-Ogrske in z združitvijo z drugimi jugoslovanskimi narodi iz okvira habsburške monarhije. Delovanje prve slovenske Narodne vlade z 12 resornimi poverjeništvii, ki jo je predsedstvo Narodnega sveta za Slovenijo imenovalo 31. oktobra, še istega dne pa potrdil Narodni svet SHS v Zagrebu, je bilo nato najbolj vidni izraz uresničevanja slovenske narodne samoodločbe na političnem, gospodarskem, socialnem in kulturno-prosvetnem področju. Prevzela je upravno-izvršilne in zakonodajne funkcije ter nadzor nad delovanjem okrajnih glavarstev in občin na celotnem slovenskem etničnem ozemlju (razen Prekmurja), s čimer si je v upravopolitičnem pogledu prizadevala uresničiti program Zedinjene Slovenije. Temeljni pravni akt o vladnih pristojnostih — naredba o začasni upravi z dne 14. novembra 1918 ima značaj ustavnega zakona in mednarodne pogodbe o federativnem položaju Slovenije v Državi SHS. Z njo je Narodna vlada prepustila vrhovnemu organu Države SHS, zagrebškemu Narodnemu svetu, le urejanje zunanje politike in obrambe ter pomilostitve, na vseh drugih področjih pa je bila najvišji organ oblasti v Sloveniji. Glede na to, da je Narodna vlada v precejšnji meri izvajala tudi naloge iz pristojnosti osrednjega Narodnega sveta, so se v položaju Slovenije v Državi SHS s federalizmom prepletale celo nekatere konfederativne prvine. Razvila je bogato dejavnost na vseh področjih družbenega življenja, kar kaže tudi količinski podatek, da so za njihovo pravno urejanje vlada in poverjenišтва izdala skoraj 400 naredb in drugih pravnih aktov.⁴ Velika samostojnost Slovenije in njene Narodne vlade v Državi SHS je bila velika prelomnica v izgradnji slovenske državnosti, po prvodecemberskem zedinjenju nedosegljiv cilj in pomemben temelj za razvoj avtonomističnega gibanja na Slovenskem v nadaljnjih obdobjih.

Začetna strankarska harmonija pri reševanju številnih perečih poveljnih problemov se je prvič vidneje skalila v razpravi o predlogu dalmatinske vlade za naglo zedinjenje, ki so mu predstavniki SLS v Narodni vladi nasprotovali z zahtevo po zagotovitvi enakopravnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupni državi in po ohranitvi avtonomije, predstavnik JSDS pa s predlogom za socialno republiko,⁵ medtem ko so predstavniki JDS odločno podprli monarhijo, unitarizem in centralizem kot temelje nove države ter hkrati tudi kot pot za uveljavitev svojih političnih in gospodarskih interesov. Ta razhajanja so se nato pokazala tudi na

³ Navedemo naj le nekaj samostojnih publikacij. Temeljni podatki o avtonomističnem gibanju so v knjigi Metoda Mikuža *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965, podrobnejši pa zlasti v naslednjih: Janko Prunk, *Slovenski narodni programi*, Ljubljana 1986, in *Slovenski narodni vzpon*, Ljubljana 1992; Janko Pleteraki, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, Ljubljana 1988; Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921*, Maribor 1977, in *Na zgodovinski prelomnici 1. Maribor 1986*. Velik prispevek k osvetlitvi te problematike sta doktorski disertaciji Jurija Perovška *Slovenski liberalni tabor in nacionalno vprašanje v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*, Ljubljana 1993, in *Ervin Dolenca Kulturne zamisli slovenskih političnih strank in skupin ter njihove kulturne organizacije v letih 1918–1929*, Ljubljana 1992, ki sta ju avtorja že pripravila za tisk.

⁴ O delovanju Narodne vlade so v AS zapisniki vseh 51 sej, pomemben vir pa je tudi njen Uradni list. O delovanju Narodne vlade so obširneje pisali zlasti M. Zečević v omenjenih monografijah (op. 2), J. Perovšek v magistrskem delu *Država Slovencev, Hrvatov in Srbov kot način slovenske samoodločbe leta 1918*, Ljubljana 1984, ter v razpravah *Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918*, *Prispevki*, 25, 1985, str. 48–75, ter *Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru 1918*, *Prispevki*, 26, 1986, 41–60, ter Bojan Balkovec v magistrskem delu *Prva slovenska vlada 1918–1921*, Ljubljana 1992.

⁵ Iz socialističnih vrst je izšlo eno redkih svaril pred posledicami zedinjenja Države SHS s Kraljevino Srbijo. Anton Štebi je v novembru št. 11 *Demokracije* 1918 (str. 255–263) objavil članek *Resnica in ideali jugoslovanskega problema*, v katerem je poudaril številne »plemenske razlikosti« in napovedal, da bo v primeru »najširšega« zedinjenja prišlo do hudih narodno-političnih bojov. Zanimivo pa je tudi njegovo zavzemanje za ohranitev gospodarske povezanosti Države SHS z drugimi deželami bivše habsburške monarhije.

zgodovinskem zasedanju Narodnega sveta SHS v Zagrebu 23. in 24. novembra 1918, ko so sklepali o združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo. Ob tem naj poudarimo pomen tedanje izjave članov kulturnega odseka slovenskega Narodnega sveta, ki so ne glede na državno ureditev zahtevali kulturno avtonomijo. Toda objavo te resolucije je preprečila skupina kulturnikov iz liberalnih vrst, verjetno na pobudo strankinega vodstva, z zahtevo po takojšnji združitvi in z obsodbo vsakršnega separatizma.⁶ Strankarska nasprotja glede državne ureditve so se nato v boju za oblast postopoma skrajno polarizirala in zaostila.

Ob razglasitvi zedinjenja Države SHS s Kraljevino Srbijo 1. decembra 1918 je regent Aleksander poleg demokratičnih svoboščin in zavzemanja za pravične etnične meje tudi obljubil, da bodo do sprejetja ustave še nadalje delovala pokrajinska avtonomna telesa.⁷ Toda razpust osrednjega Narodnega sveta v Zagrebu je bilo prvo znamenje, da bodo centralistične sile poskušale čimprej uveljaviti svoje cilje. Proces centralizacije je naglo stekel po sestavi osrednje vlade v Beogradu. Tedaj je notranji minister Svetozar Pribičević, ki je dobro poznal avtonomistične težnje v prečanskih deželah, obvestil narodne vlade, da je centralna vlada prevzela večino pristojnosti in od njih tudi zahteval, da kolektivno odstopijo, kar se je konec decembra 1918 tudi zgodilo. Ukinitve Narodne vlade in začetek delovanja Deželne vlade za Slovenijo po regentovem imenovanju konec januarja 1919 je velika prelomnica v stopnji samostojnosti Slovenije v jugoslovanski državi. Z Narodno vlado je iz nacionalnopolitičnega življenja odšel najvidnejši reprezentant in izvajalec slovenske samoodločbe v poprevratnem času. Omejitev avtonomnih pristojnosti Deželne vlade na štiri področja, pa še za ta v formalnopravnem pogledu ni bila vrhovna oblast zaradi možnosti prizivov na resorna ministrstva, je sprožila ostro reakcijo avtonomističnih sil v Sloveniji na čelu z SLS, tedaj še ob podpori JSDS. Potem ko je bil ta prvi spor med Beogradom in Ljubljano rešen kompromisno, s povečanjem števila resornih poverjeništev na šest,⁸ pa so bile prizadevanja navedenih strank za oblikovanje pokrajinskega zbora kot posvetovalnega in nadzornega skupščinskega telesa zaradi odločne odklonitve osrednje vlade neuspešna. Posamezna ministrstva so v Ljubljani za zadeve, ki niso bile v avtonomni pristojnosti Deželne vlade, ustanovila 13 uradov za njihovo neposredno urejanje, s čemer se je v Sloveniji izoblikovala upravna dvotirnost.⁹

Prav Deželna vlada je postala poglavito mesto spopadov avtonomističnih sil, ki so si prizadevale, da bi to telo urejalo čimveč zadev in to čimbolj samostojno, na drugi strani pa so si centralistične sile — liberalne poverjenike so kmalu začeli podpirati tudi socialnodemokratski — prizadevale, da bi Deželna vlada v odnosu do centralne jugoslovanske vlade dobila le nekak uradniški značaj. Deželna vlada je v obdobjih, ko ji je predsedoval predstavnik SLS, svoje naloge avtonomno in uspešno opravljala tako v izvršilnem kot odredbodajnem pogledu, čeprav vselej ni šlo brez nekaterih strankarskih zlorab oblastnih pozicij (npr. pri kadrovski politiki). Osrednjo pozornost je posvečala urejanju upravnopravnih, gospodarskih, socialnih in kulturno-prosvetnih zadev, sodelovala je tudi pri reševanju nekaterih problemov, ki niso bili v njeni pristojnosti ter si, žal neuspešno, prizadevala tudi za ugodno rešitev slovenskih meja. Bogato dejavnost Deželne vlade ilustrira tudi podatek, da je kot celota sprejela nad 250 pomembnejših naredb in drugih pravnih predpisov, še skoraj 450 pa so jih izdali poverjeniki za

⁶ AS, fond Narodnega sveta, fasc. 3. Bogu Grafenauer, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, *Zgodovinski časopis* — ZČ, 42, 1988, št. 4, str. 561—569.

⁷ Grada u stvaranju jugoslovanske države (1 I do 20 XII 1918), II, Beograd 1964, str. 673—678.

⁸ Po protestih ljubljanske vlade, ki su sledili imenovanju predsednika in podpredsednika dr. Janka Bregca (SLS) in dr. Gregorja Žerjave (JSDS) ter poverjenikov za notranje zadeve, pravosodje, prosveto in bogištstvo ter narodno gospodarstvo — kmetijstvo, jo osrednja vlada dovolila se ministrom za socialno politiko in gradnje — javna dela, da sta imenovala svoja poverjenika v Deželni vladi za Slovenijo.

⁹ Lovro Bogataj, *Uprava v Sloveniji od prevrata do izvisitve Vidovdanske ustave*, Slovenci v državljetstvu 1918—1920, Ljubljana 1928, str. 373—383 ter Želčevičevi monografiji op. 2.

svoja delovna področja.¹⁰ Dr. Janko Brejc, ki je bil najdlje predsednik Deželne vlade, je v oceni njenega delovanja poudaril da bi bilo še uspešnejše, če ne bi zastopniki JDS postopoma rušili njeno avtonomnost »kjerkoli je šlo«. V dokaz svojega odločnega nasprotovanja posegom posameznih ministrov v njeno avtonomno delovanje je navedel pisanje beograjske Demokracije. To osrednje glasilo Demokratske stranke je 6. avgusta 1920 objavilo članek, v katerem je Deželno vladno za Slovenijo označilo kot »odpadniško«, ker si je upala zoperstavljeti in protestirati proti postopkom ministrov, po člankarjevem mnenju pa bi morali biti njeni člani samo običajni ministrski uradniki.¹¹ Tudi v drugem beograjskem časopisju so Deželni vladi v Ljubljani očitali, da želi dati Sloveniji »posebne privilegije« in da »noče poslušati Beograda«, zaradi takšne avtonomistične politike pa je imela SLS težave tudi v osrednji vladi. Posamezni ministri so zagrozili neposlušni ljubljanski vladi tudi z odtegnitvijo finančnih sredstev¹² — na ta način so kasneje omejevali oblastno samoupravo. Deželna vlada za Slovenijo je njej dodeljene zadeve zaradi različnih subjektivnih in objektivnih razlogov zlasti v začetnih obdobjih urejala samostojno, v večji meri kot vlade v drugih jugoslovanskih deželah, ki so imele tudi manj poverjeništev. Pozitivni rezultati delovanja Narodne in Deželne vlade ter negativne izkušnje na področjih, ki jih je urejala neposredno centralna vlada, so bili izhodišče za oblikovanje avtonomističnih programov v razpravi o prvi jugoslovanski ustavi in v kasnejših proticentralističnih bojih. Spopadi obeh vodilnih meščanskih strank v Sloveniji okrog državnopravne problematike so škodovali stopnji njene avtonomnosti v Kraljevini SHS, pri čemer se je JDS lahko uveljavljala le ob opori in v povezavi z jugoslovanskimi centralističnimi silami. Pri SLS pa je že v tem času s občasnim sodelovanjem v centralističnih vladah opazno taktiziranje v »visoki« politiki v Beogradu, medtem ko si je v »domači« politiki prizadevala uveljaviti čimveč avtonomije.

Problematika ureditve jugoslovanske države je bila med temeljnimi sestavinami programov političnih strank v volilni kampaniji za Ustavodajno skupščino jeseni 1920 in pomemben element za opredeljevanje volilcev. Večinsko avtonomistično opredelitev slovenskega naroda so morale upoštevati tudi politične stranke liberalnega tabora. Tako so se za avtonomistične temelje državne ureditve opredelile tudi Samostojna kmetijska stranka (SKS) in NSS, prav tako pa tudi JSDS.

Unitarno-centralistična JDS je iz taktičnih razlogov poudarjala privrženost upravni decentralizaciji za posamezne pokrajine, oblikovane po gospodarskih in geografskih kriterijih, pri čemer je odločno nasprotovala »plemenski« oziroma narodni avtonomiji. Avtonomistični koncept pa je v svojem volilnem programu podrobno izoblikovala SLS. Dejstvo, da je doživela JDS na volitvah hud poraz, je prav gotovo zlasti posledica obsodbe njene centralistične politike, medtem ko so na le relativno zmago SLS vplivale posebne poveljne razmere.¹³

Po volitvah je SLS vodila odločno opozicijsko politiko ter zaostрила odnose s centralno vlado in strankarskimi nasprotniki v Sloveniji. Tedanje notranjepolitične razmere, posebej tudi vladni ukrepi v šolstvu z uvedbo sokolske vzgoje, so vzbudili reakcijo nadškofa dr. Antona B. Jegliča, ki je v novoletnem dnevniškem zapisu 1921 poudaril nevarnost razpada države. Srbi so svoj odnos do katoliških Slovencev pokazali že s tem, ko »so jih 600.000 lahkomišlno odstopili Lahom. Ako zmaga velesrbska ideja, bodo v Velesrbiji: Srbija, Macedonija, Črna gora, Dalmacija, Bosna in Hercegovina, Banat in Srem do Broda; Hrvate in nas bodo

¹⁰ O delovanju Deželne vlade so v AS obranjeni zapisniki vseh njenih 153-ih sej do 9. 7. 1921, pomemben vir za zakonodajno dejavnost pa je njen Uradni list. Podrobno sta njeno delo opisala zlasti B. Balkovec v n. d. in dr. Janko Brejc v članku Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918–1920, str. 160–214.

¹¹ J. Brejc, n. d., str. 213–214.

¹² M. Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 324–325.

¹³ Predvolilna stališča glede ustavnopravne ureditve jugoslovanske države sta podrobno obdelala zlasti J. Perovšek in M. Zečević v delih, navedenih v op. 2.

prepustili samim sebi. V tem slučaju nas podjarmijo Lahi. Ako bi tako vsi Slovenci prišli skupaj, pa bi dobili precejšnjo avtonomijo, prostost Cerkve in krščansko šolo, potem bi že potrpeali.« Momčilo Zečević je v analizi tega nerealnega razmišljanja, na katera so vplivala tudi Pašičeva stališča o amputaciji, poudaril: »Zamisel slovenskega zbiranja, združevanja in avtonomije je v političnih skrbih škofa Jegliča tudi tokrat stala pred vsemi drugimi cilji in interesi razen koristi katoliške cerkve.«¹⁴

SLS oziroma Jugoslovanski poslanski klub je nato 12. februarja 1921 predložil konstituenti ustavni načrt, v katerem je bil temeljni razdelek o široki avtonomiji šestih enot jugoslovanske države, ena od njih bi bila tudi Slovenija, s pokrajinskimi skupščinami z zakonodajnimi pristojnostmi za avtonomne zadeve in vladami z 12 poverjeništvami za posamezna področja dela ter s stabilnimi finančnimi viri, zelo demokratičen in radikalen pa je bil tudi glede parlamentarnega sistema, državljskih pravic in socialne problematike. Sredi burne razprave o vladnem unitarističnem in centralističnem ustavnem načrtu, ki ga je v ustavnem odboru podprl tudi predstavnik SKS,¹⁵ je bila v februarski številki Naših zapisnikov objavljena Izjava 43 uglednih kulturnih in znanstvenih delavcev iz vseh treh političnih taborov in neopredeljenih, ki pomeni utrditev in razširitev avtonomističnega gibanja na Slovenskem. V njej so slovenski kulturni delavci poudarili: »Združenje vseh treh plemen v eni državi z eno suvereno oblastjo na zunaj in znotraj ... za politično nujnost mednarodne varnosti in s tem narodne svobode.« Toda hkrati »uvidevajo potrebo, da država ne absorbira mehansko vseh individualnosti«, da ni mogoče »nasiloma in hipoma pretrgati vse kontinuitete« in da je treba upoštevati dosedanje strukturo gospodarskega in kulturnega življenja posameznih pokrajin. Zato »v imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinosti zagovarjajo slovenski kulturni delavci takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a ob enem možnost razvoja imanentnim silam posameznikov in posameznih gospodarsko-kulturnih edinic na znotraj.

Glede na vse to se izrekajo ... za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosenega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic.«

Vodilni funkcionarji JDS so to Izjavo ostro napadli v zadnji dekad februarja 1921 s članki v Jutru in Slovenskem narodu ter v razpravi v konstituenti, poskušali so zmanjšati njen pomen in jo prikazati kot podporo klerikalni politiki, poslanec SKS dr. Bogumil Vošnjak pa jo je v parlamentarni razpravi označil za »kulturni snobizem«. List Slovenec je na drugi strani zavračal kakršnokoli vpletenost v njen nastanek in seveda izražal zadovoljstvo z njeno vsebino s poudarkom, da SLS ne zahteva le gospodarske in kulturne avtonomije, temveč tudi politično.¹⁶ Še posebej zanimivo pa je reagiranje socialnodemokratskega glasila Naprej, ki je uvodoma ugotovil, da so se stari spopadi med klerikalci in liberalci prenesli na novo področje avtonomizma in centralizma. Izjava kulturnih delavcev, ki je široko odmevala v ožji in širši domovini, je dokaz, da je obsodba dosedanjih bojev meščanskih strank in podpora avtonomizmu »od dne do dne večja«. Ta pa ni omejena le na intelektualne vrhove, ampak se krepi tudi med preprostim ljudstvom, ker jim »svobodna« domovina po poltretjem letu obstoja »ni prinesla ... kar so pričakovali«. Navedel je vrsto »grehov« (draginja, brezposelnost, višji dav-

¹⁴ Dnevnik nadškofa A. B. Jegliča, osebna zbirka 23/2, AS, dislocirana enota I, M. Zečević, SLS in jugoslovansko zedinjenje, str. 358.

¹⁵ Ustavni načrt SLS in druge ustavne projekte ter razpravo o prvi jugoslovanski ustavi je prikazal Josip Hohnjec v članku O ustavi naše države, Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 205–336.

¹⁶ Naši zapiski, št. 2, februar 1921, str. 25–26. Izjavo so podrobno analizirali J. Prunk, I. Perovšek, in F. Dolenc v delih, navedenih v op. 2, ter Franc Erjavec, Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921, Zgodovinski zbornik, Buenos Aires 1958, str. 1–30.

ki v Sloveniji kot v drugih pokrajinah, škodljivo vodenje gospodarske politike, neupoštevanje ljudskih pritožb), za katere vidi ljudstvo krivca v centralni vladi. Zato je razumljiv klic: »Proč od centrale« (v upravnem smislu), avtonomizem pa naj bi naraščal vse dotlej, dokler se ne spremenita vladni sistem in »metoda nasilnega vtepavanja narodnega edinstva« vladajočih strank.¹⁷ To razumevanje JSDS za porast avtonomističnega gibanja na Slovenskem pa se je takoj potem, ko je eden od pobudnikov in avtorjev Izjave Albin Prepeluh — Abditus, nekdanji funkcionar te stranke, začel izdajati list Avtonomist, spremenilo v odločno obsodbo slovenskih avtonomistov in oblikovanja avtonomnih teritorialnih enot po načelu »plemenskega čustvovanja«.¹⁸ To prav lepo ilustrira, kako so strankarski interesi prevladali nad narodnimi koristmi. Prav takšno ravnanje, škodljivo za slovenske življenjske cilje, pa so si prizadevali podpisniki Izjave preprečiti.

To je poudarilo uredništvo Naših zapiskov v članku Slovenski javnosti 15. marca 1921. V njem je odločno odgovorilo na številne napade. Po uvodni ugotovitvi, da so dali podpisniki z Izjavo načelno podporo avtonomizmu kot »kompromisu med centralizmom in federalizmom« in da prepuščajo udeležanje te ideje v ustavnih načrtih političnim dejavnikom, je uredništvo zapisalo: »Ako imamo kak politična načela, potem jih zagovarjamo ne glede na strankarske simpatije in antipatije; zakaj stranke prihajajo in odhajajo, a narod in država ostajata.« To je podkrepilo s podatkom, da so pred vojno slovenstvo predstavljale tri politične stranke, po njej pa šest, ki so glede ustave razdeljene na centralistično in avtonomistično usmerjene. Nato je dodalo: »To je politično vprašanje, ki je treba dati nanj jasen odgovor...« kakor ga je bilo treba dati glede majniške deklaracije. Tedaj so se pobudniki za Izjavo v reviji Demokracija »postavili brez pridržka« za Jugoslavijo, sedaj pa se enako odločno izrekajo za avtonomizem: »Takrat se nismo brigali, kateri stranki je to všeč ali ne, tudi danes ne vprašujemo, kateri stranki v trenutku morebiti to koristi ali škoduje. Naše politično prepričanje je, da ustreza **narodu in državi**.«¹⁹

S tem odgovorom je uredništvo Naših zapiskov jasno pokazalo, da mora temeljno vprašanje položaja Slovenije v jugoslovanski državi v nacionalnem interesu preseči strankarstvo oziroma interese posameznih političnih subjektov. Fran Erjavec, tudi eden avtorjev Izjave, jo je kasneje označil kot mejnik v politični zgodovini, ker je opredelila jedro slovenskega narodnega vprašanja ter povzročila ločitev duhov, ki ni temeljila na svetovnonazorskih, temveč na narodno-političnih načelih. Boj za različne oblike samostojnosti Slovenije pa ni postal prava »dominanta vsega političnega hotenja Slovencev« le v prvi Jugoslaviji, kot poudarja Erjavec,²⁰ temveč ob vseh etapah njenega obstoja.

Odločen boj SLS za avtonomizem se je tudi v sklepnih ustavnih razpravah končal z zavrnitvijo vseh njenih predlogov, ker je Pašičeva vlada nepopustljivo vztrajala na načelih centralistične ureditve države. Zato so poslanci SLS protestno zapustili Ustavodajno skupščino in bojkotirali glasovanje o ustavi. Tako je bila vidovdanska ustava sprejeta proti volji velike večine slovenskega naroda, le z glasovi poslancev JDS in SKS, kar je bil v kratkem času po izgubi Koroške in Primorske že drugi hud udarec za Slovence. Ne glede na to, da je bil slovenski narod v novi državi močnejši politični dejavnik kot v nekdanji habsburški monarhiji, pa ostaja temeljna ugotovitev, da je Dunaj kot center odločanja o slovenski usodi zamenjal Beograd.

To se je najbolj vidno pokazalo v osredotočenju vseh pglavitnih zakonodajnih in upravno-izvršilnih pristojnosti v osrednjih organih oblasti (monarh, Na-

¹⁷ Naprej, št. 58, 12. 3. 1921.

¹⁸ Naprej, št. 100, 4. 5. 1921.

¹⁹ Naši zapiski, št. 3, 15. 3. 1921, str. 71–72.

²⁰ F. Erjavec, n.d., str. 24.

rodna skupščina, ministrski svet — vlada), v odpravi dotedanjih »plemenskih« oziroma zgodovinskih enot in njihovih avtonomnih teles, v oblikovanju novih največjih upravnih enot — oblasti po geografskih, gospodarskih in socialnih kriterijih z največ 800.000 prebivalci ter v skromni oblastni samoupravi, ki zaradi številnih omejitev in oblik podrejenosti centralni vladi oziroma njenim političnim predstavnikom na območjih oblasti velikim županom ni pomenila okrnitve centralistične ureditve oziroma načela državne enotnosti Kraljevine SHS. Ustava je že v okvirnih določilih o pravicah in nalogah oblastnih skupščin in oblastnih odborov ter velikih županov, samoupravo pa je določala tudi za območja okrajev — srezov in občin, uveljavila absolutno prevlado državne uprave nad samoupravo.²¹ Njune medsebojne odnose je podrobno določala izvedbena zakonodaja, ki zaradi odpora avtonomistične opozicije v Narodni skupščini ni bila sprejeta v ustavno določenih rokih, temveč šele spomladi 1922, medtem ko je odločanje o parcelaciji države na oblasti v njej celo uspela preprečiti. Vlada je nato sama z uredbo razdelila državo na 33 oblasti in tako eden ključnih nacionalnopolitičnih problemov ni bil rešen po parlamentarni poti, temveč z diktatom. Ta zakonodaja je na eni strani določala naloge oblastnih samouprav, da urejajo ali sodelujejo pri reševanju nekaterih regionalnih zadev na področju gospodarstva, financ, javnih del, zdravstva, socialne politike ter prosvete in kulture, da upravljajo deželno premoženje in da sprejemajo izvršilne uredbe k zakonom, sprejetim v Narodni skupščini, na drugi strani pa je opredelila pravice odločanja in nadzora ministrstev, od vladarja imenovanih najvišjih vladnih funkcionarjev v posameznih oblasteh — velikih županov, državne finančne glavne kontrole ter Državnega sveta kot najvišjega upravnega sodišča nad vso izvršilno, finančno in uredbodajno dejavnostjo oblastnih samouprav. Veliki župani so npr. lahko do odločitve centralnih organov začasno preprečili izvajanje kateregakoli sklepa ali uredbe oblastnih samoupravnih organov, če so ocenili, da ta ni v skladu z zakoni in državnimi koristmi.²² Takšno oblastno samoupravo, ki glede izvajanja poverjenih zadev ni bila samostojna, temveč podrejena centralnim organom v Beogradu oziroma velikim županom, je avtonomistično-federalistični tabor, ki je imel večinsko podporo tudi na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini, močan pa je bil tudi v Črni gori, odgovoril z odločno zahtevo po reviziji ustavnih določil o državni ureditvi: »Nesrbski narodi, katerim je vidovdanska ustava najbolj neposredno izpodbijala možnosti za nadaljnji nacionalni obstoj in razvoj, so se v vprašanju svojega narodnega življenja ali pa zgodovinskega bivanjskega nehanja odločili za narodno-emancipacijsko politično pot in po letu 1921 — preko svojih nacionalnih, proticentralističnih in protihegemonističnih strank — pričeli stopnjevano postavljati zahteve po nacionalni samoodločbi ter avtonomistično-federalistični preureditvi jugoslovanske države.«²³ Zaostritev proticentralističnega boja se je pokazala v nadaljnji radikalizaciji avtonomističnih in federalističnih programov, v povezovanju političnih strank takšne usmeritve v državnem okviru, v preprečevanju dejanske izvedbe nekaterih ustavnih in zakonskih centralističnih določil ter v prizadevanjih, da zaživi in se razširi oblastna samouprava. Razmah avtonomistično-federalističnega gibanja zlasti v t.i. prečanskih deželah so pokazale že parla-

²¹ Glej zlasti člene od 95 do 103 v osmim oddelku o upravnih oblastih Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je bila objavljena v Uradnem listu Deželne vlade za Slovenijo, št. 87, 21. 7. 1921.

²² Zakona o oblastni in sreski samoupravi ter občini upravi sta bila v Narodni skupščini sprejeta 26. 4. 1922 (Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo — PU, št. 40, 15. 5. 1922), v isti številki je bila objavljena tudi vladna uredba o razdelitvi države. Zakon o Glavni kontroli je bil v parlamentu sprejet 28. 5. 1922. Branislav Gligonjvić, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)* Beograd 1970, št. 117, 362—363.

²³ J. Petrovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, str. 25, v tej izjavi je navedena obsežna slovenska in jugoslovanska literatura o priložajih oblasti z vidika njihove samouprave, posebej pa naj opozorimo sr. na naslednja: dr. Marko Natlačen, *Oblastna samouprava v Sloveniji, Sloveni v desetletju 1918—1928*, str. 339—357, Dragotin Trstenjak, *Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938*, str. 109—129, Henrik Steska, *O oblastni in okrajni samoupravi in Ustroj oblastvene in okrajne samouprave, Slovenija*, št. 272, 27. 11., št. 283, 12. 12., in št. 284, 13. 12. 1926, Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovenije*, Ljubljana 1961, str. 466 in 468—471. In Uvod v pravno zgodovino, Ljubljana 1991, str. 127, 130—131.

Dr. Josip Leskovar, prvi slovenski mariborski župan

mentarne volitve leta 1923, naslednje volitve v Narodno skupščino (1925 in 1927. leta) pa so to usmeritev še utrdile.

SLS je volilnem programu zahtevo za široko zakonodajno in izvršilno avtonomijo združene Slovenije na političnem, gospodarskem, socialnem in kulturnem področju posebej utemeljevala s pravico slovenskega naroda do samoodločbe, kar pomeni skupaj z drugimi avtonomistično-federalističnimi programi, oblikovanimi leta 1923, »v osmišljanju slovenskega narodnega programa pomembno stopnico naprej.«²⁴ Teda je še odločneje uresničitev slovenske samoodločbe v federativni obliki zahtevala nova Slovenska republikanska stranka, ki je imela največ privrženecv na širšem celjskem območju, in to iz vrst nezadovoljnega članstva unitarno centralistične SKS. Nova stranka je razvijala tudi zamisli o konfederaciji in popolni suverenosti slovenskega naroda v okviru slovenske republike.²⁵ Že od jeseni 1922 so tudi v slovenski pokrajinski organizaciji kot prvi v Komunistični stranki Jugoslavije (KSJ) podpirali federalizem kot obliko rešitve

²⁴ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 241; značilnosti radikalizacije programov leta 1923 je analiziral J. Perovšek v razpravi Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923), ZČ, 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.

²⁵ Igor Grdina, Kratka zgodovina slovenske Zemljoradniške stranke in Slovenske republikanske stranke Antona Nováčana, ZČ, 43, 1989, št. 1, str. 93–94.

slovenskega narodnega vprašanja. To usmeritev pa so še poglobili naslednje leto v razpravi o nacionalnem vprašanju, ki je bila osnova za federalistični program KSJ.²⁶ Kasneje so razvijali zamisel o slovenski samoodločbi s pravico da odcepitve in oblikovanja svobodne sovjetske republike Slovenije, ki naj bi se povezala v podonavsko-balkansko federacijo. K oblikovanju federativnega narodnega programa je dala pomemben prispevek tudi skupina, zbrana ob listu *Avtonomist*, ki je leta 1925 ustanovila Slovensko republikansko stranko delavcev in kmetov. Ta se je naslednje leto združila s Samostojno kmetijsko stranko v Slovensko kmetijsko stranko. Tedaj so tudi kmetijci opustili svoj unitaristični in centralistični program in se opredelili za nacionalni federalizem. Za slovensko narodno odločbo pa se je tedaj izrekla tudi manjša socialistična skupina, ki je izstopila iz unitarno-centralistične Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) za Slovenijo ter ustanovila svojo posebno stranko pod starim imenom JSDS. Na te nove programe pa so mladi liberalci odgovorili, da je slovenski narod že s prvodecembrskim aktom leta 1918 za vselej izbral pravico do samoodločbe.²⁷ Opredelitve navedenih političnih strank so zlasti programsko okrepile avtonomistično-federalistično gibanje na Slovenskem, toda le SLS z absolutno zmago na parlamentarnih volitvah je bila tedaj s svojimi organizacijami in poslanskim klubom realna sila v bojih za spremembo ustave glede ureditve države. Ta cilj si je prizadevala po volitvah leta 1923 izbojevati zlasti s sodelovanjem s Hrvaško republikansko kmečko stranko in z Jugoslovansko muslimansko organizacijo (JMO). Toda vodilne federalistične stranke so za ceno sodelovanja v vladah nenačelno taktizirale. Najprej je z vstopom v vlado razbila federalistični oziroma opozicijski blok leta 1925 Hrvaška kmečka stranka, v začetku leta 1927 pa sta se po njenem odhodu v ostro opozicijo za sodelovanje v vladi odločili SLS in JMO. Vodilna unitarno-centralistična sila, Narodna radikalna stranka, je izkoristila oportunistične slabosti federalističnih strank ter uspela razbiti njihovo enotnost in tako preprečiti revizijo ustave.

Zato so bili rezultati proticentralističnega boja v primerjavi z zastavljenimi cilji le skromni, saj so stranke uspele na svojih območjih le zadržati dejansko razdelitev na oblasti in začetek funkcioniranja velikih županstev do začetka leta 1924, toda vse do februarja 1927 niso uspeli uveljaviti niti omejene oblastne samouprave, ki jo je določala vidovdanska ustava. Po odstopu Deželne vlade, ki je bila zadnji ostanek avtonomizma, je v skladu s prehodnimi določili ustave sredi leta 1921 začela kot organ osrednje vlade in pod nadzorstvom ministrstev delovati Pokrajinska uprava za Slovenijo z nalogo, da poskrbi za čimprejšnji prenos dotedanjih avtonomnih zadev na posamezna ministrstva in velika županstva ter uvede enotni upravni sistem. Z vladno uredbo je bila jugoslovanska Slovenija razdeljena na ljubljansko in mariborsko oblast,²⁸ konec leta 1922 pa sta bila imenovana tudi njuna velika župana. Toda zaradi avtonomističnega odpora je Pokrajinska uprava delovala še do konca leta 1923. Poudariti moramo, da je slovenski narod prav izvedbo parcelacije sprejel kot najhujši centralistični udarec. Že itak razdeljen na štiri države je zahteval vsaj v Kraljevini SHS narodno ozemeljsko celovitost. Določila o upravni razdelitvi države so torej onemogočala obstoj Slovenije kot posebne enote, prav celovitost lastnega ozemlja pa je za vsak suveren narod temeljnega pomena za njegov obstoj in uspešen razvoj. Organizacija ura-

²⁶ Razprava o nacionalnem vprašanju v KIJ leta 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPI. Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Brnovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Pinnkom in prof. dr. Jankom Pleterškim, Ljubljana 1990. V polemiki z nekaterimi sibijskimi komunisti je posebno radikalno nastopil Dragutin Gustinčič, ki je odločno obsodil centralizem, analiziral temelje velikosrbske hegemonije, odklonil avtonomijo kot nezadostno in zahteval dosledno uveljavitev federalne državne ureditve (str. 350–362).

²⁷ O narodnih programih glj. podrobneje dela I. Prunka, navedeno v opombi 2.

²⁸ Ljubljanska oblast je poleg večine Kranjske obsegala še Štajersko: solni niklajr (Brezice, Sevnica, Laško), občino Jezersko in nekaj dela tudi hrvaško okraj Kastav s skupaj 537 079 prebivalcev, mariborska oblast pa poleg večine Štajerske, Prekmurja in nekdanjega koroškega prevaljskega okraja še Medimurje s skupaj 624 121 prebivalci, od teh 98 945 na hrvaških območjih (Sloveni, št. 272, 27. 11. 1928).

dov velikega župana v Ljubljani je zaradi dolgotrajne tradicije deželnega oziroma slovenskega upravnega središča bila v začetku leta 1924 opravljena brez zapletov, v Mariboru pa so nekateri uradi začeli delovati šele naslednje leto.²⁹ Ta velika prelomnica v upravnopravnem razvoju Slovenije je pomenila veliko zmago centralističnih sil, ki so nato uspele še za več kot dve leti preložiti začetek izvajanja samoupravnih oziroma avtonomističnih pristojnosti v oblasteh. Potem ko so bile na pritisk avtonomistično-federalističnih strank končno razpisane volitve v oblastne skupščine, je bila na prelomu 1926/27 problematika uvedbe oblastnih samouprav v ospredju političnega življenja in je bistveno vplivala tudi na novo sestavo vlade.³⁰ Tako je Hrvaška kmečka stranka zaradi oviranja predvolilne kampanije za oblastne skupščine izstopila iz vlade, nato pa je SLS svojo pripravljenost za sodelovanje v njej utemeljevala zlasti s koristnostjo uveljavitve samouprave, preko katere vodi pot v avtonomijo, za vsestranski napredek Slovenije, ki so ga dotedanji centralistični režimi zavirali.

Takšna sprememba politike SLS, ki si je tako kot druge avtonomistično-federalistične stranke na svojih območjih s široko predvolilno kampanijo prizadevala doseči absolutno večino v novih samoupravnih organih, je zahtevala tudi nastop njenega voditelja dr. Antona Korošca. V svojem predvolilnem govoru je poudaril, da SLS zahteva »široko samoupravo z močnimi financami in z vsemi predpogoji, da lahko kulturno, gospodarsko in socialno napredujemo«, hoče skratka, da o vseh stvareh »za katere v Belgradu nimajo tako razumevanje kakor mi« sklepa naš »deželni zbor«. To odločno stališče pa je ublažil z dodatkom, da »nočemo z avtonomijo slabiti države, niti rušiti državnega edinstva, ampak imeti toliko samoupravne svobode in samostalnosti, da lahko v njej ohranimo in razvijamo svojo slovensko individualnost«, ³¹ kar je SLS odpiralo tudi pot v vlado. Na januarskih volitvah 1927 je SLS z odločno zahtevo po zakonodajni avtonomiji združene Slovenije dosegla pričakovano absolutno večino v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti.³² Ta volilna zmaga je SLS še okrepila na pogajanjih za vstop v vlado, na katerih je terjala čimveč pristojnosti za oblastne samouprave, kolikor bi bilo mogoče brez revizije ustave, ter svojo popolno prevlado v oblastnih organih v Sloveniji.³³ Še pred prvo sejo oblastnih skupščin pa je sklicala zborovanje SLS v Celju, kjer se je strankino vodstvo dogovorilo z novoizvoljenimi poslanci ljubljanske in mariborske oblasti za čimvečjo »enotnost poslovanja in dela samouprav v Sloveniji«. Poslanska kluba SLS v obeh oblastnih skupščinah sta dobila nalogo, da se preko skupne eksekutive posvetujeta v vseh pomembnejših vprašanjih, zlasti o zadevah, za katere zakon dopušča, da jih obe oblasti urejata skupno: »Združi naj se kar največ samoupravnih poslov.«³⁴ Usklajeno delovanje obeh oblastnih skupščin naj bi premostilo obstoječo delitev Slovenije na dve upravni enoti in omogočilo čimbolj enotno urejanje vseh njenih perečih razvojnih problemov.

Ta temeljna izhodišča je SLS kot večinska stranka začela uresničevati takoj po začetku delovanja oblastnih skupščin 23. februarja 1927. Na njunih prvih sejah so bili v skladu z novimi določili poslovnika, s katerimi je vlada nagradila vstop predstavnika SLS vanjo³⁵, izvoljeni v skupščinski predsedstvi in oblastna odbora le poslanci SLS, ob protestih opozicije, ki je zahtevala proporcionalne volitve. V Ljubljani je bil z večino glasov za predsednika skupščine in oblastnega

²⁹ AS, fond velikega županstva mariborske oblasti, poročilo velikega župana o stanju občne uprave v mariborski oblasti 23. 2. 1927, dok. 4583/1927; Slovenec, št. 48, 1. 3. 1927.

³⁰ B. Gligoričević, n.d., str. 224.

³¹ Slovenec, št. 2, 4. 1. 1927.

³² V ljubljanski oblastni skupščini je SLS dobila od 53 mandatov 40 poslancev, v mariborski pa od 64 poslanskih mest 42 (Slovenec, št. 18a, 24. 1. 1927).

³³ M. Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 208.

³⁴ Slovenec, št. 42, 22. 2. 1927.

³⁵ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti (LMO), št. 15, 10. 2. 1927; Slovenec, št. 33, 11. 2. 1927.

odbora izvoljen dr. Marko Natlačen, v Mariboru pa dr. Josip Leskovar.³⁶ Ker je kralj na vladni predlog kmalu imenoval tudi velika župana iz vrst SLS, v ljubljanski oblasti dr. Franca Vodopivca, v mariborski oblasti dr. Franca Schaubača, je SLS prevzela vse vodilne oblastne funkcije v Sloveniji.³⁷ Glede na to, da so bili veliki župani tudi vladni predstavniki v odnosu do samouprave z veliki pristojnostmi za omejevanje njenega delovanja, je bila takšna kadrovska rešitev temeljnega pomena za uspešno poslovanje oblastnih samoupravnih organov.³⁸

Splošno podporo poslancev so na prvih sejah obeh oblastnih skupščin³⁹ dobile prvenstvene naloge, da oblastni samoupravi čimprej prevzameta od državnih oblasti vse zadeve in zavode iz svoje pristojnosti, da se jima nemudoma izroči bivaše deželno premoženje in da ju Narodna skupščina pooblasti za spreminjanje nekdanje deželne zakonodaje. Prav tako so vsi poslanski klubi podprli usklajeno reševanje perečih problemov v obeh skupščinah. V načelni izjavi je predstavnik SLS poudaril, da sedanja samouprava ne ustreza življenjskim potrebam slovenskega naroda in da »je bil vedno, je in ostaja zakonodajna samouprava zedinjene Slovenije« tudi v prihodnje njen ideal in cilj bodočih bojev do njene uveljavitve, ker bo le takšna lahko v »uteho in zaslombo« zamejskim Slovencem. SLS si bo prizadevala čimbolj izrabiti njen »tesen« delokrog za izboljšanje položaja slovenskega naroda. Na drugi strani pa je predstavnik SDS v smislu ozkih strankarskih pogledov na samoupravo opozarjal, da mora biti oblastna skupščina le »najvišja gospodarska korporacija« in je iz nje potrebno izločiti vsa politična vprašanja.⁴⁰

Strankarske harmonije pri sprejemanju delovnega programa pa je bilo konec pri obravnavanju poslovnikov, s katerima je SLS še utrdila svoj odločilni vpliv na delovanje obeh oblastnih skupščin. Ti sta glede sestave delovnih teles in načina dela poskušali posnemati funkcioniranje Narodne skupščine, s to razliko, da sta imeli omejene pristojnosti in da nista smeli posegati na politično področje, čemur pa se občasno nista mogli izogniti.⁴¹ Tudi v delovanju oblastnih samoupravnih teles se je ob reševanju številnih življenjskih problemov odvijal pomemben boj med centralizmom in avtonomizmom, ki pa je bil daleč v ozadju sprichi tedanjih do skrajnosti zaostrenih spopadov med vlado in Kmečko-demokratsko koalicijo v Narodni skupščini. Oblastne samouprave so morale odločno nastopati proti centralnim državnim organom, da so jim ti postopoma predajali zakonske pristojnosti ter dodelili oziroma dovolili finančne vire za izpolnjevanje njihovih nalog. V teh prizadevanjih je bila SLS kot vladna stranka uspešnejša od drugih samouprav v državi, čeprav tudi v Sloveniji pot do celovitega izvajanja samoupravnih funkcij ni bila tako nagla, kot so v začetku optimistično pričakovali.

Narodna skupščina je sicer že marca 1927 v letnem finančnem zakonu uveljavila vse tri pglavitne zahteve slovenskih oblastnih skupščin, toda vlada je šele novembra 1927 po številnih posredovanjih in protestih predstavnikov, zlasti

³⁶ Slovenec, št. 44, 24. 2. 1927, o sejah oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti je poročalo vso politično časopisje, zelo podrobno pa Slovenec, preko katerega je SLS želela tudi propagandno izkoristiti svoje zasluge pri uveljavitvi oblastne samouprave na Slovenskem.

³⁷ D. Trstenjak, n. d., str. 112.

³⁸ To naj ilustriramo s stanjem na Hrvaškem, kjer je Hrvaška kmečka stranka sicer dobila absolutno večino v petih oblastnih skupščinah, toda centralistični veliki župani so zavlačevali potrjevanje njihovih sklepov in uredb. Tako je od 12 sprejetih uredb na I. zasedanju skupščine zagrebške oblasti leta 1927 veliki župan objavil le tri, oviral pa je tudi prenos posameznih zadev in ustanov na oblastno samoupravo. Podrobneje glej edicijo Radčev sabor 1927–1928. Zapisniki Oblastne skupščine Zagrebačke oblasti. Priredila dr. Mira Kolar-Dimitrović, Zagreb 1993.

³⁹ O poteku sej oblastnih skupščin so vodili dve vrsti zapisnikov, stenografske in skrajšane — redne zapisnike, od katerih jih je v AS precej ohranjenih tudi v več kopijah v fondih ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora. Ker sta morali oblastni skupščini pošiljati sejne zapisnike tudi obema velikima županoma, je precej zapisnikov, zlasti za mariborsko oblast, tudi v njunih fondih. Zapisniki sej ljubljanske oblastne skupščine so v fondu ljubljanskega oblastnega odbora v štirih fasciklih, v celoti za II. in III. zasedanje, za mariborsko oblastno skupščino pa so sejni zapisniki ohranjeni v celoti v fasc. 10 (skupščinski stenografski zapisniki 1927–1928), v fasc. 11 (redni sejni zapisniki 1928) in fasc. 13 (sejni zapisniki 1927–1928) v fondu mariborskega oblastnega odbora. Žal pa gradivo še ni ustrezno urejeno, kar otežuje podrobno navajanje.

⁴⁰ Slovenec, št. 44, 24. 2. 1927.

⁴¹ Politični spopadi med SLS in opozicijo so se na sejah oblastnih skupščin zaostreni zlasti po krvoprelitju v Narodni skupščini 20. 6. 1928.

oblastnih samouprav iz Slovenije in Hrvaške, z uredbo podrobno določila vse zadeve in ustanove, ki so jih iz resorjev ministrstev za narodno zdravje, za zgradbe, za trgovino in industrijo, za kmetijstvo in socialno politiko prenesli na samouprave posameznih oblasti v državi, hkrati pa je določila tudi zelo skromna sredstva iz državnega proračuna za izvajanje prenešenih pristojnosti, z začetkom izplačevanja 1. 4. 1928.⁴² Po prizadevanjih vladne SLS sta bili ljubljanska in mariborska oblast med tistimi, ki jima je bilo predanih največ zadev in ustanov, edino njuni skupščini pa sta dobili s finančnim zakonom za leto 1928/29 tudi pravico, da poleg deželne zakonodaje iz avstrijskega obdobja spreminjata tudi nekatere popravne odredbe Narodne in Deželne vlade za Slovenijo.⁴³ Tako sta imeli med vsemi samoupravami najširše zakonodajne pristojnosti. Za vse prvo leto delovanja oblastnih skupščin je bilo značilno veliko prizadevanje, da postopoma prevzamejo izvajanje svojih nalog, kar pa je centralistična birokracija še posebej zavirala s finančnimi ukrepi. Tako je minister za finance glede na svoje pravice potrjevanja proračunov občutno zmanjšal prvi proračun ljubljanske oblasti za leto 1927,⁴⁴ potrditev prvega proračuna mariborske oblasti pa je celo zavrnil in je morala sestaviti novega. Tako sta lahko obe slovenski samoupravi do začetka leta 1928, dotlej se je tudi zavleklo prevzemanje nekaterih zadev in ustanov od državne uprave, delovali le v skromnem obsegu in šele drugo leto svojega obstoja v polni meri izvajali svoje naloge. Ob tem naj poudarimo, da so predstavniki samoupravnih organov ljubljanske in mariborske oblasti vselej posredovali na ministrstvih v Beogradu za čimprejšnjo normalizacijo svojega delovanja kot skupna delegacija.

Iz bogatega arhiva,⁴⁵ ki ga bo treba še podrobno proučiti, zlasti iz sejnih zapisnikov obeh oblastnih skupščin in odborov, je moč videti, da so v ljubljanski in mariborski oblasti pri vseh dejavnostih in ustanovah, ki so jih postopoma prevzeli, že v kratkem času izboljšali njihov gmojni položaj, zaradi skromnih državnih dotacij predvsem z lastnimi davčnimi viri, hkrati pa posvetili veliko pozornost pravnemu, organizacijskemu in kadrovskemu urejanju samoupravnih zadev. Največji napredek sta samoupravi v primerjavi z njihovim dotedanjim upravljanjem preko velikih županstev in centralnih organov dosegli na področju zdravstva, javnih del in kmetijstva, izboljšali pa sta tudi razmere na socialnem in kulturno-prosvetnem področju.⁴⁶ Čeprav sta pereče probleme reševali usklajeno, pa je nekaj dejavnikov (deželna upravna tradicija, heterogena sestava mariborske oblasti, različne socialnoekonomske in kulturnoprosvetne razmere) vplivale tudi na nekatere posebnosti v njunem delovanju. Velik pomen oblastnih samouprav na Slovenskem bomo ilustrirali z nekaj dosežki iz mariborske oblasti, njeno delovanje pa je v temeljnih usmeritvah podobno ljubljanski oblasti. To je tudi rezultat njunega enotnega vodenja s funkcionskim kadrom SLS, ki mu je opozicija očitala, da je nekatere zadeve urejal tudi pristransko oz. po strankarskih kriterijih. Po pridobitvi zakonodajnih pristojnosti delovanje oblastnih skupščin lahko primerjamo z bivšimi deželnimi zbori kot nosilci avtonomije, medtem ko sta velika župana opravljala preko svojih uradov podobne naloge kot deželna vlada v avstrijskem obdobju. Glede na to pa so bile razmere na Kranjskem in Štajerskem različne. Medtem ko je v kranjskem deželnem zboru s slovensko večino vodilna SLS že v zadnjem desetletju pred razpadom Avstro-Ogrske lahko praktično izvajala »svoj politični in gospodarski program v blagor slovenskega ljudstva«, so v štajerskem deželnem zboru v Gradcu poslanci Slovenske kmečke zveze le z »več-

⁴² Uradni list LMO, št. 45, 26. 4. in št. 123, 13. 12. 1927.

⁴³ Prav tam, št. 41, 27. 4. 1928.

⁴⁴ Prav tam, št. 75, 12. 7. 1927; minister za finance je sprejeti proračun v višini 52.254.000 din potrdil le v višini približno ene petine tega zneska.

⁴⁵ Fond oblastnega odbora ljubljanske oblasti obsega 118 fasciklov in 28 knjig, fond oblastnega odbora mariborske oblasti pa 195 fasciklov in 13 knjig. Vse gradivo je v AS.

⁴⁶ M. Natlačen, n.d.

letno obstrukcijo končno prisilili nemško večino, da je morala vsaj delno upoštevati zahteve Spodnjega Štajerja in Slovencev. Tako je šele leta 1927 napočil čas, »da uredimo svoj deželni zbor v Mariboru, da izgradimo temelje svoje deželne ali oblastne avtonomije v domači deželi.«⁴⁷ Na Kranjskem je imel zato oblastno skupščino njen predsednik dr. Natlačen »za naravno in pravno naslednico bivšega deželnega zbora kranjskega« s pomembno razliko, da je bil demokratično izvoljen,⁴⁸ za Štajersko in druge predele mariborske oblasti pa je pomenil začetek delovanja oblastne skupščine in oblastnega odbora⁴⁹ pomembno prelomnico v razvoju samouprave.

Prva naloga oblastnih skupščin na začetku vseh treh zasedanj je bilo sprejetje proračunov.⁵⁰ Zagotovitev finančnih virov je bila temeljni pogoj za uspešno vodenje samoupravnih zadev in zavodov. Mariborska oblastna skupščina je v času svojega obstoja sprejela štiri proračune. Za leto 1927 je minister za finance potrdil šele drugega v višini 25.900.815,70 din, sprejetega šele sredi leta, pri čemer je izdatke pokrivala tudi z 10.000.000 din posojila. Konec leta 1927 je sprejela proračun za leto 1928 v znesku 42.317.140,50 din, četrtega za leto 1929 pa je povečala na višino 62.451.187 din, pri čemer je dobila iz državnega proračuna le približno petino sredstev, za vse druge izdatke pa je morala pridobiti sredstva zlasti z novimi taksami in davki, ki so bili v Sloveniji že itak dvakrat višji kot v južnih predelih države. Že spomladi 1927 je mariborska oblast izboljšala svojo premoženjsko osnovo, saj so ji državne oblasti izročile bivše deželno premoženje, od katerega je bila najbolj pomembna pridobitev gospodarsko uspešnih zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna. Za uspešno finančno poslovanje pa je julija 1928 ustanovila tudi svojo oblastno hranilnico s sedežem v Mariboru in podružnico v Celju, ki je imela nalogo s krediti pomagati oblastnim organom in ustanovam ter okrajnim zastopom in občinam. Po ureditvi finančnih problemov se je samouprava tudi naglo kadrovsko okrepila (leta 1928 na 67 uslužbencev v sedmih oddelkih) in tako se je zgradil dvotirni upravni sistem, državni v okviru velikih županstev, ter samoupravni, podrejeni oblastni skupščini in odboru. Oblastna samouprava si je uredila svoj sedež v Scherbaumanovem dvorcu. Oblastni samoupravni aparat pa je že julija 1927 prevzel od velikega županstva finančni in disciplinski nadzor nad 740 občinami, naslednje leto pa še nad okrajnimi zastopi na Štajerskem, torej nad celotno nižjo samoupravo. Posebno pozornost je posvetil ureditvi gospodarskega položaja občin ter organizaciji tečajev za usposabljanje županov in tajnikov.

Centralistični režim je pustil v najslabšem gmotnem položaju zdravstvo in javne gradnje.⁵¹ Mariborska oblastna samouprava je že maja 1927 prevzela upravni nadzor nad bolnišnicami, dokončno pa jih je skupaj z ljubljansko oblastjo prevzela 1. oktobra, ko je prešla v njeno upravljanje tudi okrožna zdravstvena služba. Ta prevzem se je torej izvršil še pred izdajo omenjene vladne uredbe o prenosu pristojnosti na samouprave. Na območju mariborske oblasti je delovalo devet bolnišnic ter tri hiralnice, ki so bile ob prevzemu zaradi nizkih dotacij hudo zadolžene. Potem ko je oblastna samouprava poskrbela za poravnavo dolgov ter omogočila njihovo normalno delovanje z nakupom najnujnejše opreme in instrumentov ter s kadrovsko okrepitvijo, se je lotila tudi adaptacij in gradenj v Mari-

⁴⁷ Slovenec, št. 290, 21. 12. in št. 291, 22. 12. 1926, članek dr. Andreja Vrbljca, kasneje filana oblastnega odbora v Mariboru.

⁴⁸ Slovenec, št. 44, 24. 1. 1927.

⁴⁹ V finančni oblastni odboru mariborske oblasti v AS so v fasc. 12 ohranjeni tudi sedem zapisnikov oblastnega odbora 1927–1929, ki po imid praviloma tedensko sije.

⁵⁰ Po poslovniku je kralj skliceval oblastne skupščine na tedna zasedanja vsako leto 5. novembra, 1. zasedanje pa sklical za 23. februar 1927 po izvedenih volitvah. V okviru treh zasedanj je imela mariborska oblastna skupščina 31. sep. Čr. oblastna skupščina dvakrat zaporedoma ne bi sprejela proračuna, bi jo kralj lahko razpustil.

⁵¹ Oblastni odborik za finance Marko Klanje je na sep. oblastni skupščini 20. 7. 1927 posredoval poročilo, da bi morala država iz svojega proračuna v obdobju 1918–1925 dati za vse nad 13 milijonov din, dala pa jih je manj kot 4,5 milijona. Za proračunsko leto 1926/27 je vsota država dolžna slovenskim bolnišnicam 3.250.000 din, za leto 1927/28 pa je bila v proračunu odobrenih le 4.500.000 din, potrebe pa so znašale 17 milijonov din.

boru, Celju in Slovenj Gradcu, prevzela pa je tudi plačevanje 67 okrožnih zdravnikov ter uredila babiško službo. Za zdravstveno varstvo je oblastna skupščina namenila dobro četrtino vseh sredstev, prav toliko pa tudi za javna dela. Na tem področju je izvedla 14 velikih del na cestnem omrežju, s skoraj šestimi milijoni din pa je poskrbela za obsežna dela pri regulaciji rek, melioraciji zemljišč in izgradnji vodovodov. Velika investicija je bila tudi razširitev zdraviliških zmogljivosti v Rogaški Slatini. Med gospodarskimi panogami je posvetila največ pozornosti napredku kmetijstva, ki mu je namenila več kot desetino vseh proračunskih sredstev. Podpirala je modernizacijo kmetijstva z ureditvijo pospeševalne službe in kmetijskih zavodov, s subvencijami pa je pospeševala nabavo sodobnih strojev, uvajanje novih kmetijskih tehnik itd., pri čemer je še posebno pozornost postavila vinogradništvu in sadjarstvu. Prav tako je z različnimi ukrepi pospeševala razvoj živinoreje. Za dvig kmetijske izobrazbe je bilo posebno pomembno njeno organiziranje in dotiranje kmetijskega posebnega in nadaljevalnega šolstva ter številnih tečajev za kmečko mladino. S skromnimi sredstvi je oblastna skupščina podpirala tudi posamezne akcije za pospeševanje razvoja obrti, trgovine, industrije in turizma, zlasti strokovno šolstvo. Na področju socialnega skrbstva je manjše dotacije namenila za vzdrževanje dečjih domov, za varstvo otrok, za oskrbo siromašnih oseb, za reševanje problema izseljenec in za podpore ob elementarnih nesrečah. Z nekaj sredstvi je podpirala tudi več kulturno-prosvetnih akcij ter delovanje kulturnih in znanstvenih društev in ustanov, manjše podpore pa je dajala občinam za gradnje ali adaptacije šolskih poslopij.⁵² Ob tem naj pripomnimo, da so poslanci na sejah oblastne skupščine predlagali izvedbo številnih del in ukrepov iz pristojnosti samouprave, ki pa jih je zaradi omejenih sredstev lahko le delno upoštevala.⁵³

Mariborska oblastna skupščina je razvila tudi obsežno uredbodajno dejavnost, pri čemer je imela težji položaj kot ljubljanska oblastna skupščina, kajti na Štajerskem, v Mežiški dolini, Prekmurju in Medimurju so veljali različni pravni predpisi, ki jih je bilo treba poenotiti in prilagoditi novim razmeram. Veliki župan je na seji 5. novembra 1928 poudaril, da je bil s finančnim zakonom »tej visoki skupščini de facto priznan značaj zakonodajnega telesa in z zadoščenjem moramo na koncu drugega leta njenega obstoja ugotoviti, da se je tega pooblastila z izredno marljivostjo posluževala«.⁵⁴ Prav na tem področju so bila posebej vidna prizadevanja, da se pomembne zadeve pravno enotno urejajo za ves jugoslovanski del Slovenije. V tem pogledu je bilo pomembno oblikovanje Skupnega uredbodajnega odbora ljubljanske in mariborske oblasti, za katerega je pet članov najprej izvolila mariborska oblastna skupščina,⁵⁵ nato pa enako število še ljubljanska oblastna skupščina. Prav tako pa sta se obe oblasti dogovorili za izdajanje skupnega uradnega lista in glasila Samouprava, v katerem je mariborska oblast leta 1928 objavila 18 uredb in dva pravilnika, med katerimi naj opozorimo zlasti na uredbo o viničarskem redu, kot primer enotnega urejanja zadev pa uredbo o agrarnih operacijah, ki je veljala za mariborsko in ljubljansko oblast.⁵⁶

⁵² Podrobni podatki o posameznih akcijah mariborske oblastne skupščine in oblastnega odbora so v sejinj zapisnikih, predvsem v obsežnih proračunskih razpravah, za celovitejšo predstavitev dejavnosti samouprave pa sta pomembni zlasti poročili oblastnega odbora na sejah 20. 7. in 5. 11. 1927 ter poročili velikega župana o stanju občne uprave v mariborski oblasti na sejah 5. 11. 1927 in 10. 11. 1928. Ob ukinitvi samoupravnih uradov je dejavnost mariborske samoupravne prikazal dr. J. Leskovec v Slovenju, št. 262, 16. 11. in v št. 263, 17. 11. 1928. Antoša Leskovec, Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941, Maribor skozi stoletja, Maribor 1991, str. 286–287; Aljaž Plevnik, diplomski naloge na Filozofski fakulteti v Ljubljani, knjižnica oddelka za zgodovino.

⁵³ Na sejah so bili aktivni poslanci vseh političnih strank, pri čemer naj omenimo, da je bila opozicija v mariborski oblastni skupščini močnejša kot v ljubljanski, saj je imela Hrvaška kmečka stranka v njej deset poslancev, SDS šest, socialisti tri, radikalni dva in SKS enega.

⁵⁴ Zapisnik seje skupščine mariborske oblasti 5. 11. 1928.

⁵⁵ Zapisnik seje skupščine mariborske oblasti 21. 7. 1927: na seji so predlog utemeljili z dejstvom, da so »naše ekonomski in kulturne zadeve v mnogih točkah identične tistim v ljubljanski oblasti« in da bo treba posebej enotno spreminjati bivo deželno zakonodajo, predvidevali pa so celo skupno zasedanje obeh oblastnih skupščin v Celju za razpravo in sklepanje o predlogih, ki bi jih izdelal skupni uredbodajni odbor.

⁵⁶ Samouprava, Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti, št. 1. 18. 2. do št. 12. 29. 11. 1928.

Poslanci prve mariborske oblastne skupščine

Samo na zadnji redni seji 10. novembra 1928 je mariborska oblastna skupščina sprejela sedem uredb, med njimi tudi o ustanovitvi skupnega izseljeniškega urada v Ljubljani. Kot primer skupne akcije naj navedemo še uspešen protest ljubljanske in mariborske oblastne skupščine proti nameravani okrnitvi ljubljanske univerze.⁵⁷

Odmevna pa je skupna izvedba velike nacionalno-politične manifestacije. V Ljubljani je bila 29. oktobra 1929 ob desetletnici osvoboditve izpod avstroogrške oblasti in ustanovitve Države SHS slavnostna seja skupščine ljubljanske oblasti, ki se je je udeležil tudi celotni oblastni odbor iz Maribora. Dr. Natlačen je v slavnostnem govoru njegovo sodelovanje na skupni seji označil kot »manifestacijo za zedinjeno Slovenijo«. Glede na zaostrene razmere v državi po krvoprelitju v parlamentu je uvodoma poudaril, da Slovenci vidijo svojo bodočnost samo v jugoslovanski državni skupnosti in odklanjajo vsako misel na odcepitev od nje. Ko je ocenjeval del samouprav, je poudaril: »Uspeh naših samouprav pa bo brez dvoma brezprimerno večji, ako se poleg čimvečje proširitve samoupravnih kompetenc uresniči tudi veliki ideal vseh Slovencev, odkar je začel slovenski narod živeti svoje lastno življenje, ako dosežemo zedinjeno Slovenijo«. To željo si bo prizadeval uresničiti v drugem desetletju življenja v jugoslovanski državi. Te burno pozdravljene programske misli je še dopolnil predsednik mariborske oblastne skupščine dr. Leskovar, ki je po ugotovitvi tragične razkosanosti slovenskega narodnega ozemlja z mirovnimi pogodbami ob pripombi, da je bil tudi njegov osvobodjeni del »upravno razdeljen na dve oblasti« poudaril, da je ozemlje mogoče »razkosati v posamezne dele, ne da pa se razkosati narodna zavest, narodna miselnost, narodna duša«. Te misli in razglasitev 29. oktobra za narodni praznik kažejo,⁵⁸ da je SLS tudi kot vladna stranka v Sloveniji poudarjala zavezanost temeljem svojega programa.

Po uvedbi kraljeve diktature sta bila predsednika samoupravnih organov kot komisarja podrejena velikima županoma in zadolžena za urejanje samoupravnih zadev v skladu s proračunom za leto 1929,⁵⁹ medtem ko so morali samo-

⁵⁷ Zapisnik seje oblastne skupščine mariborske oblasti 19. 12. 1927.

⁵⁸ Stenografski zapisnik seje skupščine ljubljanske oblasti 29. 10. 1928 v faze Zasedanje skupščine ljubljanske oblasti 1927/28 v fondu oblastnega odbora ljubljanske oblasti v AS.

⁵⁹ Uradni list LMO, št. 5, 17. 1. in št. 9, 26. 1. 1929.

upravni organi prenehati z delom prav v času, ko so razvili bogato zakonodajno dejavnost. Dokončno so ukinili urade za avtonomne zadeve kot zadnje ostanke samouprave po uvedbi banovin in banske uprave jeseni 1929,⁶⁰ ko sta bili ljubljanska in mariborska oblast z izjemo Bele Krajine združeni v Dravsko banovino.

Uradniki mariborske oblastne samouprave

Le dvoletno delovanje oblastnih samouprav je bil edini viden uspeh proticentralističnih bojov v času veljavnosti vidovdanske ustave. Tedaj se je jasno pokazalo, kako je mogoče hitro in učinkovito urejati pomembne gospodarske, finančne, zdravstvene, socialne in kulturno-prosvetne zadeve v posameznih pokrajinah po avtonomni poti, izkazala pa se je tudi vsa škodljivost centralističnega upravljanja države. To so še posebej jasno pokazale razmere v Sloveniji, kjer je uspela SLS v kratkem času utrditi in razširiti oblastno samoupravo, pri čemer jo je tudi zlorabljala za strankarske koristi oziroma uveljavitev svoje hegemonije v oblastnih telesih. Posebne pristojnosti, ki jih je zanjo kot vladna stranka dosegla v primerjavi z drugimi oblastnimi samoupravami v državi, je povzročilo na Hrvaškem proteste proti privilegijem, Stjepan Radić jo je imenoval »klerikalno popovsko samoupravo«⁶¹, zavistno pa je dobila tudi oceno, da je »država v državi«.⁶² SLS je uspešno delovanje oblastne samouprave poudarjala kot svojo veliko zaslug in dosežek, pomemben za napredek Slovenije. Toda njeno sodelovanje v vladi je imelo zanjo tudi negativne posledice v obliki notranje strankarske opozicije in z oslabitvijo njenega položaja v slovenskem avtonomistično-federalističnem gibanju. Lojze Ude je v ostri kritiki njenega nenačelnega sodelovanja v

⁶⁰ Predajo poslov banu Dravske banovine sta komisarja samouprav izvedla sredi novembra 1929 (Slovenec, št. 262, 16. 11. 1929).

⁶¹ Radićev sabor, str. 32.

⁶² Ilirvske novosti, 13. 5. 1927 (cit. po Zečeviču, Na zgodovinski prelomnici, str. 212).

unitarno-centralistični beograjski vladi poudaril, da je s finančnim zakonom 1927/28 SLS uspela le »iztrgati beograjskemu centralizmu nekaj, kar so nam še od tega, kar smo imeli v smeri samouprave v Avstriji, ugrabili v Jugoslaviji« in da zaradi svoje oportunistične politike ne more biti kot v poprevratnem obdobju tudi v prihodnje vodilna sila v revolucionarni borbi za samostojno združeno Slovenijo v jugoslovanski državi. Pri tem je izrazil zanimivo misel, da se v teh prizadevanjih še ne misli na odcepitev, »pravico do nje seveda imamo in je prav, da jo poudarjamo«. ⁶³ Tudi pravnik Lovro Bogataj je zapisal, da smo po številnih žrtvah in poskusih »danes tako glede državne uprave, kakor tudi glede avtonomne uprave dospeli zopet približno tja, kjer smo bili pred desetimi leti«. ⁶⁴ Tem ocenam je treba dodati, da je bilo delovanje obeh samouprav v primerjavi z nekdanjimi deželnimi avtonomnimi organi lahko bolj uspešno in usklajeno, ker je v obeh oblasteh povsem prevladovalo slovensko prebivalstvo, pred letom 1918 je bila slovenska večina le na Kranjskem, in ker sta po prizadevanjih SLS ob podpori nekaterih drugih strank pri urejanju nekaterih zadev delovali kot ena slovenska upravna enota, sta uspeli v vsakdanjem delovanju svoje pristojnosti v kar največji meri uveljaviti. Kljub vsem uspehom pa sta bili oblastni samoupravi zaradi ustavnih in zakonskih omejitev še daleč od temeljnega cilja avtonomistično-federalističnega gibanja, ki je zahtevalo pravo avtonomijo s široko zakonodajno in izvršilno samostojnostjo združene Slovenije.

Z začetkom diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929 je doživelo avtonomistično-federalistično gibanje hud udarec v dveh pogledih: prekinjeno je bilo uspešno delovanje samoupravnih organov na Slovenskem, diktatorski režim pa je povzročil tudi mrtvilo v iskanju novih programskih konceptov za rešitev slovenskega narodnega vprašanja. Šele po obnovitvi ustavnega življenja in uvedbi psevdoparlamentarizma leta 1931 je avtonomistično-federalistično gibanje na Slovenskem začelo novo obdobje z vključitvijo novih progresivnih sil in z oblikovanjem novih narodnih programov, praktična prizadevanja za udejanjanje samouprave pa so potekala zlasti v banovinskem svetu Dravske banovine. Programski in praktični avtonomistični dosežki v obdobju 1918–1929 so bili pomemben temelj za nov razmah avtonomistično-federalističnega gibanja v tridesetih letih na Slovenskem.

⁶³ I. Ude, n. d., str. 215, ob tem je poudaril, da samo še SDS in SSJ nasprotujeta ideji samostojne združene Slovenije. Ude je v posebnem članku razčlenil tudi temeljne kulturne, socialne in finančno-gospodarske argumente za široko zakonodajno avtonomijo Slovenije, zahteve pa njej pa utemeljil tudi z njenimi dolžnostmi do zamejskih Slovencev (str. 197–207).

⁶⁴ I. Bogataj, n. d., str. 388.

BESTREBUNGEN FÜR AUTONOMIE SLOWENIENS SEIT DER GRÜNDUNG DES JUGOSLAWISCHEN STAATES BIS ZUR DIKTATUR DES KÖNIGS IM JAHRE 1929

Zusammenfassung

Bei der Entscheidung der Slowenen für den jugoslawischen Staat war bedeutend ihre Erwartung, daß sie in diesem Staat wesentlich andere Möglichkeiten haben werden bezüglich der Bestimmung über ihre grundlegende gesellschaftspolitische, sozialwirtschaftliche und kulturelle Angelegenheiten als in der zerfallenen österreichisch-ungarischen Monarchie, also breite autonome bzw. föderative Zuständigkeiten. Die Frage des Selbstständigkeitsgrades bei der Entscheidung über das Schicksal seines Volkes wurde praktisch mit der Gründung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben am 29. 10. 1918 aktuell, sie verschärfte sich gleich nach der Vereinigung mit dem Königreich Serbien am 1. Dezember und bekam dann das kardinale staatsrechtliche Problem und das grundlegende Gebiet der politischen Konflikte in verschiedenen Formen und mit unterschiedlicher Intensität in allen Zeitabschnitten des Zusammenlebens der Slowenen mit anderen jugoslawischen Völkern im gemeinsamen jugoslawischen Staat bis zu seinem Zerfall. Die grundlegenden Merkmale der autonomen und föderativen Bestrebungen zeigten sich schon im ersten Jahrzehnt des Bestehens des Königreichs SHS. Die Diskussion weist die grundlegenden Programmmerkmale der slowenischen autonomistisch-föderalistischen Bewegung auf und die Bestrebungen für verschiedene Formen der autonomen Position Sloweniens in der Zeit des kurzen Bestehens des Staates SHS, in den Jahren des staatsrechtlichen Provisoriums, vom 1. Dezember 1918-Akt bis zur Verabschiedung der ersten jugoslawischen Verfassung am 18. 6. 1921 sowie in dem Zeitabschnitt ihrer Gültigkeit bis zu ihrer Aufhebung mit der Diktatur des Königs am 6. 1. 1929.

Die ersten Diskussionen des slowenischen Volksrates über die Verfassung des künftigen Staates zeigte, auf die mehrheitlich autonomistischen Einstellungen der Slowenen hin. In der Zeit des Bestehens des Staates SHS zeigte insbesondere das Wirken der Volksregierung, daß Slowenien darin sogar eine Position mit einigen Elementen der Konföderation hatte. Der Vereinigung am 1. Dezember folgte die Stärkung der Zentralisierung, die sich in beschränkten Zuständigkeiten der Landesregierung für Slowenien ausdrückte und in der Gestaltung von Sonderämtern einzelner Ministerien in Ljubljana. Den ersten Höhepunkt erreichten die Kämpfe der nationalföderalistischen und unitärzentralistischen Kräfte in den Abhandlungen über die erste jugoslawische Verfassung. Damals festigte und erweiterte die Erklärung der Kulturschaffenden im Februar 1921 die autonomistische Bewegung in Slowenien, die führende politische Partei, die Slowenische Volkspartei (SL) bildete ihre Orientierung auch im Verfassungsentwurf aus. Die unitäre und zentralistische »Vidovdan Verfassung«, verabschiedet gegen den Willen der Mehrheit der slowenischen Abgeordneten, schaffte die bisherigen nationalen bzw. historischen Einheiten ab und führte die Teilung des Staates nach geographischen und wirtschaftlichen Kriterien in neue Verwaltungsgebiete (serbokroatisch »oblasti« genannt) ein, denen bescheidene Selbstverwaltung zugesprochen wurde, unter strenger Bewachung der zentralen Machorgane. Das verursachte die Radikalisierung der autonomistisch-föderalistischen Programme und Stärkung des antizentralistischen Kampfes, dem sich neue politische Parteien und Gruppen angeschlossen haben, die Bewegung für die Autonomie bekam aber eine absolute Mehrheitsunterstützung bei allen Wahlen in den 20er Jahren in Slowenien. Die einzigen Erfolge dieser Bemühungen waren die Verschiebung der tatsächlichen Teilung Sloweniens auf das »Verwaltungsgebiet« Ljubljana und das »Verwaltungsgebiet« Maribor bis zu Beginn des Jahres 1924 und die Geltendmachung der Selbstverwaltung der Verwaltungsgebiete in den Jahren 1927–1928. Damals regelten die Selbstverwaltungsorgane der Verwaltungsgebiete Ljubljana und Maribor selbstständig einige Angelegenheiten aus dem Gebiet der Wirtschaft, der öffentlichen Arbeiten, des Gesundheitswesens, der Sozialpolitik, des Schulwesens und der Kultur und sie verwalteten das ehemalige Landesvermögen. Die beiden Versammlungen der Verwaltungsgebiete Ljubljana und Maribor hatten auch einige gesetzgebende Zuständigkeiten. Trotz aller Erfolge der beiden Selbstverwaltungen, die auf der absoluten Unterstützung der Slowenen und auf den Bestrebungen der damals regierenden SLS basierten, waren sie wegen der Verfassungs- und gesetzlichen Beschränkungen noch weit vom grundlegenden Ziel der autonomistisch-föderalistischen Bewegung entfernt, welche eine wahre Autonomie mit breiter gesetzgebender und vollziehbarer Selbstständigkeit des vereinten Sloweniens als besonderer Einheit forderten.

DRUŽBENOZGODOVINSKI POGLED NA SLOVENCE V AVSTRIJSKI ZVEZNI DEŽELI ŠTAJERSKI*

Anton Vratuša**

UDK 323.15(436.4 = 863)

VRATUŠA Anton: Družbenozgodovinski pogled na Slovence v avstrijski zvezni deželi Štajerski. (Gesellschaftshistorischer Blick auf die Slovenen im österreichischen Bundesland Steiermark.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 96–107

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v nem. in angl.

Avtor s sociološko zgodovinskega vidika razpravlja o položaju slovenske etnične skupnosti na avstrijskem Štajerskem. Poudarja nekatera najpomembnejša dejstva glede na prireze in odnose v preteklosti, kot tudi sedanje odnose na dvojezičnem ozemlju. Glede na prijateljske odnose med Avstrijo in Slovenijo govori tudi o možnosti razvoja v prihodnosti.

UDC 323.15(436.4 = 863)

VRATUŠA Anton: A socio-historical insight Slovenes in the Austrian federal land of Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 96–107

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author discusses the position of the Slovene ethnic community living in the Austrian Styria from the socio-historical point of view. He underlines some salient data regarding processes and relations in the past as well as present relations on the bilingual territory and possible future developments, having in view friendly relations between the two neighbouring states — Austria and Slovenia.

1. Uvod

Več razlogov govori za to, da se vprašanje Slovencev v avstrijski zvezni deželi Štajerski znanstveno podrobneje razčleni. Predvsem gre za avtohtono slovensko narodno manjšino, ki je zaščitena z določili Avstrijske državne pogodbe (ADP) iz 1955. leta, toda tekoča politika v republiki Avstriji, zlasti v zvezni deželi Štajerski, in tudi del avstrijskega strokovnega in javnega mnenja obstoj te manjšine postavljata pod vprašaj in v državi matičnega naroda v republiki Sloveniji se o njej v glavnem molči. V takih razmerah ostanejo brez ustreznega odmeva izsledki raziskovalnega dela, ki pričajo o obstoju Slovencev na avstrijskem Štajerskem, večletna vztrajna opozarjanja Kulturnega društva Člen 7 v Gradcu pa so le klic vpijočega v puščavi.

K zamegljevanju slike dejanskega stanja so prispevali med drugim tudi nezanesljivi izidi avstrijskih ljudskih štetij, zlasti po 1920 in še posebej po 1945. letu zavoljo uporabe strokovno pomanjkljive metodologije, umetne delitve Slovencev

* Referat na znanstvenem srečanju »Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski«, Maribor, 25.–27. 5. 1993. Vsi referati znanstvenega srečanja bodo objavljeni v posebnem zborniku.

** dr. Anton Vratuša, akademik, Ljubljana

na windisch-slowenisch in obratno, deutsch-slowenisch in obratno ter vprašljive izvedbe ljudskega popisovanja, kakor tudi različne razlage popisnih rezultatov, prilagojene potrebam manjšini nenaklonjene narodnostne politike, zgrajene na mitih, predsodkih in izključnosti. Zato ti podatki potrebujejo poglobljeno analizo kot ustrezno strokovno podlago za demokratično narodnostno politiko. Zgolj objektivna strokovna analiza sicer obsežnega monografskega in drugega strokovnega gradiva lahko namreč ob nepristranskem pristopu zagotovita potrebne elemente za ugotavljanje dejanskega stanja in odnosov ter za izvajanje narodnostne politike v skladu z veljavnimi mednarodnimi načeli o človekovih in manjšinskih pravicah.

Čas je torej, da znanost v Sloveniji v sodelovanju z vsemi, ki so pripravljeni na to, postavi pod drobnogled celotno problematiko Slovencev v avstrijski zvezni deželi Štajerski, kakor to že dalj časa uspešno izvaja v zvezi z zamejskimi Slovenci v Porabju, na avstrijskem Koroškem, enako pa tudi v Benečiji, Reziji in v Kanalski dolini ter na Goriškem in Tržaškem v Italiji.

2. Dežela in ljudje: pogled v preteklost

V zvezni deželi Štajerski živijo Slovenci zlasti na prostoru, ki ga z vzhoda omejuje potok Kučnica (Kutscheniza). Ta se spušča od nemške Svete Ane (St. Anna a. Aigen) na jug in se pri Petanjcih izliva v Muro. Z juga to področje omejuje spodnji tok reke Mure, ki je zahodno od Radgonskega kota do Špilja (Spiel-feld) danes v glavnem tudi slovenska etnična meja. Zahodno od tod vse do Labotna na Dravi ob koroško-štajerski meji pa se nahaja ožji ali širši pas jezikovno mešanega ozemlja tudi severno od slovensko-avstrijske meje. Razlika med slovenskimi in nemškimi viri glede etničnega položaja je predvsem dvojna: slovenski govore o prisotnosti živih ljudi, ki govorijo slovensko, nemški pa raje o izumrlih. Razen tega nekateri nemški avtorji kažejo izrazito tendenco, da naštejejo čimmanj Slovencev, slovenski pa v glavnem težko priznajo dramatične posledice asimilacije.¹

V Radgonskem kotu, to je v vaseh Sichelendorf (Žetinci), Laafeld (Potrna), Dedonitz (Dedonci), Zelting (Zenkovci), Goritz (Gorica) so Slovenci še danes strnjeno naseljeni in so v večini.² Severno od Radgonskega kota je mogoče slišati slovensko besedo na avstrijski strani Kučnice le še tu in tam na podeželju, v naselju Tanka ob avstrijsko-slovensko-madžarski tromeji pa še tega ne.

V pasu etnično mešanega ozemlja med Špiljem in Labotom so se ohranili le manjši otoki, poseljeni s prebivalci slovenskega materinega jezika predvsem v hribovitih krajih izven pomembnejših prometnih zvez (Laaken-Mlake). Prisot-

¹ O slovenski severni etnični meji in analizi podatkov ljudskih štetij v Avstriji, prim. zlasti Peter Kozler, *Zemljevid slovenske dežele in pokrajin*, 1853; *Isti*, *Kratek slovenski zemljepisni pregled*. Na Dunaju 1854, ponatis Ljubljana 1875; *Mirko Krizman*, *Jezik kot socialni in nacionalni pojav*. Primerjano z jezikovnimi odnosi v Radgonskem kotu. Maribor, 1999; *Mateja Klemenčič*, *Jezikovna struktura prebivalstva na z avtohtonim slovenskim prebivalstvom poseljenem območju avstrijske Štajerske od sredine 19. stoletja do leta 1971*. ČZN, 1978, št. 1; *Arnold Suppan*, *Die Österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1983.

² O Slovincih v Radgonskem kotu v novejšem času poleg avtorjev pod prip. I prim. še: *Felix Ermacora*, *Volksgruppenangleich in Österreich? Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. Heidelberg 37(1977), 278–280; *Isti*, *Volksgruppen – und Minderheitenschutz – rechtliche Grundlagen in politischer Bildung*. Zeitschrift für Erwachsenenbildung, Wien 8, 1988; *Wolfgang L. Gomboč*, *Zakaj ne? Ali: Avstrija in njeni Slovenci: poslednje nadaljevanje*. Znamenje, 1987, št. 4; *Mirko Krizman*, *Fragen der sprachlich-kulturellen Anerkennung einer Minderheit im äußersten Südosten Österreichs ohne Anmerkung*. Akten des Essener Kolloquiums über Minoritätensprachen/Sprachminoritäten 14.–17. 8. 1990 an der Universität Essen. Universitätsverlag, Bochum 1991; *Boris Jesih*, *Slovenci na avstrijskem Štajerskem*. Vestnik koroških partizanov, 1990, str. 53–63; *Janko Maile*, *Položaj Slovencev na avstrijskem Štajerskem*. Znamenje, 1978, str. 53–63; *Ludvik Olas*, *Izseljevanje iz Prekmurja*. Zgodovinski časopis 44, 1990, 589–594; *Österreichische Rektorenkonferenz*, *Bericht der Arbeitsgruppe »Lage und Perspektiven der Österreichischen Volksgruppen«*. Wien, März 1988; *Theodor Veiter*, *Open Problems of the Treatment of Ethnic groups in Austria*. Europa Ethnica, 47, volume, Braumüller, Wien, 1990; *Zinka Zorko*, *Govor vasi Žetinci (Sichelendorf) v avstrijskem štajerskem kotu*. Slavistična revija: Tone Zorn, *Slovenci na avstrijskem Štajerskem*. ČZN 15/1979, št. 1/2, 430–447; *Branko Žunec*, *Vestnik*. Murska Sobota 1985, 1988, 1987, 1989, pa tudi: Večer, Delo.

nost Slovencev na tem prostoru lahko ugotovimo tudi v nekaterih večjih krajih sicer poudarjeno nemškimi značajem (Leibnitz-Lipnica, Gamlitz-Gomilica, Leutschach-Lučane). Zunaj etnično mešanega področja na avstrijskem Štajerskem živi večje število Slovencev le še v Gradcu. O njihovi prisotnosti govori tudi Slovenska ulica, sicer pa gre tu v glavnem za novejšje priseljence.

K ohranitvi slovenskega etničnega značaja v Radgonskem kotu je prispevala v prvi vrsti tradicionalno vase zaprto kmečko življenje. Razen tega so zemlja, domača obrt in druge dejavnosti ob reki Muri omogočale sorazmerno ekonomsko samostojnost prebivalstva na vasi, s tem pa tudi določeno odpornost Slovencev pred vplivi iz izpostavljene postojanke nemštva — Radkersburga. Sicer pa je bilo to področje tudi po ustalitvi meje med nemško in madžarsko državo dalj časa ozemlje dvojne oblasti. Tako sta pogosto pobirala svoj delež poleg domačega zemljiškega gospoda zdaj ta, zdaj drugi sosed. Nič bolje ni bilo po padcu Velike Kaniže (Nagykanizsa) leta 1600, ko je nastal med nemškimi utrdami in turškimi postojankami širok pas »nikogaršnje zemlje«.³

Radgona⁴ je bila že v daljni preteklosti pomembno trgovsko središče⁵ na razviti prometni poti Ptuj—Ormož—Monošter (Szentgotthardt)—Sombotel (Szombathely). Prebivalci iz okolice so tukaj lahko prodajali kmetijske pridelke in izdelke domače obrti ter nabavljali dobrine, potrebne v gospodinjstvu, ter orodje in druge potrebščine. Kljub temu je podeželje ob meji z Ogrsko gospodarsko in kulturno nenehno zaostajalo. Bilo je pač dvakrat obrobno in oddaljeno tako od Dunaja kot od Budimpešte, stoletja dolgo pa tudi torišče oboroženih spopadov.⁶ Sicer pa je bila Radgona dolga stoletja pomembna trdnjava v vzhodnem obrambnem sistemu nemškega cesarstva.⁷ Zato ji je bilo predvsem do delovnih rok okoliških kmetov pri gradnji in popravilu okopov, utrd in kanala okrog mesta ter mostov čez Murine rokave, pa tudi mesta samega, večkrat močno prizadetega za voljo požarov, poplav in množičnih bolezni⁸, v zamenjavo pa jim je dajala zavetje za mestnim obzidjem v času sovražnih napadov.

³ *Boyo Grafenauer*, O turški oblasti in n nastanku drobne zemljiške posesedi v Prekmurju, Prekmursko Slovenijo v zgodovini, Zbirnik razprav 1983, 79—90.

⁴ Med novjšimi publikacijami o Radgoni priim. *Otto Grieb*, Radkersburg (in Heimathalt) F. Simlicsb. 1953, *Grieb Kodolitsch*, Radkersburg, Leykoni Verlag, Graz, 1974, *Hermann Kunz*, Die Entwicklung der Radkersburg von Zusammenbruch der Österreichischen Monarchie bis zum Tode ihres Bürgermeisters Dr. Franz Kammerer, Diss. 1941, Graz, 1965, *František Štúr*, Občina Gornja Radgona, Ljubljana, 1982.

⁵ V listini iz leta 1265 se Radkersburg prvič omenja kot trg, leta 1299 pa kot mesto (Radkesburg). Leta 1720 so bili levorivni Radgončanov v Avstriji asovlojeni nujni in drugih dajatev, v zameno pa so morali prebivalci mesta skrbeti za vzdrževanje in vzdrževanje vseh miselnih in fizičnih jarkov. Na temelju državnega dekleta iz leta 1383 so morali vsi lavori, ki so polovali skoz Radkersburg, biti tri dni na razpolago za odkup. Trgu privilegij se je leta 1444 pridružila še pravica do odкупа vinskega moka in navedena vna med sv. Mikhaelom (29. septembrom) in sv. Katarino (25. novembrom). Vse in je prispevali k hitremu razvoju mesta in blaginji mestnega prebivalstva kljub vojnam in pogostim naravnim nesrečam (Kodolitsch, 1974, str. 7—9). Prišel pri kopnem in pri reki Muri (splavajoči, ladje) je bil zelo živahen, zlasti dokler ni sledi 18. stoletja steklo južna železnica (Dunaj—Maribor—Ljubljana—Trst). S tem je pomen Radgone kot važnega mednarodnega in prometnega centra upadel, ustila pa je še naprej središče naravnega zahoda med Dravo in Rabe, dokler ni bil državna meja leta 1920 sklenila v okviru provinc na levem bregu Mure.

⁶ Zavrtil svoje zemljepisno politične lege so Radgonci zajele dejanski vse vojne, dn katerih ni prihajalo v preteklih stoletjih v tem delu Evrope. V šestem stoletju so tudi ljud pitali k hru meč (Barani in Slovani) ter Obi, v osmem stoletju pa boj sribidnih Karantanov z Obi na vzhodu in Franki na zahodu, dokler se 745 leta ni ustalila frankovska nadoblast. Deveto in deseto stoletje označujejo ogrski vdovi — do njihovega poraza pri Augsburgu leta 955 (V. 13, 14, 15. stoletje trajajo boji za oblast Habsburžanov nad (Anonim, januar 1401) pa ogrska vojska zavzame Radgoni in Jihann Szekely, sorodnik kralja Matije Kurvina, postane poglavar mesta Radkersburg («Mesto so razvalili in oropali, prebivalci pa odvlekli v suženjstvo» — Kodolitsch, 1974, str. 2). Leta 1480 nemški kronski imenupajo »blizu katastrofe«, leta 1818, 1918 in 1945 pa »leta nesreč« (Grieb, 1953, str. 13). V 15., 16. in 17. stoletju ni bilo mogoče pred turškimi vpadi, če se pa zadržati mrospešni pneti pindiru turške vojske pri Dunaju leta 1683 so bili Turki končno prisiljeni daleč na vzhod in jug. Dvornik (1919) je sekovski škof Martin Brenner v izgnanom in zaplenilijo premišnjeval nekakšnih izvršil vdi na ledaj rvelitv inleranske mesto in okolico (Grieb, 1953, str. 24, 25). «Die Stadt war zwei katholische Gemeinden, aber ein wärbliches (Forts) Sie war vorrätig». V začetku 18. stoletja (1704, 1705, 1707—11) je zlasti slovenska okolica (Radgona) tipela zavoljo oparskih pohodov Kruce (Grieb, 1953, str. 21). Leta 1805 in 1808 su v Radkersburgu taholno Napoleonove čete, 1814—1921 je bila tam izrednima slovenska, SlS in angleška vojska, 1945 pa sovpiska, bolgarska, slovenska, jugoslovenska in angleška.

⁷ Že leta 1286 se Radkersburg navaja kot »dobro utrjen mest« v bitki z Ogrji (Grieb, 1953, str. 18). V obdobju 1545—1591 je trajala gradnja prvotne kamnite trdnjave pod vodstvom italijanskega mojstra Damiana dell'Agia iz Lugana, leta 1582 je Reichslag v Augsburgu razglasil Radkersburg za »oboroženo trdnjavo nemškega rajha« (Grieb, 1953, 21). Kljub temu, da so se pri izgonu Turkov tudi iz Ogrske (1699) meje habsburškega cesarstva premaknile globlji na Balkan, je mesto zadržalo ta status vse do leta 1773.

⁸ Grieb (1951) in Kodolitsch (1974) navajata, da je v manj kot tih stoletjih mesto doživel šest rušilnih požarov — prvi je bil 1504, poslednji pa 1790. leta — dve uničujoči povodnji (1385, 1855), večkratno rušenje mestne (1305, 1850, 1887) zavoljo visoke vode, 1650 in 1750 ob požaru mesta, 1929 zavoljo ledu na Muri, 1945 v vojni) ter štiri izredne naravne nesreče (kobilica, 1543 in 1787, kuga 1680, ošpice 1719) z množičnimi žrtvami in veliko materialno škodo.

Z narodnostnega stališča sta bili za Slovence v Radgonskem kotu pomembni še dve dejstvi. Predvsem so bili vse do mirovne pogodbe v Saint Germainu 10. septembra 1919 neposredno povezani s Slovenci širom Avstroogrske. Čeprav jih je mejna Kučnica od konca prvega tisočletja ločila od Slovencev med Muro in Rabo, ki so bili v okviru ogrskega kraljestva v državi dvoglavega cesarstva, so vendarle nenehno obnavljali žive rodbinske in druge vezi. Fevdalno Prekmurje pod ogrsko oblastjo je bilo gosto naseljeno, gospodarsko razvitejši Radgonski kot v avstrijskem delu države dvoglavega orla pa redkeje, zato je bil za sosede privlačen. Delali so kot sluga ali dekle na posestvih zahodno od Kučnice ter na Apaškem polju. Tam so si ustvarjali tudi družine in kupovali zemljo nemških gospodarjev, ko so se le-ti premaknili v nove industrijske centre. Svež dotok Slovencev je zapolnjeval praznine, ki jih je povzročala naravna in zavestno organizirana asimilacija. Zato ne preseneča dejstvo, da se je slovenski značaj petih slovenskih vasi Dedonci, Potrne, Slovenska gorica, Zenkovci in Žetinci zadržal v bistvu do današnjih dni⁹, prav tak kakršen je bil v času reformacije v 16. stoletju. Z vzhodne strani Kučnice je še dolgo po zmagi protireformacije v avstrijskih deželah prihajala pomoč zlasti v obliki verskih knjig v prekmurskem narečju, ki tudi danes prevladuje v Radgonskem kotu. V Petanjcih na levem bregu Mure je bilo namreč še dolgo po zmagi protireformacije v Sloveniji na posestvih ogrskih zemljiških gospodov taborišče za protestantske begunce. Posebne vrste povezava pa je delovala preko skrivnih poti čez nemško-ogrsko notranjo mejo na Kučnici, po katerih so tihotapili blago s seznama državnega monopola oziroma dobrine, ki so bile na drugi strani meje cenejše.

S štajerske smeri je ugodno vplivala, zlasti v drugi polovici devetnajstega stoletja, živahna narodno-prebudniška dejavnost. Saj so bili v manj kot dveh letih od skupno osemnajstih slovenskih taborov kar trije v bližini Radgone, in sicer: prvi v Ljutomeru (6. 8. 1868), osmi v Ormožu (8. 8. 1869) in dvanajsti pri Kapeli (19. 6. 1870). V Resolucijah zborovanja pri Kapeli beremo tudi dve zahtevi, ki se neposredno nanašata na Radgonski kot in njegovo povezavo z globljim slovenskim zaledjem.¹⁰ Uvedba slovenščine v šolskem pouku v Gornji Radgoni je gotovo tudi plod narodno-prebudniškega vala, ki je po 1848. letu zajel vso Slovenijo. Raziskovanje slovenskega etničnega prostora in slovenskih etničnih meja je dobilo zamah. Vidni slovenski kulturni delavci takratnega časa, znanci Andreja Guttmanna, rojaka iz Potrne, so obiskovali Radgonski kot.¹¹ Slavist Avgust Pavel iz Cankove na prekmurski strani Kučnice je v svojo izčrpno raziskavo cankovskega narečja vključil kot enakovredne tudi številne primere ljudskega izvirnega govora iz slovenskih vasi.¹²

Tudi katoliška in protestantska cerkev sta imeli pomembno vlogo v boju proti raznarodovalnim pritiskom. Protestanti so v 16. stoletju uvedli šolo v slovenskem jeziku. Tako je morala tudi protireformacija na radgonskem podeželju zadržati bogoslužje v slovenskem jeziku, čeprav je sicer surovo obračunala s protestanti.¹³

Trajno zaslugo za zaščito slovenskega jezika pred navalom germanskega pritiska v 19. stoletju ima vsekakor škof Anton Martin Slomšek. V okviru katoliške cerkvene uprave v Lavantinski škofiji je združil največji del slovenskega

⁹ Prim.: W. L. Gombocz. Znamenje 1987, št. 4, str. 317, 321–322, 324.

¹⁰ V Resolucijah se poleg zavzemanja za »zedinjeno Slovenijo v eni kronovini z enim deželnim zborom in eno vladjo«, uvedbo slovenščine »v vse cesarske urade in kot podučni jezik v vse šole« ter za zmanjšanje davkov zahteva: »5. Naj se Mura od Radgone do ogrske meje na deželne stroške regulira, posebno zgoraj Učje vasi. 6. Naj se čez naš kraj ali ne daleč od njega napravi železnica« (Taborsko gibanje na Slovenskem. Ljubljana–Ljutomer 1981, str. 40).

¹¹ Prim. Stefan Barbarič. Oris književnega razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja, v. Panonski zbornik. Pomurska založba, Murska Sobota, 1966, str. 72–104.

¹² Avgust Pavel. A vashidegüti szloven nyelvjazas hangtana. Budapest 1909.

¹³ Grieb. 25: »Um auch die slowenischen Umgebungsgemeinden dem Katholizismus wieder zugewinnen, wurde an Stelle des verwaisten Augustiner-Klosters im Jahre 1618 ein Kapuziner-Kloster errichtet, in dem slowenischer Gottesdienst abgehalten wurde.«

etničnega ozemlja na Štajerskem in podpiral slovenščino pri cerkvenih opravilih. Svoje je storila tudi slovenska knjiga, zlasti v okviru Mohorjeve družbe. O tem govore tudi seznam številnih slovenskih družin s tega področja, ki so bile naročene na njene publikacije. In tudi v Radgoni so v Zemljičevi tiskarni izšle nekatere slovenske knjige predvsem nabožne vsebine.

Krog dejavnikov, ki so delovali za kulturni dvig prebivalstva, ne bi bil popoln, če ne bi omenili tudi znane avstrijske utrakvistične šole. Njena poglavitna naloga je bila sicer vzgoja otrok v nemškem duhu, zavedala pa se je, da deluje v pogojih, ko so otroci slovenskih staršev vstopali v šolo praviloma brez znanja nemškega jezika in so se nemščine pravzaprav učili šele v šoli. Zato je nastopala z nemščino postopoma, toda vztrajno, svojo nenaklonjenost slovenskemu jeziku pa je izražala predvsem z opozarjanjem otrok, naj »v lastnem interesu« govore le nemško.¹⁴ Na radgonski srednji meščanski šoli — edini v Radgonskem kotu — je bila slovenščina tudi v prejšnjem stoletju le predmet (2 do 3 ure na teden), za katerega so morali starši svoje otroke posebej prijaviti.¹⁵ Sicer pa sta bili radgonska meščanska in obrtna šola po svoji strokovnosti na dobrem glasu; v njunih šolskih izveštjih in seznamih so tudi učenci in vajenci iz Ogrske (Prekmurja).¹⁶ Na pobudo kmeta Mateja Pintariča iz Dedonec je bilo leta 1910 ustanovljeno Katoliško-slovensko izobraževalno društvo v Radgoni. Pintariča je v prevratnih dneh ubila ročna bomba na njegovem domu, društvo pa se je 1929. leta »samo razpustilo« — po uradnem sporočilu nemških oblasti — zavoljo pomanjkanja članstva in sredstev.¹⁷

Mesto-trdnjava Radkersburg je bilo dolga stoletja izredno pomembna obrobna vojaška postojanka proti »nevarnosti iz vzhoda«. Sodelovala je v prenekaterih vojnih spopadih.¹⁸ Statusa obmejne utrdbe je bilo mesto osvobojeno leta 1773, ostalo pa je sedež vojaških oblasti in posadk vse do današnjega dne. Tudi v 19. in 20. stoletju so se v Radkersburgu zvrstile številne vojske: Napoleonova kar dvakrat: 1805. in 1809. leta, slovenska, jugoslovanska in angleška 1918—1921 leta ter Hitlerjeva po priključitvi Avstrije Tretjemu rajhu 1938. Radkersburg je bil tudi ena izhodiščnih točk Hitlerjevega napada na kraljevino Jugoslavijo 1941. leta ob tvornem sodelovanju avstrijskega poveljniškega kadra in vojakov. Nadporočnik Johann Mickl iz Zenkovcev pri Cankovi, vodja znanega oboroženega upora v Radkersburgu 4. februarja 1919, je padel 9. aprila 1945 kot generalni poročnik, ko je poveljeval Hitlerjevi oklopni Modri diviziji na Hrvaškem.¹⁹

¹⁴ Za navedbe po II. svetovni vojni prim. Gombocz, 319/320. »V držalni ljudski šoli je bilo strogo prepovedano, da bi učenci med seboj govorili slovensko, nikoli v svojem približnem Solanju (nisi lelin sem hodil tudi v glavni šoli (Hauptschule) nisem doživel niti enega učitelja, ki bi nas ali mene opogumil, da bi la »druga« jezik tudi negovali, pač pa sta avstrijska učiteljica Karolina Maizen, ki sem jo zelo cenil, in resnično ljubljani ravnatelj Kajetan (=Karl) Rauschmayerberger posvarila moje sošolce iz Želencev, Poterence in Dedoncev — ker sta jih zahtevala pri slovenskem govorniku.«

¹⁵ O tem podrobno govori Gomboczova analiza letnih izveštij srednje meščanske šole v Radkersburgu za šolska leta 1870/71 do 1894/95. Prim. zlasti Jahresbericht 1895, str. 31. V času 1870 - 1895, tj. v teko prvih petnajst let je bilo na držalni meščanski šoli v Radkersburgu skupno 688 učencev, in sicer: 379 Nemcev, 253 Slovencev in 36 Ogrrov.

¹⁶ V svoji »Spomeniki iz Prekmurja Razpisnični komisiji v Mariboru, 23. 3. 1921, župan iz Prekmurja svojo zahtevo za priključitev Radgoni k Jugoslaviji npr. pripravi med drugim tudi na dejstvo, da »še danes poseja okoli 30 prekmurjskih kmečkih otrok radgonske šole.« (Arhiv Republike Slovenije, Fond Držalne vlade za Slovenijo, fasc. V Prekmurje, št. 5 spisa 1896/1921)

¹⁷ Grazer Volksblatt (Morgenblatt) 53. Jahrgang (4. 5. 1919, Nr. 201), S. 9, javlja iz Radkersburga: »Am 26. April abends wurde von einem bisher unbekannten Mann eine Handgranate in das Haus vulgo Makolier in Dedonec geworfen. Der Besitzer Mathias Pintaric wurde getroffen und war sofort tot. Pintaric galt als ein Anhänger der SHS — Slowenen und hatte als solcher viele Feinde in den benachbarten ungarischen (slowenischen) Dörfern. Dort dürfte auch der Täter zu suchen sein.«

V zvezi z usodo Pintaričevega društva pa je prišel dopis Drželnega poglavarja v Graru 13. V. 1929 Okrajnemu poglavarstvu v Radkersburgu (linje desist lei po P. smrlj, A. V.). Tu izveemo, da »Slowenisch Katholischer Bildungsverein in Radkersburg — welcher seinen Herhbestand auf dem h. a. Nichtunterstützungsbefehl von 12. Oktober 1910 Z. 8-2689/22 1910 grundet und im h. a. Vereinskataster nicht evident geführt wird, sich im Jahre 1918 freiwillig aufgelöst habe. Zato drželnj poglavar vabi okrajno poglavarstvo v Radkersburgu »zu veranlassen, dass der letzte Vorstand dieses Vereins die erfolgte freiwillige Auflösung gemäss § 26 des Vereinsgesetzes vom 15. November 1867, R. G. Bl. Nr. 124, im Amtsblatte zur »Grazer-Zeitung« thestens verlautbart und sodann die Einschaltungsdaten dem Amte der Landesregierung bekannt gibt.« Za javnosti je cela zadeva bila sklenjena s hile objavo v Grazer Zeitung 22. avgusta 1929.

»Vereinauflösung. Der slowenisch-katholische Bildungsverein in Radkersburg hat sich mangels Mitglieder und mangels Vermögen aufgelöst. Josef Weber, gew. Obmann Radkersburg, am 16. August 1929.«

¹⁸ Glej prip. 7.

¹⁹ Prim. H. Richter—G. Kobe, Heiden gewehren General Johann Mickl, Ein Soldaten Schicksal Graz, 1984, dr. Hermann Korbats, Radkersburg, 4. Februar 1919 Radkersburg, 1889.

Okoliško prebivalstvo je bilo ob oboroženih spopadih in nemirih prvo na udaru, pogosto je pretrpelo tudi hude človeške žrtve. Po končanih vojnah so nemški gospodarji — po pravilu — pripeljali nove skupine Nemcev in zlasti nove vojake. V času miru je napredovalo zlasti mesto, slovenska okolica pa je imela od te blaginje razmeroma malo.

Enako, kot je bilo fevdalno Prekmurje onstran Kučnice in Mure daleč od Budimpešte, prestolnice ogrskega kraljestva, je bila tudi pokrajina ob trdnjavskem mestu Radgoni daleč od Dunaja, prestolnice nemškega cesarstva. To oddaljenost je prebivalstvo ob ločnici nemškega in ogrskega sveta plačalo z zaostajanjem za razvojem drugih pokrajin v mejah skupne države. Morda zveni protislovno, toda dejstvo je, da je tudi skromna razvitost in konzervativnost pokrajine prispevala k ohranitvi slovenskega jezika ljudi, ki so vztrajali na svoji zemlji.

Položaj Slovencev zahodno od plodnega Radgonskega kota (politični okraji Leibnitz-Lipnica Deutschlandsberg, Eibiswald-Ivnik, Arnfels-Arnež) je bil sicer manj ranljiv pred zunanji napadi, narodnostno pa je bil manj odporen, saj je bilo to področje zavoljo goratosti pokrajine in obsežnih gozdov redkeje poseljeno in brez ustreznih prometnih zvez. Tudi v ta predel so prihajali Slovenci iz takratne Spodnje Štajerske in Ogrske (Prekmurje). Toda zveze s slovenskim zaledjem so bile skromnejše, asimilacija močnejša, splošna usmerjenost hribovcev v dolino izrazitejša. Zato se je slovenska etnična meja na tem prostoru hitreje premikala na jug, zlasti na obeh straneh poglavitne prometnice Dunaj—Maribor—Ljubljana—Trst. Ob njej se je poleg drugih prišlekov pospešeno naseljevalo tudi novo nemško prometno in drugo uradništvo, zlasti po izgradnji južne železnice (v vsej dolžini je bila odprta 27. julija 1857).

3. Med sosedi

Prva svetovna vojna je prinesla razpad avstroogrškega cesarstva in nastanek vrste novih držav na temelju mednarodnih odnosov sil ter pravice narodov do samoodločbe. Sovraštva in strasti, ki so se razvtele v teku štiriletnih strahotnih pustošenj in človeških žrtev, nova nasprotja na mednarodnem področju in izredna krhkost miru znotraj narodov in med narodi neposredno po vojni so onemogočili, da bi se na mirovnih pogajanjih nove mednarodne meje oblikovale dosledno v skladu s proklamiranimi načeli. Izid je bil ta, da se je svet sicer osvobodil nekaterih vzrokov prve svetovne vojne, vendar pa so narodi v novih mejah začeli življenje z novimi bremenmi, nekatere pa so še vedno bremenila tudi nekatera stara.

Dunaj je postal glavno mesto nemške republike Österreich-Avstrije. Že pri devnik »nemški«, pri imenu nove države ni naznanjal nič dobrega za nemške narodne skupnosti v njenih mejah, ne glede na to, ali so ostale tu na temelju izidov referendumov, ki so bili organizirani v delu Koroške in Gradišanske, ali pa so ji bile dodeljene na osnovi Saintgermainске oziroma Trianonske pogodbe.

Slovenci so bili razkosani na štiri države: v novi državni tvorbi Kraljevini SHS jih je bilo 1.060.000, v Italiji preko 400.000, v republiki Avstriji na Koroškem in Štajerskem čez 100.000, na Ogrskem pa več kot 10.000. Slovenska Štajerska vse do Brežic in Save je bila še dolgo predmet avstrijskih ozemeljskih zahtev, Prekmurje pa madžarskih sanj, četudi so bili za časa Avstroogrške v teh krajih Nemci oziroma Madžari le v mestnih središčih, če izvzamemo kolonizirano nemško prebivalstvo na Apaškem polju, v prekmurskih vaseh Ocince in Kramarovci ter na Kočevskem, oziroma Madžare v vaseh vzdolž nekdanjih madžarskih vojaških postojank »Orseg«.

Brez posebne domišljije si lahko predstavljamo, kakšne posledice so imele te razmere na odnose ob Muri. Mesto Radkersburg je ostalo brez višjega dela na desni obali Mure (Gries) in brez naravnega slovenskega gospodarskega prostora na jugu in vzhodu. Gries — današnja Gornja Radgona — se je odslej razvijal samostojno in hitreje, ker se je pač lahko še naprej naslanjal na svoje naravno zaledje. Na zaprti državni meji je cvetelo tihotapstvo. Šele konec dvajsetih let so se razmere na meji toliko uredile, da je bilo splošnega napredka v regiji deloma deležno tudi nemško mesto Radkersburg (izvoz z Goriškega). Ščasoma se je povezovanju na gospodarskem področju pridružilo še sodelovanje na področju kulturne (pevska, glasbena, telovadna in gasilska društva). Na področju izobraževanja pa je med dvema svetovnima vojnama Radkersburg ostal dosledno zaprt.

Na avstrijskih tleh je vzbujalo sum vse, kar je bilo slovenskega. Po razpustitvi Pintaričevega katoliškega izobraževalnega društva²⁰ so ostali Slovenci brez vsakega kulturnega društva. V letih 1923—1929 se poslednjič v tem obdobju omenja učiteljica slovenskega jezika na radgonski meščanski šoli.²¹ Kljub obveznostim, ki jih je Avstriji glede zaščite narodnih manjšin naložila saintgermainska pogodba, se tudi v osnovnih šolah ves čas poučuje samo v nemškem jeziku. Slovenski jezik se je uporabljal le v evangeličanski fari, v katoliški pa že dalj časa v glavnem ne.

Priključitev Avstrije Hitlerjevemu nemškemu Rajhu 1938. leta je bila hud udarec za manjšine in za večinski avstrijski narod. Izbruh II. svetovne vojne pa je napovedal za vse nenemce v Avstriji in Nemčiji pravo smrtno nevarnost. Vzporodno z oboroženimi silami so delovali Gestapo, Kulturbund in druga društva za iztrebljanje vsega nenemškega na tem prostoru in tudi drugod po Evropi.

Antifašistično gibanje v Avstriji, ki se je pojavilo v drugi polovici te vojne, je bilo prešibko, da bi lahko preprečilo kazen, ki je čakala naciste in njihove pomagače pa tudi druge nemške državljane na slovenskih tleh v letu 1945. To gotovo ni bilo v korist vzpostavljanja normalnih odnosov med sosednjima državama po koncu vojne. Zahteve bodoče nevtralne Republike Avstrije po celi slovenski Štajerski prav tako niso delovale v tej smeri, pa tudi ne jugoslovanske zahteve, ki so segale dalj od slovenskega etničnega ozemlja. Razlika v družbenih sistemih je prišla prav vsem »branilem nemštva domovini zvestega Radkersburga«, da lahko vsako pobudo ali besedo v prid zaščite manjšinskih pravic Slovencev v avstrijski Štajerski označijo kot »sovražno subverzivno delovanje komunističnih provokatorjev«. Z istim namenom se je v politiki in v vsakdanjem življenju raje govorilo, da se na južnih avstrijskih mejah nahaja »komunistična Jugoslavija«, kot pa da je tu Slovenija, torej matični narod slovenske manjšine na Avstrijskem Koroškem in Štajerskem. Tudi med domačini Slovenci je bilo pogostejše v rabi izrazje »jugo(slovanski) radio, časopis, kraj«, kot pa »slovenski radio, časopis, kraj«.

Mesto Radkersburg in slovenska narodna manjšina na avstrijskem Štajerskem sta ponovno izgubila največ. Mesto je bilo v drugi svetovni vojni močno porušeno, saj se je ob sklepnih vojnih operacijah tudi samo spremenilo v krvavo bojišče. Ponovno je ostalo tudi brez mostu na Muri. Ob kapitulaciji Nemčije maja 1945. leta je štel le 467 prebivalcev in le štiri hiše so bile popolnoma nepoškodovane.²² Tudi okoliške slovenske vasi so v sklepnih vojaških operacijah večkrat menjale vojaškega gospodarja. Zarodki Osvobodilne fronte, ki so nastali ob splošni antifašistični plimi, so bili prepovedani takoj, ko je bila na avstrijskem ozemlju vzpostavljena angleška vojna oblast na temelju razdelitve vojaških zon med

²⁰ Glej pripombo 17.

²¹ Olga Eppich je poučevala slovenščino na deželni meščanski šoli v Radkersburgu v letih 1918–20 in 1924–1929.

²² Grueb, 54, 55.

nekdanjimi zavezniki antifašistične koalicije. Udeleženci v tem antifašističnem boju so bili še dolgo po koncu vojne izpostavljeni splošnemu preziru in obsodbi.²³

Naravna posledica vojne in dogodkov po njej je bila ponovna popolna zapora meje vse do sklenitve Avstrijske državne pogodbe (ADP) 1955. leta.

Ratifikacija državnega sporazuma, sopolpisnica je bila tudi Jugoslavija, je prispevala k normalizaciji odnosov. Tudi meja se je začela postopno odpirati. Srečanje predsednika Tita in predsednika Jonasa na novem železobetonskem mostu čez Muro, ko sta ga skupaj slovesno odprla leta 1967, je zbudilo nova pričakovanja. Le-ta so se postopoma tudi uresničevala — na osnovi posebnih sporazumov o svobodnem prenosu blaga in vrednosti ter svobodnega prehoda čez mejo, o dvolastniških pravicah, o maloobmejnem prometu in drugih. Le do sporazuma o maloobmejnem gospodarskem sodelovanju zavoljo avstrijske nepripravljenosti nikakor ni prišlo. Zato se je načelo dobrega sosedstva in odprtih meja lahko uresničevalo le v omejenem obsegu.

Avstrijski parlament je ratificiral Avstrijsko državno pogodbo brez enega samega glasu proti. Toda že v času priprav na ADP so posamezniki v Avstriji začeli zanikati obstoj slovenske manjšine v avstrijski zvezni deželi Štajerski. In glej čudo: pri ljudskem štetju 1951. leta Slovencev v Radgonskem kotu avstrijski popisovalci sploh niso zabeležili — razen v Dedincih — čeprav so jih izkazovala vsa dotlej ljudska štetja. Po podpisu državne pogodbe sta se pojavili zlasti dve tezi, ki ju v avstrijski javnosti še danes ponavljajo. Ena pravi, da je Slovencev na avstrijskem Štajerskem tako malo, da ne morejo biti subjekt pravic narodnostnih skupnosti (dr. Ermacora ter vrsta deželnih politikov), druga pa, da so Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski po pomoti prišli v ADP.²⁴

Ker so se pri ljudskih štetjih 1961, 1971, 1981, 1991 Slovenci ponovno pojavili na širšem področju, nekateri danes velikodušno priznajo, da jih je »okrog 1000«.²⁵

Avstrijska Rektorska konferenca je v svoji izčrpnosti in strokovno utemeljeni raziskavi o etničnih skupinah v Avstriji Slovence v avstrijski zvezni deželi Štajerski — obenem s Cigani — iz razprave preprosto izpustila, ker jih pač zvezni zakon o manjšinah in sosvetih (1976) ne upošteva²⁶, kljub temu da je Avstrija ratificirala ADP. Ali to pomeni, da Slovenci na avstrijskem Štajerskem, tudi če so v ADP, niso upravičeni do sicer skrbno izdelanih in prepričljivih priporočil, ki jih je Rektorska konferenca naslovlila na zvezo, dežele in občine, ki so odgovorne za izvajanje ADP? Čeprav je univ. doc. na univerzi v Gradcu dr. Wolfgang L. Gombocz, rojen v Potrni pri Radkersburgu v »dvojezični družini« z večletnim osebnim opazovanjem in raziskovanjem v drugi polovici sedemdesetih let dokazal, da Slovenci tam še vedno strnjeno živijo v več vaseh in da govorijo slovensko. Čeprav isto ugotavlja tudi profesor na Mariborski univerzi dr. Mirko Križman, priznani socio-lingvist, ki že leta vrši raziskave med Slovenci na tem področju in objavlja slikovite izsledke o prepletanju prekmurskega in štajerskega narečja v njihovem govoru.²⁷ In kljub temu da skupina raziskovalcev-etnologov z graške univerze na lastno začudenje celo v hribovski vasi »Blatten« odkrije slovensko-nemško dvojezičnost prebivalcev in ugotovi, da tudi tod žive avtohtoni Slovenci.²⁸ In tudi če do enakih izsledkov pride v svoji pretresljivi in poučni dokumentarni filmski zgodbi

²³ Gombocz, 319.

²⁴ Martin Behr, *Steirische Slowenen*. »Ihre Existenz wird konsequent verschwiegen Ihre Geschichte ist ein Tabuthema. Offiziell kennt die Grüne Mark keine Minderheiten, und doch leben vor allem im Weinland rund 1000 steirische Slowenen, die sich aber kaum zu ihren Traditionen bekennen. Im Nachkriegs-Österreich wollte niemand mit dem kommunistischen Nachbarn zu tun haben. Aus dem Leben an der Grenze wurde ein Leben mit Grenzen. UNIZEIT, Zeitung der Karl Franzens Universität. Graz 4. 1992, S. 3., Anmerkung 24.

²⁵ Österreichische Rektorenkonferenz, 1988, 5.

²⁶ M. Križman, 1981, 91–116.

²⁷ Prim. Še Johannes Moser und Ernst Töschler, Graz 1990, 1–30. »Bezeichnet werden wir schon als Jugoslawen«. Einige Überlegungen zu Identität in einem Grenznahen Ort.

mladi avstrijski filmski režiser J. W. Schmelzer.²⁸ In tudi če priznani raziskovalec manjšinskih problemov prof. Theodor Veiter izrecno opozarja²⁹, da »*alle in Österreich beheimateten Volksgruppen ohne Ruecksicht auf ihre Organisationsanzahl und Organisationsform das Recht auf Gleichbehandlung und Sprachminderheitenschutz haben*«.

Kljub vsemu temu dr. F. Ermacora v pismu z dne 6. 7. 1978 W. L. Gomboczu ponavlja: »kakor vam priznavam, da bi lahko imeli prav, tako malo se dajo ta dejstva na podlagi uradne dokumentacije potrditi.« Njegova strokovna stališča pa so olajšala delo tudi avtorjem publikacije urada avstrijskega kanclerja *Die rechtliche Stellung der Volksgruppen in Österreich*, Wien 1977 — da na podlagi uradnih podatkov avstrijskih ljudskih štetij že v času priprav za podpis državne pogodbe ni bilo več »slovenske manjšine v označeni velikosti« (str. 4), ki bi po avstrijski interpretaciji določila, kaj je mešano ozemlje in kaj ne, in po kateri naj bi pač bilo Avstriji prepuščeno, da sama odloča, ali naj uveljavi določila člena 7 državne pogodbe in kako naj jih izpolnjuje (T. Zorn, 1978, str. 432). V takih okoliščinah je seveda še danes mogoče sprenevedanje, da se ugodi željam Slovencev na Štajerskem »*sofern die Voraussetzungen dafür bestehen*«. ³⁰

Nekaj pa se je vendarle spremenilo: o temi, ki je bila do včeraj **tabu**, se je začelo govoriti. Molk je prebit. Strokovne ugotovitve so postavile nosilce teze o »neobstoju« Slovencev v avstrijski zvezni deželi Štajerski ob zid. Zdaj ne morejo več zanikati, da tam žive ljudje, ki govorijo slovensko. Zato se zatekajo k drugim izgovorom. Eni pravijo, da izpričevanje slovenskega jezika še ni dovolj za dokaz o »slovenski zavesti«, da gre verjetno za tiste dvojezične prebivalce, ki še niso dovolj prepojeni s spoznanjem, da se je najbolje popolnoma zlit z nemško govorečo večino (nezavedni asimilanti), da bi bili v polni meri deležni nemške kulture, ki je vsekakor višja in širša od obzorja dvojezičnih vaščanov v Radgonskem kotu. Drugi trdijo, da ta jezik boja poznajo le ostanki nekdanje manjšine, ki izumira oziroma bo zagotovo izumrl, ko sedanja najstarejša generacija leže v grob. Tretji se presenečeno sprašujejo: Zakaj pa se ne oglasi, če zares so? In celo zmerjajo manjšino, če že je, zakaj se je potuhnila. Hkrati pa organi javnega reda skrbno spremljajo, kaj se dogaja v zvezi z zadevo, ki naj bi »vznemirjala javnost«. Zato ni čudno, da je tudi ekipa etnologov z univerze v Gradcu, avstrijskih državljanov, po lastnih izjavah »imela spremstvo«, ko se je pojavila v »Mlaki« in se je zato odločila, da »na prošnjo občanov, ki jih je izpraševala«, uporabi psevdonime ne samo za izprašance, ampak tudi za njihovo vas.³¹ Organi javnega reda pa ob podpori lokalnih in tudi višjih nosilcev družbenih funkcij praktično dan za dnem zasledujejo znanstvenika, avstrijskega državljana, člana predsedstva Kulturnega društva čl. 7, ki je kriv samo zato, **ker se je oglašil** v obrambo pravic slovenske narodne skupnosti in drugih etničnih skupin (Romi in Sinti), ki jih avstrijska zakonodaja in politika prav tako ignorirata.

Med najpomembnejšimi zahtevami Kulturnega društva člen 7 so predlogi za organiziranje dvojezičnih otroških vrtcev na področju dvojezičnega prebivalstva; za prostovoljen ali obvezen pouk slovenščine v šoli; za svobodno kulturno organiziranje in delovanje narodnih skupnosti; za nemoteno zbiranje ljudskega izročila in narodopisnega gradiva ter za organizirano raziskovanje preteklosti Slovencev na Štajerskem; za ustvarjanje materialnih pogojev za takšne in podobne dejav-

²⁸ Die Woche/Mittwoch, 26. August 1992, S. 12 — naznanja, da bodo 29. 8. ob 20. uri predvajali film Franca Leopolda Schmelzerja, »mladega avstrijskega filmskega umetnika, rojenega v Leutschach (Lučane) — Die vergessene Minderheit oder Die Geschichte einer Grenze«.

²⁹ Theodor Veiter, Archiv der Völkerrechts, Tübingen, 28. 1990, str. 50, prip. 97.

³⁰ Nationalrat XVIII. GL'81 Sitzung — 23. Sept. 1992, str. 8992. Odgovor zveznega kanclerja Vranitzkega na poslansko vprašanje poslanke Mag. Terezije Stoisits o možnosti, da se vzpostavi sosvet za Štajerske Slovence, za kar so oni že davno zaprosili.

³¹ Glej op. 27.

nosti. Vse to zahteva člen 7 Avstrijske državne pogodbe. In tudi Zvezni zakon o narodnih skupinah (7. julija 1976).

Ne preseneča, če društvo tudi po petih letih delovanja ni uspelo vzpostaviti ustreznega kontakta z avstrijskimi oblastmi, razen prvega srečanja z dr. Tichyjem 26. 9. 1989 v uradu zveznega kanclerja in v deželni poveljarni za Štajersko, ter da je še danes brez vsake materialne, politične in moralne podpore z uradne avstrijske strani, če izvzamemo enkratno pomoč v 1992. letu za določeno kulturno-informativno dejavnost skupine intelektualcev na avstrijskem Štajerskem. Pobuda predsedstva Kulturnega društva čl. 7 za vključitev Slovencev na avstrijskem Štajerskem v Narodni svet v skladu z določili Zveznega zakona o narodnostnih skupinah v Avstriji z dne 7. julija 1976 je prav tako še vedno brez merodajnega odgovora.³² Ni pa naravno, da niti prošnje društva, naslovljene na oblasti v republiki Sloveniji, do danes niso bile deležne ugodnega odmeva. Na to »lepotno napako« je opozoril eR (Ernest Ruzic), dopisnik »Porabja«, štirinajst-dnevnik porabskih Slovencev v svojem poročilu o letošnjem tradicionalnem novoletnem sprejemu zamejskih Slovencev pri predsedniku Republike Slovenije, ko je povabilo Slovencev v avstrijski deželi Štajerski ponovno izostalo.³³

4. Pogled v prihodnost

Razmere, v katerih že desetletja živijo Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, so prispevale, da ta etnična skupina **vse bolj postaja objekt**, o katerem se razpravlja in **vse manj deluje kot subjekt**, ki bi bil sposoben, da vzame v svoje roke prihodnost materinega jezika. V pogojih stalne družbene in psihološke utenjenosti, zanikanja in zamolčevanja vse bolj blede njihovo upanje, da bi se stvari kmalu spremenile. Saj vsakodnevno ugotavljajo, da volja večine velja več kot argumenti manjšine. Zlasti mlajša generacija se umika vase ali pa se trudi, da bi se čim bolj izenačila z vrstniki večinskega naroda. V njenem pojmovanju blede občutek, da je materin jezik posebna vrednost, bistveni element osebnosti in dejavnik ravnopravnosti v dvojezični družbi. Zato ga javno vse manj uporablja: saj je izgnan tudi iz igre in šole ter cerkve. Vendar še rada prisluhne slovenski pesmi. Slovensko pa govori praviloma le, ko se sreča s sorodniki in znanci »z one strani«, ali pa v ožji družbi, za mizo s steklenico vina. In tudi zakolne po slovensko. Nezaporna postaja do vsega, kar moti »status quo« neprijaznega vsakdanjika. Zato v glavnem le opazuje organizirane napore, da bi se sedanje stanje spremenilo.

Ni dvoma, da bi prenehanje s trobentanjem o »slovanski nevarnosti« bistveno olajšalo celotno ozračje. Jasno pa je, da do zaželenne spremembe ne bo prišlo samo po sebi. Predolgo je bila ljudska zavest hranjena z miti, prividi in organizirano gonjo proti drugačnosti, da bi se zlahka osvobodila tega bremena. Ljudje ob meji si žele resničnega miru. To so pokazali tudi ob nedavnih bojih za osamosvojitve Slovenije. S skupnimi napori so pomagali sosednji Gornji Radgoni pri odstranjevanju posledic oboroženega spopada. Vse bolj je jasno, da mirno sožitje ob medsebojnem spoštovanju interesov nima alternative. Seveda pa je miroljubna alternativa možna le, če družbeni sistem omogoča enake pravice za vse, če je

³² Protokol der Sitzung des Beirates für die slowenische Volksgruppe am 23. V. 1990 (14–15): pod točko »Razno« poslanec Karel Smolle »regt an, Vertreter der steierischen Slowenen mit beratender Stimme in den Beirat zu kooptieren. Man möge die Oblauf des betreffenden Kulturvereins (Ar. VII-Kulturvereins) laden, ihre Vorstellung darzulegen. Zu klären sei auch die Frage, wie weit sich der Beirat für die Belange der Slowenen in der Steiermark zuständig erkläre«. Navzoči člani sosveta so bili mnenja, da bi bilo koristno, da jih predstavnik kulturnega društva čl. VII informira o njihovi aktivnosti, da se postavlja tudi vprašanje finančne podpore društva, da pa je potrebno razčistiti, ali je sodelovanje Štajerske pravno možno. Predsedujoči dr. Grlic smatra, da bi se informiranje »lahko zgodilo na prvi seji po poletnem odmoru in »versucht den Verfassungsdienst, die aufgeworfene Rechtsfrage bis Herbst zu klären«. Potem pa vse uho je bilo!

³³ Porabje, Monöster, 25. II. 1993. Leto III., št. 4, str. 2.

ozračje za vse enako prijazno — torej tudi za manjšino — in če drugačnosti, večjezičnosti in večkulturnosti ne pojmujejo kot breme, ampak vrednost za vse.

Dejstvo je, da sta tako Avstrija kot SFRJ s podpisom Avstrijske državne pogodbe priznali državne meje, ki so bile sankcionirane s to pogodbo. To sta slovesno potrdili tudi s podpisom Helsinške listine in drugih dokumentov o evropski varnosti in sodelovanju. Republika Slovenija je prevzela vse mednarodne obveznosti in pravice, ki jih je bila podpisala bivša SFRJ. Torej ni nobene podlage za zastraševalne glasove v sosednji Avstriji, kako postavljanje problema manjšinskih pravic v Avstriji pomeni oživiljanje ozemeljskih zahtev. Dejstvo pa je, da so Slovenci v svojem tisočletnem boju za obstoj spoznali, kakšno vrednost predstavljajo materin jezik, domača beseda, ljudsko izročilo in kulturna dediščina. Zato so proti vsaki praksi, ki posamezniku ali pa narodni skupnosti krati pravico do lastnega jezika in nemoteno razvijanje svoje ustvarjalne zmožnosti.

Nobena skrivnost ni, da se poglobitni vir nenaklonjenosti Slovincem v avstrijski zvezni deželi Štajerski nahaja v Radkersburgu in v Gradcu. V resnici pa bi prav Bad Radkersburg in Gradec največ pridobila, če bi svojo narodnostno politiko uskladila z določili ADP. Če politika etničnega razlikovanja ne bi še vedno obremenjevala njunega ozračja, bi se obema mestoma na bregovih Mure odprle nove možnosti za sodelovanje ob meji, podobno, kot so se razvile med Gorico in Novo Gorico ob slovensko-italijanski meji. Tudi tam je slovensko in italijansko prebivalstvo v teku ene same generacije preživelo strahote dveh svetovnih vojn, v glavnem na različnih straneh bojne fronte, in tudi tam so bili Slovenci žrtev fašistične raznarodovalne politike. Vendar pa so v novih razmerah našli pot k sožitju in plodnemu sodelovanju.

Če si ogledamo problem brez predsodkov, bomo videli, da imata tudi v našem primeru obe strani neprimerno več skupnih kot pa nasprotnih interesov. Leta 1919 je bil dotlej cvetoči Radkersburg odrezan od naravnega gospodarskega zaledja (kjer žive Slovenci),³⁴ nekdanji Gries — danes Gornja Radgona — na desni obali Mure, ki je bil dotlej sestavni del Radgone, pa je ubral svojo lastno pot. »Nemška« Radgona je stopicala na mestu, »slovenska« Radgona pa se je, naslonjena na svoje naravno zaledje, razvila v samostojno gospodarsko, kulturno in prometno središče. Tako lahko danes Gornja Radgona nastopi kot enakopravna udeleženka z Bad Radkersburgom pri reševanju skupnih problemov na gospodarskem, kulturnem, socialnem področju in pri razvoju človeku prijaznega okolja. Kmetijstvo je na obeh straneh Mure sorazmerno nerazvito in ga tarejo podobni problemi; promet se duši in onemogoča, da bi mesti in njuna okolica uživali prednost svoje naravne lege ob prometnici, ki je že v antičnem svetu povezovala jug in sever; voda v Muri ter v njenih pritokih in odtočnih kanalih nujno potrebuje očiščenje in čaka na smotrno izkoriščanje svojih energetskega zmogljivosti; uporaba podzemeljskega bogastva za zdraviliščne, energetske in turistične namene zahteva skupen ali vsaj usklajen nastop. Če pozornost obrnemo v to smer, se bodo v prijaznejši luči pokazala tudi vprašanja, ki so v sedanjosti obrnjeno-sti navznoter in izključljivosti videti skoraj neresljiva.

S politiko odprtih meja in optimalnega upoštevanja vseh možnosti bo tudi vrednost dvojezičnosti prišla do polne veljave. Danes njen pomen ne presega interesa vsakdanje trgovine pri tujih nakupih v Radkersburgu, jutri, ob naravnosti v svet, pa bo dvojezičnost naravna potreba, ki bo ponovno odprla svetu tudi kulturne vrednote starodavnega Radkersburga na stičišču nemškega, ogrskega in slovenskega sveta.

³⁴ To priznava tudi nemški avtor: Prim. Grieb, 43. »Uralte Wirtschaftsbeziehungen und der ehemalige blühende Handel nach Süden und Osten wurden abgeschnitten und lahmgelegt. Unter diesen Umständen mußte der einst blühende Handel verdorren, die Stadt langsam, aber stetig verarmen».

V takih okoliščinah tudi misel na vračanje dvojezičnih napisov ob mostu na Muri in v dvojezičnih vaseh ne bi smela biti nekaj »nesprejemljivega«. Morda bi se začutila tudi potreba po pripravi novega »Vodiča po Radkersburgu«, ki naj obiskovalcu predstavi vse prispevke tega starodavnega mesta k splošni zakladnici človeštva in ne le del, ki je vezan na njegovo preteklo poslanstvo v okviru nekdanje imperialne politike Frankov, Germanov in Habsburžanov. Sicer pa, kaj bi naštevali, členi 7, 9 in 21 Avstrijske državne pogodbe so dovolj jasni. Obstoj slovenske manjšine na avstrijskem Štajerskem pa izpričujejo živi ljudje. Prav je imel nekdanji avstrijski zvezni kancler Bruno Kreisky, ko je dejal, da je »edini oziroma najpomembnejši temelj za izpolnitev državne pogodbe — dejanski obstoj manjšine, ne pa želje in izpovedi voditeljev.«³⁵

Skupna izkušnja opozarja, da odpira pot v sožitje le pogled v prihodnost, ne pa vračanje v preteklost.

GESELLSCHAFTSHISTORISCHER BLICK AUF DIE SLOWENEN IM ÖSTERREICHISCHEN BUNDESLAND STEIERMARK

Zusammenfassung

In meinem Beitrag spreche ich von Slowenen auf dem Gebiet zwischen dem Grenz-
bach Kučnica (Kutschnitsa) im Osten und dem unteren Flußlauf der Mur im Süden sowie
dem Grenzpaß der österreichisch-slowenischen Grenze auf dem Gebiet des österreichi-
schen Bundeslandes Steiermark. In der Erörterung behandle ich die Verhältnisse und Pro-
zesse sowie die Spezifik der Lage der Slowenen in der österreichischen Steiermark, betref-
fend die ständige Expansion des Deutschtums vom Norden, und die Straße der unfreundli-
chen österreichischen Nachbarschaft im Osten. Insbesondere interessieren mich die Er-
scheinungen, die positiv und negativ auf die Lage der Slowenen einwirkten. Hier denke ich
besonders an die Frage der Muttersprache, an die Möglichkeit der kulturellen und wirt-
schaftlichen Entwicklung und insgesamt an die Beziehungen zwischen den Deutschen und
Slowenen an dem südöstlichen Rand der deutschen Welt, sowohl in dem Zeitabschnitt des
Lebens im gemeinsamen Staat, der österreichisch-ungarischen Monarchie, als auch nach
dem I. Weltkrieg, als durch die neue Staatsgrenze die Slowenen in der Republik Österreich
von ihrem Stammvolk abgeschnitten wurden. Auf Grund historischer Veränderungen, ent-
standen durch die Errichtung der souveränen Republik Slowenien im Jahre 1991, stelle ich
mir aber auch die Frage, auf welche Weise auf einer Seite die Nachbarvölker am wirksam-
sten zu einer schnelleren Überbrückung der künstlich geschaffenen Urangst beitragen
könnten und wie könnte man andererseits das Nichtvertrauen als Folge einer hundertjähri-
gen Abhängigkeit der Slowenen abschaffen, sowie auch die schweren Schläge, welche den
beiden Völkern durch die beiden Weltkriege und insbesondere durch den Greuel aus der
Zeit des Nazismus zugefügt wurden.

In diesem Rahmen schenke ich besondere Aufmerksamkeit den Faktoren, die sich bei
der Vertiefung des gegenseitigen Vertrauens gleichzeitig auch günstig auf das Wiedererle-
ben des unterdrückten Volksbewußtseins unter den Slowenen in der österreichischen
Steiermark auswirken sollten und in der gesamten Gesellschaft die demokratische Praxis,
basierend auf Beachtung und Verwirklichung der Menschenrechte und der Rechte der
Minderheiten, fördern würden.

Im Grunde ist dieser Beitrag aber nur ein Umriss der Probleme, eine Überprüfung ei-
niger Tatsachen und Standpunkte sowie eine Mahnung an die Wissenschaft betreffend die
Schuld des Mehrheits- und Stammvolkes bezüglich der Slowenen in der österreichischen
Steiermark.

³⁵ Gomboč, 319.

SOSEDSTVO OB DRŽAVNI MEJI Z AVSTRIJO*

Vanek Šiftar**

UDK 341-222(436.4=863)(091)

ŠIFTAR Vanek: Sosedstvo ob državni meji z Avstrijo. (Die Nachbarschaft entlang der Staatsgrenze zu Österreich.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, str. 108—136

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izveček v slov. in angl.

V prvem delu sestavka avtor ob pomembnih zgodovinskih premikih obravnava obstoj in poseljevanje Slovencev na radgonskem območju in njihuv možno zastavljen narodnostni položaj, vzporedno pa tudi razvoj sosednjega Prekmurja.

UDC 341-222(436.4=863)(091)

ŠIFTAR Vanek: Neighbourhood on the state frontier with Austria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 = 30(1994)1, p. 108—136

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In the first part of the paper, the author deals with pertinent historical changes and with the settling of Slovenes in the Radgona region, as well as with their neighbourly national status. He deals in a parallel manner with the development of the neighbouring Prekmurje (Trans-Murra) region.

Srečevanje s preteklostjo je tudi vprašanje: če in kaj smo se naučili iz stoletnega sosedstva?

Nesporno je, da so Slovenci s svojimi davnimi predniki stoletja živeli na širokem narodnostno-etnično mešanem območju. V sodobnem času pa je že sporno: koliko je še Slovencev na avstrijskem Štajerskem in konkretno na geografsko in etnično dokaj neopredeljenem teritoriju; in ali sploh še lahko govorimo o njih? Njihovo usodo je določala reka Mura, barantanje, določanje in utrjevanje meje med Ogrsko in avstrijskimi deželami, odreditev meje s saintgermainsko mirovno pogodbo, razvoj družbeno ekonomskih in političnih odnosov in končno tudi njihova zavestna aktivnost.

V tem okviru se »giblje«¹ tudi pričujoča razprava o (nepopolnem) raziskovanju minulega časa, predvsem zadnjih dvesto let.

Etnično območje

Območje, na katerem so pred stoletji še živeli naši predniki, je bilo zelo obsežno. Na to spominjajo osebna, ledinska in krajevna imena. V okviru obravnavane teme naj omenim le gornje kraje: Modinci (Mogersdorf, Nagyfalva), Ženavci

* Referat na znanstvenem srečanju »Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski«, Maribor, 25.—27. 5. 1993.

** dr. Vanek Šiftar, zaslužni profesor Univerze v Mariboru.

(Jennersdorf, Gyanafalva),¹ Dobra (Neuhaus) in na južnem koncu ob Muri Radgona (Radkersburg, sedaj Bad Radkersburg, Regede).

Podložniki Modincev in Ženavec so imeli terezijanski urbar tudi v slovenskem jeziku kot podložniki v sosednjih prekmurskih vaseh.² Zemljiški gospodje iz Dobre so pomembno vplivali na razvoj reformacije, predvsem na murskosoboškem območju.³

V to nekoč strnjeno etnično območje se je »vsilil«⁴ germanizacijski klin (od Dobre in Toke-Tauka na severu do južnega pobočja Kleka-Klöch), ki se zarije v Prekmurje z vasmimi od 16 % do 100 % nemških prebivalcev po popisu 1921.⁴ V tem klinu se tu in tam še sliši (območje Sv. Ane na Igu) slovenska prekmurščina.

Etnični značaj obravnavanega območja potrjujejo priimki, ledinska in krajevna imena.

Primerjava 200 najpogostejših priimkov z radgonskega območja ter priimkov iz urbarjev murskosoboškega območja in popisa prebivalstva leta 1981⁵ kaže, da je v okolici Radgone več priimkov, ki se pojavljajo le na soboškem območju oziroma v Prekmurju: Cipot (že leta 1628 pogostno), Duh (kot Cipot), Farič, Fekonja, Ficko, Gomboc (enako kot Cipot), Husar, Klonfar, Kološa, Majc, Pertoci, Serec, Vukan, Tatar (leta 1720), Turha (že 1628), Zelko (1628, pogostno) in Žilavec. Med 43 izbranimi priimki v Radgoni so tudi: Fekonja, Ferčko, Serec, Sever in Žilavec, značilni za soboško območje. V štirih vaseh v okolici Radgone so zelo pogostni priimki: Kranjc, Padarič, Pentek, Pintarič in Vogrinčič, kar opozarja na možno široko sorodstvo.

Na jezikovno povezanost in sploh gospodarsko dejavnost opozarjajo ledinska imena; enaka na obeh straneh sedanje meje: Črete, Deonci-Deoce, Dolga-Duga njiva, Gaj, Kotič, Kračina, Ogoni, Osredek, Siget, Slatinščica (Petanjci-Žetinci) in Trate.⁶

Z družbeno ekonomskim razvojem in stopnjevano germanizacijo se je slovensko etnično območje zoževalo. Nekako pred dvesto leti se pojavljajo »začrtane meje etničnega ozemlja«. Zastavljeno je bilo vprašanje teritorija, ki je pomemben »konstitutivni element manjšine«⁷ in v našem raziskovalnem primeru je bil prvič določen in geografsko zaščiten s čl. 5 in 7 Avstrijske državne pogodbe (ADP). Doktor Janko Pleterski: O teritorialni zasnovanosti manjšinske zaščite in protipogodbene stališč in praksi Avstrije, Razprave in gradivo; 7–8/ 1976, 69–87/. Od Kindermannovega prvega »orisa etničnega ozemlja na Koroškem in Štajerskem«⁸ (leta 1789) je bilo do Kozlerjevega Zemljovida Slovenske dežele in pokrajin (leta 1853) več orisov (Matjaž Klemenčič: Jezikovna struktura prebivalstva na z avtohtonim slovenskim prebivalstvom poseljenem območju Avstrijske Štajerske od srede 19. stoletja do leta 1971; ČZN 1(1978, 124–149) etničnega ozemlja, ki se bistveno ne razlikujejo. Danes govorimo in pišemo o radgonskem kotu v avstrijski štajerski deželi kot o poslednjem s Slovenci poseljenem otoku na nekdanjem obsežnem etničnem ozemlju. Pri tem obravnavanju ni enotnosti, kaj sodi ali naj bi sodilo v ta kot. Ali so to samo: Dedonci-Dedonitz, Potrna-Laafeld, Slovenska Gorica-Goritz b. Radkersburg, Stara Nova vas (po domače ves)-Alt-

¹ S plebiscitom 1921 leta je Gradišanska (Burgenland) postala zvezna dežela Avstrije. Južno od Strgarjevega (Kaltz, Meszölygy) meji z Slovenijo. Ženaveci od nekdanj pomembno prometno in trgovsko središče za gornje Goričko.

² Delszöv: južnoslovanski.

³ Murskosoboško območje-teritorij nekdanjega madžarskega in jugoslovanskega okraja, sedaj občine.

⁴ Fikšinci-Fulyfalva 1386 in Fuxeldorf; Kramarovi-Kramarfalva 1386 in Synerdorf 1499, Ocince-Werzenhof 1365 in Gutzenhof; Serdica-Mykloufolva 1365 in Rotenberg; Sotina-Widoniafalva 1365. Ivan Zelko: Prekmurje do leta 1950. M. Sobota 1982; Seznam občin 1921. Za nekatere navedene kraje je bilo uveljavljano manjšinsko šolstvo v skladu s politiko in zakonodajo Jugoslavije do leta 1941. Miroslav Kokolj, Bela Horvat: Prekmursko šolstvo. M. Sobota 1977, 347.

⁵ Presenečen sem bil, ko sem letos dobil Turistično karto Bad Radkersburg, kolesarske proge, kjer so naši kraji: Gerlinzi (Jörgelsdorf), Fikšinci (Fuchselhof) in Ocince (Guizenhof) dvojezični; slovenskih krajev nihče imen v okolici Radgone pa ni. Pri katerih podatkih ne navajam posebnega vira, so iz moje še nedokončane raziskave: Terezijanski urbarji v Prekmurju. Tudi podatki: dr. Julij Felacher: Slovenci v Avstriji, Gospodarski koledar za leto 1956. Poročila 4 vasi: marca 1920. Maistrov arhiv, Pokrajinski arhiv Maribor.

⁶ Podatki: Felacher, urbarji in Elaborat stare zemljiške knjige, M. Sobota 1959.

neudörf, Zenkovci-Zelting in Žetinci-Sicheldorf z okrog 2300 ha površine (leta 1988 so združili kraje v veliko občino.⁷ Večina avtorjev »pozna« v radgonskem kotu 5 vasi (Dedonci, Gorca, Poterna, Zenkovci in Žetinci). Nekateri pa še navajajo: Obrajna-Hlaberein, Farovci-Pfarsdorf, Klek-Klöch, Pridova-Pridahof, Ledumerje-Hummersdorf⁸ in Polanci-Pölten (M. Kos) ter Dornava-Dornau in Borinje-Fehring (aF: Slovenci v radgonski okolici; 7 D 31. 8. 1972).

Med 262 kraji od Drave do Rabe jih je tudi nekaj s končnico na -ec oziroma -ci v okolici Radgone. Takih krajev pa ni zahodno od črte Radgona-Dobra, kjer je bila približno tudi stara štajersko-ogrska meja (Milko Kos: Kolonizacija med Dravo in Rabo po krajevna imena na -ci; Svet med Muro in Dravo, Maribor 1988, 256–265).

Nekaj istoimenskih vasi, kot so v okolici Radgone, je tudi na soboškem območju: Gorica-Guricha 1365 in Gorycza 1499; Lemerje-Lyhomer 1366; Polanci-Polyancz 1499 (zaselek, danes le še ledinsko ime Poljanci v katastrski občini Skakovci), Stara Nova vas 1443, 1495 na desnem bregu Mure (Ivan Zelko: Prekmurje ... M. S. 1982). Odprto pa je vprašanje: ali in če sploh istoimenske vasi imajo kaj skupnega, kakor tudi čas njihovega nastanka.

Radgona

Na robu obravnavanega kota-trikota trdno »sedi« mesto Radgona, nekako tam, kjer naj bi bilo v 9. stoletju središče slovenskega plemena Dudlebov (dr. M. Slavič po Kovačiču, 1926, str. 26). Ime naj bi dobilo po veljaku Radigoju (tako tudi nemški zgodovinar Pirchegger, München 1962), v nemških virih Rategoysburch, kar naj bi pomenilo grad na hribu »ki predstavlja začetek naselja« (Anton Melik: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino; Ljubljana 1957, 219–220; Ivan Lapajne: Politična in kulturna Zgodovina štajerskih Slovencev; Ljubljana 1884, 87–88).

Pomen Radgone, ki je omenjena že leta 1129 in je čez dobrih sto let že trg in 1286. mesto v lasti deželnih knezov, je določala reka Mura. Mura je obkrožala mesto na severni strani (še danes vidna stara struga, ki doseže sedanjo strugo pri nekdanjem meškem brodu pri kmetiji Duh). Zaradi toka Mure so bile obravnavane slovenske vasi bolj naravno povezane s svojim zaledjem na ogrski strani in na sever. Nekateri celo menijo, da če Mura ne bi spremenila struge, bi bila Radgona po prvi svetovni vojni brez težav »dodeljena« državi SHS.

Z novo strugo se je spodnji del mesta Gries, začel počasi razvijati v samostojno upravno teritorialno enoto, kjer je v začetku našega stoletja potekal politični in gospodarski boj, ki se je izražal tudi ob proglasitvi Gornje Radgone za trg; septembra 1907 (mag. Ivan Rihtarič: ... Vestnik 30. 4. in 7. 5. 1992), ko se je »Nemcem izmaknila dolgoletna prevlada«.

Radgona je bila po teritorialni legi izpostavljena napadom in bila občasno v madžarski posesti (najdlje in poslednjič za časa Matije Korvina) kasneje tudi v turški. Turki so posredno in neposredno pogosto ogrožali mesto, ki je proti koncu 16. stoletja postalo mejna trdnjava na robu mejnega pasu med Turki in avstrijskimi deželami. »Vgnezdila« se je med Nadasdyjev grad na Petanjcih in grad v Gornji Lendavi. Radgona postane v drugi polovici 13. stoletja trgovski center (ein wichtiger Handelscentrum) in Leopold III ji je podelil pravico Stadelrecht (blago, ki so ga prevažali mimo, je moralo biti nekaj časa na razpolago kupcem), kot

⁷ Atlas Slovenije, 1985

⁸ Peter Kozler, 1853 Ortsrepetitorium des Herzogthumes Steiermark, Graz, 1872-Auf Grundlage des Volkszählung vom 31. December 1869

Vojaška specialka ... datum zadržan — pred letom 1885

Dr. Julij Felacher 1958

jo je imelo deželno središče Gradec (Graz). Na izključno trgovski razvoj mesta (na mestni površini okrog 2 km² se tudi ni mogla razvijati industrija ali vsaj večja obrt) je vplivalo več faktorjev: močno agrarno-vinogradniško zaledje ter ugodne prometne zveze. Mura je bila že od nekdaj pomembna prometna pot (tudi po reki navzgor). Med cesarsko ofenzivo proti Turkom od leta 1663 naprej so v nekaj letih prepeljali s plitvicami (šefe, plätten) in splavi nekaj tisoč ton vojaškega materiala. Plovni promet je naraščal z regulacijo reke in ukrepi Marije Terezije. Radgona je postajala pomembno пристanišče. Karel VI je radgonskim splavar-skim mojstrom podelil poseben privilegij. Zaradi skaljenih odnosov s Hrvati je v tridesetih letih preteklega stoletja rečni promet zamrl.⁹ Odločilne so bile cestne in poštne povezave ter stalni sejmi (Jože Curk: Radgonska pošta in glavna vezna cesta; zbornik, simpozij Modinci, zv. 9/1977, 244–245, in Cestno omrežje na Slovenskem Štajerskem; ČZN 2/1976). Leta 1665 je bilo mesto s progo povezano z južno železnico in čez pet let z Ljutomerom (Jože Jenko: Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju. Svet med Muro in Dravo, Maribor 1966, 569–629; Kulturnozgodovinski simpozij Modinci: Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do leta 1916, Maribor, zv. 9/1977).

Hitra izgradnja prometnih zvez in infrastrukture nasploh je pospeševala družbene, ekonomske in kulturne spremembe v panonskem prostoru (Kulturno ... simpozij Modinci: Družbene, ekonomske in kulturne posledice industrializacije v panonskem prostoru med dvema velikima krizama 1873–1929, Modinci, zv. 10/1976), kar se je izražalo tudi v pozitivnem osveščanju Slovencev, negativno pa s stopnjevano germanizacijo. Vse to je bilo zaznavno tudi na radgonskem območju.

Razvoj trgovine je privabljal večje trgovce iz posameznih evropskih dežel in ti so vplivali na nacionalno, versko in kulturno življenje v mestu.

Razvoj Radgone so močno zavrla z brutalno vojaško silo zatrta reformacija, dva velika požara (najprej je pogorelo celotno mesto in čez sto let spet polovica) in izguba pomembnega zaledja z državno mejo.

Meja

Rečna in celinska meja je ločevala in občasno tudi iz gospodarskih interesov povezovala obmejne pokrajine in državi. Iz stališč dveh, na žalost večkrat sovražnih interesov, je dobila mejna črta po Muri in kopnem pretežno politični značaj.

Do sklenitve saintgermainске mirovne pogodbe je bila Mura meja na spodnjem robu Prekmurja; zaradi prizadevanj in aktivnega preusmerjanja njenega toka je bilo prelito precej krvi v 16. stoletju. (Doktor Fran Kovačič: Slovenska Štajerska in Prekmurje. Ljubljana 1926, prof. Ivan Rihtarič: Mura in prepiri v 16. stoletju; Vestnik 29. 3. 1984), kakor tudi v sklepni fazi druge svetovne vojne. Toda prav Mura je bila po letu 1945 v ospredju dogovarjanja o medsebojnem sodelovanju. Porušene so bile prometne zveze (cestni in železniški most), zastavljala pa so se tudi vprašanja regulacije in zavarovanja Radgone pred poplavami, elektrarn na Muri in mnogih ekoloških problemov, ki še motijo razvoj turistično zdraviliške dejavnosti v Radgoni.

V stoletjih so ogrski državni organi imenovali nešteto komisij za dokončno ureditev meje z avstrijskimi deželami, in to predvsem v zgornjem delu.

Prekmursko ozemlje na zahodu (nekaj manj kot polovica) meji na Kučnici (ta meja se začne med Ocincem in Kramarovci in konča 2 km pred izlivom v Mu-

⁹ Leta 1810 je plulo po Muri 90 splavov in 330 plitvic. Nosilnost plitvice okrog 10 ton. Leta 1821 le še 22 splavov in 129 plitvic. Doktor Otmar Pickl: Mur und Drau als Verkehrsweg nach dem Südosten; simpozij Modinci, zv. 9 1977, 225–239.

ro).« Od konca 11. stoletja se je nemško madžarska državna meja ustalila ob Kučnici» (Ivan Zelko: Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII stoletju; Kronika 3/1957, 105), in dr. Vladimir Klemenčič meni (Prekmurje kot nerazvito obmejno območje Slovenije; Dela 8/1991, 108–124), da je ta »meja nespremenjena že več stoletij«. Točno še ni ugotovljeno, kdaj in na katerem mestu so začeli in izkopali jarek-mejo, današnjo Kučnico. Vsekakor je to bilo v času nemške ofenzive proti Ogronom in to še pred letom 1233. Jarek vidagames (napačno prebrana latinska beseda indaginefossatum, jarek, utrjena obrambna črta)¹⁰ naj bi se pričel v bližini zaselka Polanci.

S saintgermainsko mirovno pogodbo določena in leta 1922 dokončno zakoličena državna meja ni bila povsem »stabilna«.

Leta 1921 je »tri občine Prekmurja (nemške) urgirala za sebe Nemška Avstrija« (Slovenec 198/3, 1. 9. 1921.). Nekaj let za tem so bili ponekod na tej meji »deloma izruvani, deloma pa poškodovani obmejni kamni«. (Slovenec, 11. 4. 1926). Takoj po madžarski okupaciji so bile že 1921. leta zahtevane vasi priključene Nemčiji.

Po sklenitvi (leta 1965) nove meddržavne pogodbe med Jugoslavijo in Avstrijo o skupni državni meji na temelju saintgermainske pogodbe in razmejitve leta 1922 je 1971. leta v Radgoni potekal razgovor o regulaciji Kučnice in zaščiti mesta pred poplavlami. Kmalu so stekla pogajanja za spremembo mejne črte v skladu z regulacijo Kučnice. Po doseženem sporazumu je bila Kučnica v nekaj letih regulirana in mejna črta spremenjena z obojestransko zamenjavo nekaj deset kvadratnih metrov zemljišč. Ratificirani akt o dogovorno spremenjeni meji sta državi deponirali pri OZN. (Urad za mednarodno sodelovanje, št. 90, pov. 248/67-23. november 1973).

V več kot sto minulih letih je bilo nekaj teženj in prizadevanj Slovencev v Radgoni in njeni okolici, da bi se priključili Sloveniji. Tako so prosili dr. Antona Martina Slomška, da bi jih vključili v lavantinsko (mariborsko) škofijo. (Matjaž Klemenčič . . ; ČZN 1/1978, 128). Sledilo je podpisovanje Majniške deklaracije. To je bilo pogumno dejanje ob grožnjah in tudi konkretnih sankcijah, ki naj bi prizadele predvsem moške. Po tem je tudi razumljivo, da je med podpisniki na Štajerskem le 18 % moških. V Žetincih in Dedoncih so januarja 1918 podpisovale samo ženske (100 oziroma 75; Slovenski gospodar 25. 2. 1918, Vlasta Stavbar: Analiza deklaracijskih izjav, dipl. naloga PF Maribor, 1990; Pokrajinski arhiv Maribor).

Na narodnostno osveščenost je vplivala tudi aktivnost generala Maistra v boju za severno mejo. V začetku decembra 1918 je 6. četa slovenske (Maistrove) vojske zasedla Radgono in okolico. Po neuspeh prizadevanjih slovenskih predstavnikov na mirovni konferenci (nemške in radgonske interese je zastopal dr. Kamniker, sin trgovca iz Gorice) in v »skladu z veliko politiko« so Radgono s slovensko okolico dodelili Avstriji.

Zasedbena vojska, z ustrežno civilno upravo se je po dolgi in težki zapletih umaknila 26. 7. 1920.

V času pričakovanja o dokončni odločitvi je bilo veliko protestnih zborovanj, taborov in sestankov, odposlanih pa je bilo tudi mnogo resolucij z odločnimi zahtevami.

Kljub temu, da je mirovna pogodba, sicer dokaj splošno, zagotavljala manjšinske pravice in v čl. 284 nemoteno povezavo Prekmurja s Slovenijo, ni bilo zadovoljstva ne na eni in ne na drugi strani. V prekmurskih protestih so poudarjali narodnostno, sorodstveno (Radgona — ključ Prekmurja, od pamtiveka naravno izhodišče in vsestransko tržišče . . .) in gospodarsko povezanost. Vse to je bilo iz-

¹⁰ Ivan Zelko: Prekmurje do leta 1500 . . . , Zemljišče Belmura, Kronika XI/3, 173–174
Na starih vojaških specialkah je namesto potoka Mokoš zapisana stara Kutschenitza

razito v Spomenici županov iz Prekmurja Razmejitveni komisiji v Mariboru leta 1921.

Po prvi svetovni vojni so skoraj vsi pomembnejši slovenski narodni programi poudarjali neuresničeno zahtevo po Zedinjeni Sloveniji (Janko Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana 1988). »Slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju: združeni in svobodni Sloveniji« (Vanek Šiftar: Ustavno pravo kraljevine Jugoslavije, Manifest KPS 1937, 326). To je bilo temeljno vprašanje vključitve v evropsko protifašistično koalicijo. Toda glede meja je bila »velika zgodovinska prilika dokončno zamujena« (Dušan Nečak: Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem 1941; Slovenski upor 1941, Ljubljana 202).

Snovatelji in organizatorji narodnoosvobodilnega gibanja so se v skladu z narodnimi programi zavedali problema slovenskih narodnostnih meja. Konec aprila je v Proglasu CK KPS slovenskemu narodu in pripadnikom okupatorske vojske opozorilo »proti razkosanju in zaslužnjevanju Slovenije, za osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda«. (V. Š.: Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji; druga izdaja, Mb 1974,8). Prav tako je v Geslih sredi junija 1941 poudarjena »osvoboditev in združitve razkosanega slovenskega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence«. Nekako »pozabljeni« so ostali (kasneje v zahtevah po novih mejah pa ne) Slovenci na avstrijskem Štajerskem in v Porabju.

Skupina pobeglih slovenskih politikov je v Jeruzalemu (1. 5. 1941) britanski vladi sestavila »Memorandum o slovenskih ozemeljskih zahtevah v času vzpostavitve meja Jugoslovanske države«, nekaj podobnega pa je storila tudi jugoslovanska vlada decembra 1941. leta.

Precej neraziskan je še čas med 1941–1945 in protifašistična aktivnost v Radgoni oziroma njeni slovenski okolici. Zgodovinar Drago Novak (Prlekija v NOB, MS 1965 in v drugi izdaji) ne navaja nobene aktivnosti gornjeradgonskega odbora OF na območju Radgone. Doktor Janko Malle (Položaj Slovencev na avstrijskem Štajerskem; Znamenje 1/1987 53–64) trdi, da so bili na radgonskem področju konec leta 1944 dobro organizirani odbori, ki pa jih je odpravila angleška zasedba. Boris Jesih (Tv 15, 16. 5. 1985) navaja, da je na radgonskem območju delovalo le nekaj odborov OF, in še to le kratek čas — leta 1945. Ta aktivnost je bila izražena v Žetincih, na zborovanju v Gederovcih in Radgoni (Branko Žunec: Elementarnost narodne volje; Delo 5. 10. 1965). Doktor Vekoslav Grmič se spominja, da so še v času ruske zasedbe Radgone prihajali v G. Radgono na seje predstavniki-odborniki slovenskih vasi iz okolice Radgone (Vestnik, 7. novembra 1966), o tem pa sta pisala tudi Dušan Nečak (Vestnik 20. novembra 1966) ter Franci Zwitter (Vestnik 4. decembra 1988).

Z zamenjavo zasedbene vojske so se razmere in odnosi spremenili. V Radgoni so bili vse glasnejši pobegli iz Slovenije in domačini, ki so službovali v nemškem okupacijskem aparatu v Sloveniji. Prišlo je do utemeljenega nezaupanja in tudi precej neutemeljenega sumničenja, kar je onemogočalo iskanje potrebnega in možnega sodelovanja ob meji. Slovence v radgonski okolici pa je z nacionalistično propagando zastrupljal ideološki antikomunizem.

Reformaclja

Nekatere dvojezične družine v Potrni in Stari Novi vasi so evangeličanske vere (Gomboz... 1967).

V začetku novega veka so dozoreli vsestranski pogoji za reformo ideološke in politične vladavine rimskega katolicizma.

Razklano reformacijsko gibanje je imelo svoje zagovornike in pripadnike tudi na obravnavanem območju; seveda pa je razlika med ogrskim in avstrijskim delom. Osveščeni radgonski meščani so skupno z veleposestniki odločali o svoji verski pripadnosti, medtem ko je o tem za osebno nesvobodne tlačane odločal ogrski zemljiški gospod. Velik del ogrske zemljiške gospode se je najprej ogrel za kalvinizem in to predvsem iz nasprotovanja habsburškemu nemštvu (leta 1910 je bilo med prebivalci 14,3 % kalvinistov).

V Radgono priseljeni meščanski trgovski sloj se je s posameznimi veleposestniki ogrel za protestantizem augsburške veroizpovedi in že leta 1541 so Radgončani sopodpisali Spomenico Ferdinandu o svobodi veroizpovedi. Proti koncu 16. stoletja so zgradili cerkev, šolo, župnišče in pokopališče; mesto se je prelevilo v luteransko trdnjavo.

Prav malo vemo, kolikšen je bil vpliv Radgone na širjenje protestantizma v sosednjih obmejnih krajih. Vsekakor pa manjši od vpliva zemljiške gospode iz Dobre. Protestantizem se je zakoreninil v Prekmurju, ko je protireformacija že »dobro« opravila svoje delo v Radgoni. Prišle so štiri verske komisije (pod vodstvom škofa) z močnim vojaškim spremstvom, ki je z vso brutalnostjo vračalo nevernike v pravo vero. Na glavnem trgu so sežgali luteranske spise in knjige, minirali šolo, župnišče, pa tudi mrtvim na pokopališču niso prizanesli. Nepokorjene meščane so izgnali in jim zaplenili del premoženja. S prihodom kapucinov v mesto in izgonom zadnjih nevernikov (1628) naj bi bila Radgona očiščena.¹²

V času najbrutalnejše protireformacije je protestant Tomaž Nadasdy, lastnik gradu na Petanjcih, ponudil zatočišče pregnanim Radgončanom in tudi drugim v svojem enonadstropnem gradu.¹³

Na obravnavano radgonsko območje meji (približno 10 km) tišinsko in cankovsko območje (fara, notariat, velika občina, občina in sedaj delovno področje krajevnega urada).

Po dokaj zanesljivih podatkih katoliškega vizitatorja Kazoja je bilo v tišinski fari (13 vasi) med 1258 prebivalci le 223 katoličanov (prišteti so vsi otroci). Leta 1901 je bilo v fari še 28 % protestantov in zaradi rekatolizacije se je v 20. letih to število znižalo na dobrih 17 %, ob ljudskem štetju 1991. leta pa jih je bilo le še 7,6 %. Na cankovskem območju je bilo vedno manj protestantov kot na tišinskem (ob zadnjem ljudskem štetju le 2,7 %). Po ocenah ev. seniorata je v radgonski evangeličanski fari le še okrog 500 faranov.

Ko so se v Radgoni naselili kapucini, so proti ključovalnim protestantom uvedli v obredna cerkvena opravila jezik vernikov, ki se je obdržal do razpada dvojne monarhije v radgonski (Farnenkirche) cerkvi Device Marije, imenovani slovenska cerkev. Do konca prve sv. vojne je bila slovenska velika maša le ob nedeljah. K maši so hodili tudi bližnji iz tišinske fare. Na lepem cerkvenem portalu je bil velik pozlačen napis Maria Naša Pomočnica Prosi za Nas iz leta 1847. Med vojnoma se je le izjemoma katero od obredij opravilo v slovenščini.

¹² Na glavnem trgu v Radgoni, v neposredni bližini sakralnega spomenika, je na črnem asfaltu z belimi kockami obrobljen kvadrat. Na vrhu je letnica 1600 in na nasprotni strani 1845. V kvadratu so 4 manjši kvadrati, vsak pa ima 9 belih kock. Tukaj so leta 1600 gorele protestantske knjige. Leta 1845 so tukaj postavili rusk spomenik (tank ni visokem podstavku — tega ni več). Na žabist je ta spominski prostor kot parkirišče nenitno zaseden in ga nisem našel na nobeni razglednici ali turističnem prospektu.

¹³ Kljub nasitju verskih komisij do organiziranega, oboroženega odpora ni prišlo. To pač ne bi bilo v skladu z augsburško veroizpovedjo: »poslušnostjo oblasti,« kar mi je pojasnil ev. župnik (Slovinci), mag. Aleksander Kerčmar v pismu in razgovoru leta 1972.

¹⁴ V petanjskem gradu je dohl krajši čas zatočišče tudi profesor graške univerze Johannes Kepler. Lutar Adam: Nekaj izrezanih podob iz burne preteklosti naše cerkve, *Evangeličanski koledar* 1988, 40–46. Vanek Šiftar: Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma, zbornik Štifana Kuzma, M. Sobota 1976,

Doslednejši so bili protestanti, čeprav je tudi pri njih prevladovala nemščina. Obred pa so opravili tudi v jeziku (po želji) vernikov, in to predvsem pogrebe. Najbrž sedaj po odhodu mag. Kerčmarja tudi tega ne bo več, zastavlja se celo vprašanje, če bodo še imeli župnika, ker jih primanjkuje.

Za proučevanje jezika prebivalcev v okoliških radgonskih vaseh je treba vsekakor upoštevati, da se jezik evangeličanov in katoličanov v sosednjem mursko-soboškem območju razlikuje. Prav tako pa so tudi jezikovne razlike med Goričanci in Ravenci. S tem so se ukvarjali znanstveniki, kot dr. Avgust Pavel, akademik dr. Anton Vratuša, dr. Martina Orožen in še drugi.

Prekmurški naseljenci v Radgoni in okolici so v materinščini ohranjali jezikovne razlike in zaradi posebne desetletne politike na meji s Prekmurjem sprejemali tudi slovenščino z gornjeradgonske strani.

Sosedsko gospodarstvo (pogoji sodelovanja)

Ivan Zelko, zavzet raziskovalec prekmurske preteklosti, je ugotovil, da svet »ob Kučnici moramo imeti v XII st. za mejno pustoto« (1957, 105) in »specifično urejen ogrski obmejni pas, kjer je bila v 12. st. in v prvi polovici 13. stoletja razgibana kolonizacija« (Milko Kos: Kolonizacija med Dravo in Rabo, pa krajevna imena na -ci; Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 256–265).

Na obravnavanem območju (Gerlinci, Korovci, Pertoča) so že v antiki in tudi v rimski dobi živeli ljudje (Irena Šavel: Topografsko področje XX (Prekmurje), SAZU 1991). Slovenske gorice so bile poseljene kasneje, kar velja tudi za radgonsko območje, vendar gosteje kot prekmursko (Stanko Pahič: K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Prekmurja, Svet med ... 1968, 158–256).

V zvezi s prvo veliko kolonizacijo »obmejne pustote« moramo upoštevati, da je bil cilj pogostnih vpadov in vdorov vojske zemljiške gospode tudi lov na ljudi. Dolgo je veljala pravna ureditev trgovine z ljudmi in najdlje je bilo tržno blago prebivalstvo, ki ni bilo rojeno na Ogrskem. Kolonizacijo na tišinskem in cankovskem območju potrjujejo vasi, njihova imena in letnice prvega znanega zapisa.¹⁴

Zaradi meje in razvijajoče se trgovine čez mejo se je položaj obmejnih tlačanov nekoliko hitreje spreminjal v svobodnejše podložništvo kot v ostalem delu Prekmurja.

Vrsta kmetijskih kultur in gospodarske dejavnosti so bile med najpomembnejšimi dejavniki možnega povezovanja, sodelovanja in ustvarjanja interesnih povezav ter sorodstvenih zvez.

Vinogradništvo se na našem območju z vinsko trgovino pojavi kot prvi pomemben faktor povezovanja interesov cerkvene in posvetne zemljiške gospode ter tlačanov-podložnikov.

Na severnem Goričkem so bile naravne razmere za razvoj vinogradov ugodne, kar potrjujejo mnoga ledinska imena. Vinogradništvo je tukaj doseglo svoj višek v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. Sredi minulega stoletja je bilo v Prekmurju okrog 1448 ha vinogradov in od teh kar 65 % na Goričkem (Borut Belec: Vinogradništvo kot dejavnik prostorske preobrazbe v Sloveniji; ČZN 1/1973, 138–198).

Po gornje-lendavskem urbarju iz leta 1628 je bilo v 39 krajih 220 zavezancev za gornino in po sto letih v 52 krajih že 573 zavezancev. Pomembna je bila ureditev vinske trgovine (XXXVI zakon iz leta 1550) in dajanje posebnih ugodnosti tla-

¹⁴ Na obeh navedenih območjih jih je od 19 vasi kar 12 s končnico -ci in to enako število na vsakem območju (Milko Kos: Kolonizacija med ..., Svet ... 1968, 256–265). Po Zelkovih podatkih je omenjena najstarejša vas Petanjeci (1229), ena iz leta 1347, kar 10 iz leta 1365 in 6 iz naslednjega leta.

čanom-podložnikom, ki so s krčenjem pridobili plodno obdelovalno zemljo. Pri tem so imeli pomembno vlogo tudi radgonski meščani, trgovci z vinom.¹⁵

V navedenem obdobju je bilo v 11 krajih ob sedanji državni meji okrog 45 % vseh goriških največjih vinogradov v posesti Radgončanov in Štajercev (V. Š.: Prispevek k zgodovini vinogradništva na sedanjem prekmurskem območju; ČZN 1/1986, 89—107). Po gorskem pravu so mogli posedovati nedomikalne vinograde tudi nekmetje, plemiči ali meščani. Ko je v začetku našega stoletja trtna uš (filoksera, v Prekmurju prvi močnejši napad l. 1903) uničila pretežni del goriških vinogradov, je bilo kmetijsko gospodarstvo močno prizadeto in si je le delno opomoglo s saditvijo sadovnjakov.

Posestna struktura cankovskega območja se nekoliko loči od tišinskega.¹⁶

Prve zanesljivejše podatke o posestni strukturi imamo iz terezijanske urbarialne regulacije.¹⁷ Na tišinskem območju je bilo 227 podložnikov, na cankovskem pa 163. Izredno malo je bilo celih kmetij. Večina je imela polovično do osminko kmetijo. Vsi pod to mejo so bili uvrščeni med želarje (bajtarji s hišo in gostujoči kočarji) in teh je bilo 82 (med temi 63 brez hiše) na tišinskem in le 8 s hišo na cankovskem območju. Pojav želarstva (kajžarstva) je v Prekmurju prisoten že pred 18. stoletjem.

Odprava fevdalnih podložniških razmerij je v Prekmurju potekala kasneje, počasneje in povsem drugače kot v avstrijskih deželah in z nekoliko različnimi posledicami na murskosoboškem in lendavskem območju. Tam je bila zaradi problematičnih zlozb nedokončana do leta 1919 in precej urbarialnih gozdov in travnikov ter pašnikov je ostalo nerazdeljenih.¹⁸

Podložnik je moral odplačevati dobljeno posest, kar je sprožilo veliko zadolževanje.¹⁹

V času temeljnih lastninskih sprememb zasledimo nekaj bistvenih pojavov, pomembnih za razvoj gospodarstva in obmejne trgovine. Od 1869. leta je na soboškem območju bolj kot na lendavskem upadalo število goveje živine in konj.²⁰ Kmetijsko gospodarstvo se preusmerja za ugodnejša tržišča in Radgona je vse pomembnejša za govejo živino. Prodaja v Radgono je bila ugodnejša in cenejša, ker ni bilo prevoza zaradi bližine. Cene so bile višje tudi zaradi razvitejšega trgovine in razvitejšega zaledja. (Ferenc Horváth: Zgodovina gospodarstva v delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni županiji (1828—1910); ČZN 2/1989, 177—185).

Popis živine leta 1911 je pokazal, da se je stalež živine na tišinskem območju povečal le za 30 glav, število konjev pa znižalo za 51. Podobno je bilo tudi na cankovskem območju.

Novi kmetje so preživljali gospodarsko krizo, ki je bila značilna za celotno Železno županijo.

¹⁵ V 10. st. se omejovali vinogradi okrog Radgone in za tem vse večja vinogradiška območja.

¹⁶ V 80. letih 18. st. je nadvojvoda Karel sprožil tretjo okrog gorskopravskih razmerij v zvezi s plačili za spremembo sogovornika. Ob vseh spremembah naj bi se polurata desetina vrednosti zemljišč. Posebej su bili proli desetina Radgončanov dovedli so (1879), da su bili mušijani uprošćeni primisioe pri delovanju v ravni liniji (Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv 1 knjiga, SAZU 1970, 440).

¹⁷ Kraji v tišinskem območju: Gederoveri, Gradišče, Krajca, Murski Petrovci, Petanoci, Račkovec, Sodišinci, Tišina, Tropovec in Vanča vas ter v cankovskem: Čakovca, Domajnec, Gerlovec, Gintrop, Črnci, Kurnovi, Krašci, Rupoča, Skakovci in Topolovec.

¹⁸ Leta 1785 so imeli podložniki v Železni županiji 33 % (urbarialna posest) celotne površine in v županiji Zala le 18 %, od tega okrog 33 % (23 % v ž. Zala) oziroma 55 % (64 %) travnikov, kar je bilo pomembno pri odpravi fevdalnih podložniških razmerij.

¹⁹ V Prekmurju so bili (predvsem na lendavskem območju) obsežni kompleksni v domokalni lasti, ki pa ni nastala oedolakojeoa tudi z zemljiško odvezo. Fevdalni odoosi so bili sprva ukrojeni le na urbarialni zemlji in začel se je proces zlozbe aludialne posesti.

Marca 1848 je bila imenovana prva madžarska (odtlej dejanska Madžarska) omdvinska plemiška vlada. Z dualizmom je Madžarska izgubila del svojih suverenosti (vojaška, zunanja politika, trgovina in finance), kar ji sprizhalo občasne napetosti, ki so vplivale na obmejni razvoj (carinska vojna — uframhoia carina, meso, živina ...).

²⁰ Analiziral sem gospodarsko stanje ovih kmetij (42 v 11 vasih) prihržoo z Goričkoga, s posistji od 1 do 59 kalastarskih oraloj(ko) in ugotovil, da so v času od 1876 do 1910 na skupno 693 kalastarskih oraloj bili obremenojeoi z zemljiški knjižnimi obremoitvami za 220 000 forintov oz. kno (čez 80 % posejla hranilnoe s 6—8 odstotnimi ubrišlimi, ostali pa so bili dedni deleži, davčni zasloakci ...).

²¹ V tem času se je na Štajerskem organiziral razvoj konjenjstva in v drugi polovici 19. st. je že slovel konjski sejem v Radgoni.

Prebivalstvo (izseljevanje, zaposlovanje)

Prve zanesljivejšje podatke o prebivalstvu imamo iz popisa leta 1772 (popis predvsem za vojaške potrebe).

Spremenjeni lastninski odnosi so zaradi potreb po delovni sili in dodatnem zaslužku vplivali na neprimerno hitrejšo rast prebivalstva v Prekmurju, kot pa na desnem bregu Mure.

Na tišinskem območju je 1772. živel v 190 hišah in 415 družinah 1888 oseb; na cankovskem (po enakem vrstnem redu) 309,325 in 2108.²¹ Na tišinskem je bila največja koncentracija na Petanjcih, na cankovskem pa je v 29,8 % hiš živel 28,2 % prebivalcev.²²

Na obeh območjih je prebivalstvo od 1772. do 1869. naraslo za okrog 1200 oseb in v naslednjih 30 letih le še za okrog 900. Potem je prišlo do nihanja ali znižanja zmanjševanja.

Povsem drugače pa je bilo v obravnavanem radgonskem kotu z ozirom na izseljevanje in močno priseljevanje iz Prekmurja. Po popisu leta 1889 je živel v 10 vaseh v 714 hišah 4262 prebivalcev. V petih še sedaj obravnavanih slovenskih vaseh pa je na okrog 1520 ha v 174 hišah živel 1008 ljudi. Gibanje prebivalstva je skrbno obdelal dr. Julij Felacher (... 1958).²³

Pri prestrukturiranju fevdalne kmetijske proizvodnje je bilo pomembno delo za določeno mezo. Zaposlitev je bila vezana na sezono oziroma značilno sezonsko delo. Na našem območju je bila posebna oblika sezonskega dela, ko je zemljiški gospod premeščal svoje podložnike iz pristave na pristavo. Poseben pojav pa je upor tlačanov ob Rabi v času terezijanske urbarialne regulacije.

Veliko je bilo že napisanega o sezonstvu v Prekmurju (Ludvik Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva, *Geografski vestnik* 1955/56, 177—208), a ostala so še mnoga odprta vprašanja (s tem se ukvarja tudi Etelka Korpič-Horvat v doktorski disertaciji: Vpliv zaposlovanja doma in v tujini na deagrarizacijo pomurske regije; Pravna fakulteta, Lj. 1991). Pri odhajanju na sezonsko delo v Avstrijo pred letom 1921 moramo upoštevati, da so hodili Goričanci na Gradišćansko na delo obsežnih posestev članov grofovske rodbine Battyány, ki so bili tudi lastniki precejšnjega dela murskosoboškega območja.

Po Olasovih ugotovitvah je bilo v obmejnih vaseh sorazmerno malo sezoncev. To sezonstvo je v naših 80. letih dobivalo značaj zaposlovanja v maloobmejnem pasu, pri čemer veljata dve značilnosti. Zaposlitev v maloobmejnem pasu je bila tolerirana zaposlitev v notranjosti Avstrije, kjer so bili boljši pogoji kot ob meji. To pa je bila tudi začasna oziroma občasna pomoč delodajalcu, ki si je s tem prihranil sicer obvezne dajatve. Tako sezonstvo je sčasoma izgubljalo nekdanji klasični značaj, večal pa se je ekonomski pomen za naše obmejno prebivalstvo.

Spreminjanje socialne in urbane strukture naših vasi se je pričelo s sezonstvom.

Na prehodu v naše stoletje se začne množično gibanje prebivalstva z notranjimi selitvami in množičnim izseljevanjem.

Po Vogelovih ugotovitvah je letna migracija v Sloveniji presegla polovico letnega prirastka. Še večja pa je bila v zahodnem delu Madžarske. V Železni županiji naj bi se v letih 1890—1910 izselilo v ZDA okrog 25.000 ljudi, od tega 2/3 v starosti od 20 do 30 let. Množično izseljevanje je naraščalo tudi po letu 1900. V ne-

²¹ Ob popisu 1931 leta je živel na tišinskem območju (v oklepaju cankovsko) v 887 (322) hišah n. 644 (348) gospodinjstvih 3413 (3836) prebivalcev — Krajevni leksikon Dravske banovine, 1937.

²² Ob popisu 1991 4359 oziroma 2370 prebivalcev.

²³ Po uradnem seznamu: Dedojnoe, Gorca, Obrajna, Klek, Poterna, Farovce, Radgona s predmestjem Gries, Setince, Senkovec in Stara Nova ves.

kaj letih so cene osnovnim življenjskim potrebščinam narasle od 40—60 %; za 12—do 14-urno dnevno delo je bilo mogoče leta 1900 kupiti še 6 kg kruha in po nekaj letih kvečjemu 3 kg (Dr Horváth Ferenc: *A parasztság helyzete és mozgalmái a dualizmuskorában*; Vas megye, Szombathely 1958, 85—93).

Ludvik Olas tudi za Prekmurje ugotavlja, da se je v letih 1890—1910 uradno izselilo v ZDA 5867 oseb. Nekatere ravninske vasi so imele 5—9 %, goričke pa 15—20 % (4 vasi pa celo čez 20 %) izseljenih prebivalcev. Po letu 1907 je izseljevanje upadlo.

Okrajna glavarstva so morala letno poročati županijam o izseljevanju. Do leta 1905 so se izseljevali še brez ustreznih potnih dokumentov ob veliki aktivnosti agentov. Iz okrajnih poročil: v letih 1901/2 je bilo med 125 izseljenimi 90 družinskih članov (6051/1902). V letu 1905 se je izselilo 218 družin s 421 člani (894/1905). V prvi polovici istega leta se je iz 9 vasi gornjepetrovskega notariata izselilo 80 oseb v ZDA, kar 38 jih je bilo mlajših od 20 let.²⁴

Vzrok za odhod mnogih mladih (rekrutov) je bil utemeljen v pogodbi med predsednikom ZDA in avstrijskim cesarjem leta 1870, ko je uvoz delovne sile iz Afrike usahnil, suženjstvo pa je bilo ukinjeno. S pogodbo je bilo določeno, »da moškim, ki so se izselili, preden so odslužili vojaški rok, in se vrnejo kot naturalizirani Američani, ni treba več služiti v vojski, in ne bodo kaznovani kot begunci« (Zgodovina človeštva V/2, Ljubljana 1976, 22).

Iz Prekmurja pa se ljudje niso samo izseljevali.

Oblasti so morale spremljati tudi imigracijo. Iz murskosoboškega okraja so sporočili, da je bilo 1905 pri njih 90 tujcev, kar 54 iz Štajerske (Styria). Večina je bila obrtnikov, ki so svojo dejavnost opravljali v obmejnih krajih: Cankova, G. Lendava, Korovci. (2395/1906).

V evidenci izseljevanja ni razvidno, kako in kdaj so se vračali. Njihovo vračanje je moč spremljati z brisanjem hipotek, kupovanjem razpoložljive zemlje in posestev. V nekaterih krajih so jih poimenovali »Amerikanci« in njihova naseljena območja Amerika (tudi v radgonskem kotu).

S pospešeno agrarizacijo in hitrim preobremenjevanjem njivskih površin je postajalo vprašljivo, kje je možno (razparceliranost, nedokončana odprava fevdalnih razmerij) kupiti zemljo, posestvo.

Rešitev se je pokazala v preseljevanju na Štajersko in naseljevanju na kupljeni zemlji v okolici Radgone. Tukaj se je naglo povečevalo število priseljencev z levega brega Kučnice (Matjaž Klemenčič: ... ČZN L/178 ...). Z narodnostno strukturo tamkajšnjega prebivalstva so se znanstveno ukvarjali dr. Tone Zorn, dr. Fran Baš, dr. Julij Felacher in drugi. Slednji je zapisal (1958, 31), da je »število slovenskega prekmurskega življa v radgonskem političnem okraju naraslo od 879 ljudi v letu 1880 na 2143 v letu 1910«. Ne morem pa mu pritrditi, da »je bila Radgona in njena okolica sestavni del Prekmurja«.

Zanimanje za Slovence na avstrijskem Štajerskem

Naseljevanje je vznemirjalo nacionalistično avstrijsko politiko. Reagirali je tudi slovenski tisk.

Straža (po Grazer Tagblattu) omenja, da »v radgonskem okraju vedno bolj gineva nemška posest in če bo šlo tako naprej, ni več daleč tisti čas, ko v tem okraju nemškega kmeta ne bo več ... v zadnjih letih (je) 89 nemških posestev prešlo v ogrsko-slovenske roke«. Nemški listi z obžalovanjem poročajo, da se »še

²⁴ Izseljevanje ni bilo samo beg pred revščino, generacijskimi (družinskimi) nesporazumi in konflikti, ampak tudi beg pred služenjem dolgaletne vojaščine.

ni posrečilo ogrskih Slovencev, ki so se naselili okoli Radgone, nemštvu asimilirati, po domače rečeno germanizirati in se tolažijo, »da ti priseljenci še nimajo pravega stika s tamkajšnjimi Slovenci«. Pisec sestavka zaključuje: »Opozarjamo rodoljube v radgonskem okraju, naj ne prezrejo teh razmer. Naj se počutijo med nami kot bratje med brati. Stopimo z njimi v družabno zvezo ... zanetimo in ohranimo v njih narodno zavest« (Südmarka pomagaj, Straža 1909. 19. 2., 22/5).

Z naraščanjem slovenske narodne zavesti, ko postane zavest porekla in materinščine izhodišče zahtev po gospodarskem in političnem samoodločanju, je bilo na Slovenskem zaznavno kot določeno opredeljeno zanimanje za tesnejšo povezaneost vseh Slovencev.

V nastalih političnih razmerah in odnosih so od sredine 19. st. v slovenskem tisku tehtna opozorila o položaju Slovencev v okolici Radgone. Do konca 1919. leta je bilo objavljenih veliko več tehtnih in vznemirljivih sestavkov, kot v naslednjih 20. letih kraljevine Jugoslavije. Naj ne bo odveč, če opozorim na vsebino nekaterih sestavkov iz že močno porumenelih listov.

»Naj se pogleda na njih okoliščine, se hitro vsak prepriča, da so bili od nekdaj in še so (Slovenci) v vsem prikrajšani, kar njih jezik in omiko zadeva, v cerkvi, šoli ... imajo le eno božjo službo v podfari Matere božje v mestu ... krščanski nauk se jim razlaga le na vaseh ... šola v štirih razredih, katero tudi ogerski otroci obiskujejo in kam tudi drugi Slovenci od daleč pošiljajo fante, je celo nemška, ker so gospodje učitelji, razen enega, terdi Nemci. Samo gospodje kateheti povejo včasih kaj po slovenski« (Slovenci v 5. vaseh; Slovenski prijatelj 1856, 24–31).

Po več kot 20. letih je dopisnik iz Zenkovec ugotovil: »Radgonski mestjani ne dovolijo tega, da bi se otroci v šoli slovenski učili. Človek, ko to vidi, lahko žalosten postane, kajti je črez 100 kmetov in še toliko manjših posestnikov bi lahko dobili, da bi bilo otrok za prvi in drugi razred. Ali očetje raje vidijo svoje otroke kakor sužnike pod drugim narodom ... Tudi Nemcem ne bi škodilo, ako bi slovenski znali. Ali žalostno za Slovence, po sedem let gre otrok v šole in iz šole izostane, ali ko dobi slovenske bukve v roke, pa ne zna njih brati« (Iz Zenkovec pri Radgoni, Marsikaj; Slovenski gospodar 7. 12. 1893 49/407). Naslednje leto je dopisnik v istem listu z grenkobo ugotovil: »Prepustili so nas sicer usodi naši bratje onkraj Mure ... Z vso odločnostjo smo pripravljeni braniti tudi sami naš mili slovenski jezik, katerega nam ne tako dolgotrajna germanizacija ni mogla vzeti, in če Bog dá, tudi ne bo.« (S Prekmurskega; Slovenski gospodar 13. 9. 1894, 37/316). Boj za jezik ponazarja dopisnik iz Zenkovec »kaki napisi naj bodo na križu, ki so ga dali ravno zdaj lepo ponoviti«. Sklenili so, da »morajo biti napisi vsi slovenski, kakor se to tudi spodobi v čisto slovenski občini.« Kmalu se je izkazalo, kaj bi potrebovalo 1200–1300 Slovencev v okolici Radgone: knjižnice, društva, shode, tabore, omemba v parlamentarni razpravi o volilnih okrajih (Slovenci v Radgonskem kotu; Slovenski gospodar, 20. 6. 1907 32/6).

Med zasedbo Radgone z okolico so regenti občin (v začetku leta 1920) poročali o narodnostni strukturi: Dedonci 134 prebivalcev, 127 Slovencev in 7 Nemcev; Potrna: 390-357-33; Slovenska Gorica: 244-197 in 47 mešanih Nemcev, in Žetinci: 233 — vsi Slovenci (Maistrov arhiv, Maribor).

K vmesnemu podatku dodajam opažanje dopisnika pred skoraj 40. leti. »Mnogo se je uže pisalo o nemškovanji v šolah; Bog zna, kolikokrat so naši poslanci o teh neprilikah govorili v Gradci in v Beči ... V Radgoni je troje šol: jedna ljudska za mesto, jedna za okolico in tretjič meščanska. Od treh krajev je obdano mestece od Slovencev; in v mestu zna vsakdo slovenski, ker to mora razumeti, in če od gladu umre, ker meščani od slovenskih penezov žive ... V okoliško trirazredno šolo je všolanih 5, reci pet čisto slovenskih vesi: Dedonci, Gorica, Potrna, Zenkovci in Žetinci. Ne ozirajmo se na to, da je tudi veliko drugih ljudi še v okoli-

ci, ki so Slovenci . . . Vse nemško in nič kakor nemško. Nobene slovenske besede učitelj ne spregovori . . . Na Koroškem so vsaj duhovniki zvesti svojemu narodu . . . » (Od slovenske Mure. Še huje, kakor na Koroškem; Slovenski gospodar 1882, str. 76—77).

Dr. Gombocz (1887, 324-25) navaja, da je bilo veliko Slovenskih in okrog 5,3 % madžarskih otrok v deželni meščanski šoli. Posebej je vreden omembe podatek, da je bilo v letih 1888—1895 v obrtno nadaljevalni šoli v Radgoni 795 učencev, in sicer 285 Nemcev, 432 Slovencev in 78 Vogrov — dejansko jih je bilo 346 iz ogrskega dela monarhije. Slovenski list tudi navaja, da starši radi pošiljajo otroke v radgonsko šolo in na štajersko stran, kar izraža močno zaostajanje šolstva na Madžarskem.²⁵ V Monoštru je bila 1893. leta ustanovljena gimnazija kjer je bila prva matura šele leta 1906. Na tej edini gimnaziji na slovenskem etničnem ozemlju na Madžarskem je bilo ob najboljšem vpisu v šolskem letu 1917/18 vpisanih le 8 dijakov iz Prekmurja.

Ob vsem tem se zastavlja vprašanje, ali so bili Slovenci v Radgoni in njeni okolici kdaj imenovani kot narodnostna manjšina. Podrobneje nisem raziskoval, pa vendar so jih priznavali kot takšne (v skladu s potrebo in časom). Na lepaku Kundmachung (podpisal ga je dr. Kamniker), ko so pozivali prebivalce, naj vzdržujejo red, kot »wie die slovenischen Gemeinden . . . dass die beide Nationalitäten«. Isti podpisnik je med zastopniki radgonskih nemških interesov na pariški konferenci. Od dr. Rennerja so zahtevali, da se zavzame za Radgono, saj v spornem štajerskem ozemlju ne prebivajo Slovenci, marveč neki »Vendi« (Windische), ki so nekaj čisto drugega kot Slovenci na Kranjskem« (dr. F. Kovačič . . . 1926).

Obdobje 1919—1945 ob meji

Razvoj možnega in potrebnega prekomejnega in obmejnega sodelovanja je zavrla vojaška zasedba Prekmurja avgusta 1919, ki je trajala do podpisa trianonske mirovne pogodbe.

Prekmurje z drugačnim stoletnim zgodovinskim razvojem se zaradi pomanjkanja potrebnih raznovrstnih zvez in povezav, administrativnega omejevanja osebnega in blagovnega prometa ni moglo hitreje in uspešneje vključevati v Slovenijo in tudi v državo — kraljestvo SHS.

Dokler ni bilo veržejškega mostu čez Muro, je glavna prometna povezava potekala čez Radgono. Tudi pošto so v M. Soboto vozili iz Radgone.²⁶ Zaradi tega ne preseneča poročilo uradnega živinozdravnika iz M. sobote, da se je leta 1921 skozi Cankovo in Gederovce mesečno izvozilo 1000 svinj, 500 govedi in 150 konj (Poročilo sreskega načelstva, 1328, 26. 7. 1922). Pri tem so bili posredno in neposredno soudeleženi tudi trgovci iz Radgone. Trgovina z živino (tudi nelegalna) je upadala z razvojem mesne industrije v Prekmurju. Naraščala pa je — občasno, odvisno od letine — trgovina s sadjem, in letno so izvozili tudi do 1000 vagonov sadja.

Leta 1922 je bila razmejitev med državama dokončna in poprevratno obdobje je počasi prehajalo v mirnodobno gospodarjenje (okrog leta 1925). V tem času se je stabiliziral dinar, pričelo se je urejanje mejnih prehodov (določen obmejni

²⁵ Prekmurje do leta 1920 ni imelo nobene srednje šole. Obstajali sta deški osnovni šoli višje stopnje ali meščanski šoli (Dolnja Lendava 1872 in Murska Sobota 1913).

Na Madžarskem so bili cehi pravno ukinjeni leta 1872, vendar so s tradicijo nadaljevali. Ustanavljali so obrtniška društva, ki pa niso skrbela za posebno izobraževanje vajencev. Šele 1884 je bilo z zakonom določeno, da občine ustanavljajo vajeniške šole, če imajo dovolj vajencev.

²⁶ Okrajno glavarstvo v M. S. (l. št. 1922-T št. 15276/111) je predlagala Direkciji pošte in telegrafa v Ljubljani vzpostavitev telefonske zveze z radgonsko telefonsko postajo z utemeljitvijo: »od nekdanj so Prekmurci vzdrževali najožje stike z Radgono, tam so prodajali svoje blago in nakupovali potrebščine, dobra cestna povezava politične prilike ustaljene. Odgovor, brzojavka (15276/111 23, 24 5 1923) sporočite, če je to na želje prebivalcev potrebno — če niso bili za predlagano morebiti merodajni politični motivi.

pas), prišlo je do uvedbe stabilnejše carinske tarife in pomirjanja »mednarodnih težav« (Zgodovina Slovencev, Lj. 1979, 694).

Mejne prehode — neposrednejše povezave z Radgono in njeno okolico — so zapirali. Po vojaški specialki (pred l. 1885) je obstajal cestni mejni prehod med Poljanci in Dedonci. Bilo je še več manjših prehodov preko brvi (tudi debela čez Kučnico), v karti je na primer zarisan prehod Koliba (po domače Goliba²⁷) na Petanjcih. Po letu 1920 je ostal le gederovski prehod. Kasneje bistvenih sprememb ni bilo. Glavni prehodi so bili Gederovci, Cankova in Serdica, kar je nekako zadostovalo ob maloobmejnih prehodih za dvolastnike.

Velika je bila tudi razparceliranost kmetijskih zemljišč (po znanih podatkih) v radgonski okolici. Tako je bilo leta 1920 v najbolj slovenski vasi (občini) Žetincih. Tam so imeli precej parcel prebivalci iz Gorice, kar 30 parcel pa lastniki iz prekmurskih obmejnih vasi. Oblasti so vprašanja dvolastnikov urejevale počasi. Leta 1930 je bilo objavljeno: »S sporazumom je dokončno rešeno vprašanje, ki je tvorilo za obmejno prebivalstvo vsa ta leta veliko oviro ... določen je 15 km dvolastniški pas na vsako stran (vključena tudi M. Sobota). Ureditev dvolastništva in obmejnega pasu v Prekmurju; Večernik 31. 1. 1930, 25/1). S carinskimi predpisi so bile določene ugodnosti dvolastnikov v zvezi z obdelovanjem zemlje in prevozom pridelkov, kar so vpisovali v dvolastniške »polaznice«. Dopisnik večernika pa opozarja, da bo treba paziti, da se maloobmejne ugodnosti ne bi zlorabljale v politične propagandne namene.

Pogoje in možnosti obmejnega sodelovanja določajo tudi gospodarstvo, njegova struktura, razvitost in tržna sposobnost.

Prekmursko območje je bilo bolj kot po letu 1945 obrobno in nerazvito, kar kaže struktura kmečke posesti. Leta 1931 je bilo v murskosoboškem okraju posestev od 1—5 ha 51,5 %, od 5—10 ha 28,8 % in v lendavskem 72,2 % in 10,7 %. Delež kmečkega prebivalstva v celotnem številu prebivalstva se ni bistveno spremenil: leta 1869 — 88,2 % in 1931 — 87,4 %. Tudi pridelek ni presegal slovenskega petletnega povprečja. Gospodarska kriza in likvidacija agrarne reforme sta obstoječe stanje prej spreminjala na slabše kot na boljše.²⁸

O stanju v radgonski okolici nimam zanesljivih podatkov: vsekakor je bil razvoj stabilnejše usmerjen, vsaj do sredine tridesetih let.

Življenje ob meji in maloobmejno sodelovanje je pretežno usmerjala in tudi velikokrat onemogočala politika sosednjih držav, kakor tudi dežel. Komaj se je vidneje začelo okrnjeno politično in gospodarsko življenje, je vse to prekinila šestojanuarska diktatura, ki je s strogim centralizmom zamorila obstoječe dejavne interese za narodnostne zamejske skupnosti. Oktroirana ustava je pravno-formalno prekrila obstoječi sistem, ki je s punktacijami dobil ostre čeri za količkanje uspešno sodelovanje. Splošna gospodarska kriza je močno prizadela nerazvito gospodarstvo v Prekmurju.

V štiridesetih letih so v državo že segli glasnejši odmevi Hitlerjevega brenkanja po močno razglašeni evropski kitari.

Uspel atentat na kralja Aleksandra je opozoril, kako malo še manjka do dvanajste ure evropskega, še znosnega sožitja.

Takti hitlerizma so bili zaradi določenih in specifičnih razmer glasnejši in načrtno jasnejši v času vladavine Engelberta Dolfussa, ki je z ustanovitvijo domovinske fronte udaril po nacistih in levici.

Krvava februarska zadušitev delavskega upora proti fašizmu je bila krona na (1. maja 1934) s totalistično ustavo kot temeljem korporativistične Avstrije.

²⁷ Goliba — zaselek nekaj hiš. Brv — železna traverza. Goliba je tudi na desnem bregu Mure pri prehodu z brodom čez Muro pri Hraščju. Goliba je zaselek na območju G. Petrovec z 8 gospodinjstvi (leta 1955).

²⁸ Leta 1931 je bilo na tišinskem območju 5,8 % in na cankovskem 2,6 % kočarjev in najemnikov.

Čez dobra dva meseca (27. 7. 1934) je postal Dolfuss žrtev v Münchnu zasnovane osvajalne politike pred letom »ustoličenega« kanclerja Hitlerja.

Puč ni uspel.

Tudi pučisti v Radgoni so poskušali prevzeti lokalno oblast. Po neuspehu so zbežali na našo stran in nekaj časa pod stražo »taborili« ob Muri. V Radgoni ni bilo željenega miru. (Drago Novak: *Prlekija 1941–1945*, Ljubljana 1987, 47 . . .).

Odnosi na meji so se zaostрили. Na naši strani je bilo precej vznemirjenja, vsi pa so napeto pričakovali negotovo prihodnost.

Kako so »sodelovali« oziroma reagirali prebivalci in Slovenci v okolici Radgone, smo bolj slutili, kot pa dejansko spoznali.

Nemška narodnostna manjšina na gornjem Goričkem je politično zaživel. Zloglasni Helmut Castein (G. Werner) je potoval po Prekmurju in po podatkih iz leta 1880 »iskal« razmejitve med nemškim in slovenskim jezikovnem območjem. Nemška naj bi bila naselja s 5% oziroma 10% nemško govorečimi prebivalci. Po tem naj bi bilo 21 takšnih občin »na zgodovinskih nemških tleh« in 6 v »mursko-soboškem jezikovnem otoku«. Leta 1933 je objavil članek o Nemcih v Prekmurju (Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*; Metka Fujs: *Madžarska in nemška revizionistična dejavnost v Prekmurju med vojnama*; Stopinje 1990, 60–65).

Šolski upravitelj iz Kramarovec je sporočil (P.63/1–10. 1. 1933.) sreskemu načelniku v M. Soboti, da je bila na pobudo župnika Hauserja ustanovljena organizacija Schwabisch-deutscher Kulturbund, ki je priredila božičnico za vse otroke.

Začel se je »pohod« kulturbunda, ki je kaj kmalu skupno s predstavnikom nemške borze dela soodločal, kdo lahko gre na sezonsko delo v Nemčijo in kdo ne.

Z »anšlusom« je postala meja paradoksalna zaščita. S stopnjevanjem pregonom Židov se je povečal lov nanje na meji in ob meji, kakor tudi zaslužek z njihovimi usodami. Sresko načelstvo je poročalo banovini (11 št. 27473/1-1938 KB upravi, oddelek 2) o vračanju prijetih Židov. Prvo tako poročilo je bilo poslano 25. februarja 1938. Od 15. 9.–25. 10. 1939 so izgnali 114 nemških Židov, do konca leta že več kot 200 (Arhiv Sreskega načelstva, Pokrajinska in študijska knjižnica M. Sobota).

Ob nepoznavanju državnega in banovinskega diplomatskega arhiva je nemogoče oceniti, kolikšno je bilo zanimanje in aktivno zavzemanje za spoštovanje in uveljavljanje saintgermainске manjšinske zaščite Slovencev na avstrijskem Štajerskem (konkretno tudi v okolici Radgone). V tisku medvojnega obdobja nisem zasledil posebej omembe vrednih sestavkov o Slovencih onstran meje. Kolikor je bilo vesti-poročil, so bila o tihotapcih in tihotapljenju (tega pa je bilo precej v obe smeri). O bilanci takega preskrbovanja prebivalcev s sladkorjem, saharinom, vžigalniki in drugimi potrebščinami pričajo grobovi ustreljenih »švercarjev«, ciganski ropi in podobne senzacije. Po teh člankih lahko sklepamo, da usoda slovenske narodnostne skupnosti ni bila nikomur posebno mar.

Malooobmejno sodelovanje po letu 1945

Druga svetovna vojna je za daljši čas zarezala globoko ločnico med evropskimi državami in tudi narodi ter narodnostnimi manjšinami. Vse to je bilo močno zaznavno tudi v obmejnem Prekmurju, ki je postalo in ostalo dolgo časa zelo za-

prto območje z omejevanjem gibanjem domačinov in prebivalcev iz notranjosti države oziroma Slovenije.

Jugoslavija se je v petdesetih letih začela vse bolj odpirati v Evropo, kar se je izražalo v večjih možnostih potovanj v svet.

Bistvene značilnosti tega obdobja so procesi, precej kolebajoča deetatzacija in demokratizacija, dobro začete gospodarske reforme, z »reformo« federacije pa se je krepila avtonomnost federalnih enot. Ustvarjene so bile začetne možnosti in pogoji za sodelovanje obmejnih območij.

Avstrija se je znašla v taboru poražencev. Njeno suverenost in samostojnost so bremenile in omejevale zasedbene vojske štirih velesil. Desetletno sporazumevanje in usklajevanje interesov je bilo zaključeno s sklenitvijo Državne pogodbe (ADP—15. 5. 1955). Jugoslavija jo je ratificirala novembra 1955. Aktivna in uspešna so bila naša prizadevanja za konkretno zaščito (v pogodbi) slovenske manjšine na Koroškem in avstrijskem Štajerskem.

Pred sopodpisom ADP je Jugoslavija vzpostavila diplomatske odnose z Avstrijo (1951) in ukinila vojno stanje. Kmalu za tem (1953) je bil v Gleichenbergu sklenjen Sporazum o ureditvi maloobmejnega prometa (do leta 1985 je bil večkrat dopolnjen) in dvolastništva.

Z Državno pogodbo so bile za Slovence na avstrijskem Štajerskem določene enake pravice kot za slovensko manjšino na Koroškem (pravica do lastnih organizacij, zborovanj, tiska v lastnem jeziku, do osnovnega pouka v slovenskem jeziku, slovenski jezik naj bi bil dopuščen kot uradni jezik ob nemškemu). Kaj hitro se je začelo stopnjevano znikati ADP in temu ustavno obveznost. Na manjšinskem področju so se zaostrovali odnosi med državama. K temu so prispevale tudi določene družbenopolitične organizacije s svojim obravnavanjem slovenske manjšine (po ideološki opredeljenosti njenih organizacij) v Avstriji nudena pomoč in potrebna podpora sta bili torej ideološko obarvani. To pa je v avstrijski strankarski demokraciji razdvajalo manjšino, ko je ta nujno potrebovala enotno aktivnost. Tako so bili močno prizadeti Slovenci na avstrijskem Štajerskem, kjer nikdar niso imeli svojih političnih niti kulturnih organizacij. Skoraj vedno jim je v okviru dežele krojila usodo ljudska stranka, konservativno usmerjena, in strokovna organizacija kmečka zveza (Bauerbund). Obe organizaciji sta bili prej nasprotni kot pa količkaj naklonjeni uresničevanju čl. 7 ADP, tudi v radgonskem okraju. (dr. Janko Malle ... 1982).

Naše družbene politične organizacije ob meji torej niso imele ne republiške ne svoje usmeritve in orientacije za permanentno aktivno sodelovanje z uradno matico čez mejo.

Ob zanikanju ustavnopravne veljavnosti²⁹ celotne ADP so bile zlovesče trditve, da Slovencev na avstrijskem Štajerskem³⁰ sploh ni in da so v čl. 7 le pomotoma omenjeni.

V mnogih diplomatskih in meddeželenih dokumentih (kakor tudi ob raznovrstnih srečanjih) so bila pogosta tudi resna opozorila o obstoju slovenske manjšine na avstrijskem Štajerskem in o neupoštevanju čl. 7.³¹

S tehnološkim in sploh gospodarskim razvojem so se v močno razklanem svetu posamezne države in dežele hitro razvijale; seveda ob močnem zaostajanju drugih. Nastala nasprotja so ob vse resnejši nevarnosti strahotnega vojaškega

²⁹ Ustavno sodišče Avstrije je razsodilo, da je čl. 7 ustavno določilo in zaradi tega za izvajanje niso potrebni nobeni izvedbeni zakoni, Jože Šircelj; Delo 13. 1. 1991.

³⁰ Na žalost tudi v poglavju Slovenci v zamejstvu niso posebej obravnavani Slovenci na avstrijskem Štajerskem; Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 705–734.

³¹ »Verjemite mi, ni bilo enega od mojih številnih službenih stikov z Jugoslovani, ko me ne bi vprašali, kako je s štajerskimi Slovenci«, je dejal Gross, namestnik deželnega glavarja Štajerske, ki je bil kmalu po vojni sekretar socialistične stranke v Radgoni in je po gostilnah slisal slovensko govorico, a nikdar »mu ni prišlo na pamet, da bi jih imenoval manjšina«. Zanj je manjšina samo nekaj, kar je dovolj veliko, da je lahko organizirano, kar samo hoče biti manjšina. Slavko Fras: Črna nedelja za zelene rdečkarje; Delo, 3. 10. 1981.

spopada silile k pomirjevanju s povezovanjem. Ta dokaj specifičen proces so motivirala tudi vprašanja temeljnih pravic in svoboščin posameznikov, kot tudi etnično narodnostnih skupnosti v državi in tistih, ki so jih razdvajali meje ter politični sistemi. Tudi strah pred novimi evropskimi centralizmi je vzpodbujal raznovrstno regionalno povezovanje. Problem narodnostnih manjšin je dobival nov značaj in pomen v meddržavnih in mednarodnih odnosih. To se je izražalo v strokovnih in znanstvenih srečanjih in tehtnih razpravah ter državnih in mednarodnih pravnih aktih.

V okviru teh dogajanj so bila tudi srečanja narodnih manjšin v Avstriji in drugod. Zelo odmeven rezultat srečanj avstrijskih narodnih manjšin je bil dokončni sprejem (Celovec, 19.—20. 4. 1985) Listine narodnostnih skupin v Avstriji (Naši razgledi, 24. 5. 1985). Listino so razposlali deželnim glavarjem, ki so organizatorjem tudi sporočili, da se bodo ravnali po njenih načelih. Z zamudo je prišlo sporočilo predstavnika urada deželne vlade (ne deželnega glavarja) Štajerske (dr. Franci Zwitter; Vestnik, 4. 12. 1985).

Večletno prizadevanje dr. Gombocza »za narodnostni preporod in (samo)-organiziranje štajerskega dela slovenske manjšine v Avstriji« je bilo leta 1988 kronano z ustanovitvijo Kulturnega društva 7. člen (Branko Žunec; Vestnik, 8. 12. 1988.).

Po nekakšni »recipročnosti« se je v zadnjem času »aktiviralo« vprašanje Nemcev na Štajerskem oziroma v Sloveniji (Manjšine v navzkrižnem ognju; Delo, 1. 2. 1992, Večer, 9. 7. 1992 in mag. Marjan Žnidarič: Nemci na slovenskem Štajerskem v zrcalu zgodovine; Svobodna misel, 24. 7. 1992, in v nadaljevanjih v Večeru).

Radgona kot tipično trgovsko-nakupovalno središče je nekaj let po vojni stagnirala z dokaj nerazvito kmetijsko okolico. Razvoj ji je omejevala meja, ostala je brez zaledja in prometne povezave s Slovenijo. Porušen (in neobnovljen) je bil železniški most, kakor tudi cestni prevoz. Šele leta 1969 so izročili prometu betonski most prijateljstva, zgrajen z veliko kapaciteto. Meja na kopnem je bila iz družbenopolitičnih in tudi ekonomskih razlogov nekaj let skoraj hermetično zaprta. V Gederovcih je bil edini meddržavni mejni prehod. Murska Sobota kot sedež okraja in sedanje občine je močno prehitela Radgono po številu prebivalstva in strukturi (1931 je bilo 31,3 % in 1953 le še 11,8 % kmečkega prebivalstva) ter obrtno industrijski proizvodnji. Občina meji s tremi avstrijskimi okraji: Radgona in Feldbach (Štajerska) in Ženavci (Gradiščanska) z različno gospodarsko strukturo in neenako zgodovinsko povezanostjo s Prekmurjem.

Z razvojem dobrih (včasih tudi motenih) meddržavnih odnosov imamo danes dva mednarodna prehoda in 8 maloobmejnih, različno kategoriziranih. Razen enega maloobmejnega prehoda so vsi drugi zunaj cankovskega³² območja. Slovenska okolica Radgone meji le s tišinskim in cankovskim območjem.

Zaradi preteklega razvoja in tudi jugoslovanske kmetijske politike po letu 1945 je bilo kmetijstvo na radgonskem na boljšem zaradi opremljenosti s sodobnejšo mehanizacijo.

Z uveljavljanjem lastnega vsestranskega razvoja (zaznavnejše v Sloveniji) se po letu 1950 začne spreminjati odnos do kmetijstva in zasebnega kmeta (1953. sproščen promet z nepremičninami). Po letu 1957 je vse manj administrativnih predpisov za kmeta glede nakupa domačih in uvoženih kmetijskih strojev (začne se strojna potrošniška mrzlica).

³² Mednarodna cestna prehoda: Gederovci—Sicheldorf (Žetinci) in Kuzma—Bonisdorf (Budašina)

Maloobmejni prehodi: Cankova—Zeilung (Zenkovec), Fikšinci—Grusla, Gerling—Polten (Polanci), Korovec—Goritz (Gorica), Kramarovci—St. Anna (Sv. Ana na Igju), Matjaševci—Tauka (Taka) in Serdica—Kalch (Kalg, Strgarjevo)
Do razmejitve leta 1922 sta bila kraja Bonisdorfa in Kalch v okraju M. Sobota

V 70. letih so na obeh straneh doumeli nujnost hitrejšega razvoja manj razvitega obmejnega območja, kar bi ustvarilo nove temelje gospodarskega sodelovanja. V Sloveniji je bil sprejet (februarja 1971) zakon o pospeševanju manj razvitih območij in med 11 občinami sta bili tudi G. Radgona in M. Sobota. Nekaj podobnega so zasnovali tudi v Avstriji.

Z zaposlovanjem doma, maloobmejnimi in rednim v Avstriji in kasneje v Nemčiji sta se socialna struktura obmejnih vasi in njihova urbanizacija razmeroma hitro spremenili. K temu je veliko prispevalo tudi zaposlovanje doma in marsikje so mešane kmetije že prevladujoče, kar je očitno z vplačanim krajevnim samoprispevkom. Tako je na tišinskem območju leta 1991 plačalo 1237 (vseh preb. 4359) doma zaposlenih kar 90 % — enako na cankovskem 501 (vseh preb. 2370) — celotnega samoprispevka (ostanek so vplačali: kmetijstvo, obrtniki, zaposleni v tujini in upokojeanci).

Po ugotovitvah dr. Felacherja (1958) se je v Radgoni in okolici v letih od 1934 do 1951 močno znižala kmetijsko-gozdarska skupina, prišlo je do manjšega porasta industrijske skupine, večjega pa v skupini trgovine in prometa. Koliko moreta in zmoreta sodelovati obmejni območji, je odvisno od gospodarske sposobnosti in ekonomskih interesov.

K že omenjenim podatkom dodajamo še ocene Franza Wegarta, predsednika štajerskega deželnega zbora; na obmejnem območju vlada večja brezposelnost kot na gornjem Štajerskem. Veliko prebivalcev se dnevno vozi v glavno mesto pokrajine, mnogi pa tudi na Dunaj ali v zahodne zvezne dežele. Ti gredo delat ob ponedeljkih in se vračajo ob petkih, nekateri pa so zdoma ves mesec. Kmetije so tod sila zadolžene in niso redki primeri, da pridejo na boben. Pred 30. leti je bilo na Štajerskem kmetov 35 %, sedaj pa jih je le 12 %, od tega 58 % polkmetij. Splošna so prizadevanja, da bi bilo čimveč čistih kmetij s 15–20 ha (koliko bo med njimi še slovenskih?) (B. Žunec: Pogovor s preds. št. dež. zbora Franzem Wegartom; Vestnik, 23. 10. 1986.)

Preusmerjanje gospodarstva pri nas s poskusi reform je povzročalo težke krize pri zaposlovanju. Naraščanje brezposelnosti in občasna demokratizacija družbe sta sproščala latentne krize tudi v družinah in širših skupnostih, tako v Prekmurju kot tudi drugod.

V začetku šestdesetih let se z odpiranjem v Evropo začne poseben način »zaposlovanja«; z ilegalnim prehajanjem meje v Avstrijo in od tam v širni svet.

V desetletju je po oceni ilegalno prestopilo mejo toliko Prekmurcev, kot se jih je izselilo do leta 1910. Med temi je tudi precejšen odstotek večkratnih povratnikov (organizatorjev pobegov), kar je izražalo avstrijsko politiko sprejemanja oziroma vračanja. Pretežna večina pobeglih je bila iz notranjosti Prekmurja, predvsem z lendavskega območja. Največkrat so bili pobegi utemeljevani s socialnimi razlogi ali pa so prekrivali rušenje konservativnih odnosov in razmer v družinah (stari niso prepuščali gospodarjenja mladim, ovire pri porokah...), kar se je izražalo v socialni, starostni in spolni strukturi pobeglih (Vš.: Prispevek k prekmurškemu portretu desetletja 1949–1959, ČZN 2/1990, 240–282).

Zaradi množičnosti pobegov preko Prekmurja iz notranjosti države je bilo življenje ob meji precej časa močno omrtvičeno, saj je bila kontrola v širšem obmejnem pasu poostrena.

Analiza je pokazala, da iz 41. vasi obmejnega soboškega območja ni bilo pobegov. V ostalih 34. vaseh je bilo od 5 do 20 pobegov. Po ocenah se jih je zelo malo ustavilo v radgonski okolici. Ilegalno prehajanje meje in spravljjanje čez mejo je še danes donosen posel posameznikom.³³

³³ Samo junija 1992 so na območju soboške UNZ pri ilegalnem prestopu meje zajeli 30 Romunov, 6 Bolgarov, 9 državljanov iz Srbije. Od februarja do maja so ujeli 41 Kitajcev in hkrati z njimi tudi 4 organizatorje in 8 njihovih pomagačev, povečini Slovencev; Delo, 20. 7. 1992.

Odpiranje v svet je bilo vidno tudi z liberalizacijo izdajanja potnih listin, ponujalo pa se je tudi vse več možnosti zaposlovanja v tujini. Leta 1956 je bilo v M. Soboti izdanih 1400 potnih listov in 17 listin prosilcem za zaposlitev v tujini. Takih prosilcev je bilo leta 1959 že 1725 in leta 1963 kar 6554. Do leta 1980 se jih je pretežna večina zaposlovala v Avstriji.

Z gleichenberškim sporazumom o ureditvi maloobmejnega prometa (21. 4. 1953) z Avstrijo je bilo (skoraj enako kot pred 1941. letom) urejeno vprašanje dvolastništva; določen obmejni pas, mejni prehodi in omejene možnosti prehajanja meje in prenašanje blaga z obmejnimi prepustnicami. S tem sporazumom in niti z večjimi kasnejšimi dopolnitvami pa ni bilo ugodeno našim predlogom, da se uredi tudi maloobmejni blagovni promet (kot kasneje z Madžarsko). Proti temu so bili radgonski, v zveznih organih vplivni trgovci, ki so hoteli ohraniti mesto kot razvit nakupovalni center.

Z dopolnitvijo sporazuma leta 1960 je bil obmejni pas razširjen, prav tako krog upravičencev do stalne obmejne prepustnice (SOP). Določene so bile carinske olajšave za prenos blaga in možnost zaposlovanja v obmejnem pasu. Imetniki SOP »smejo prekorčiti državno mejo večkrat na vseh odprtih mejnih prehodih. Upravičeni so, da v sosednjem obmejnem pasu bivajo vsakokrat do 4 dni. Dan vstopa se ne šteje«. Tako je še danes,¹⁴ kar pa se ne »spoštuje«, saj na meji ne vpisujejo dneva prestopa in vrnitve. V soboški obmejni pas je bilo (težnja po razširitvi) vključenih 86 vasi s 85 % prebivalcev občine. Radgonska občina je vključena skoraj v celoti, v ljutomerski pa le 12 naselij s 2582 prebivalci. Tako so nastali pogoji za sodelovanje pomurskih občin, ni pa bilo dovolj zanimanja za skrbno spremljanje in razvijanje usklajenega sodelovanja z avstrijskim obmejnim območjem, najmanj pa s tamkajšnjimi Slovenci.

Sodelovanje je bilo opredeljeno z Ustavo SRS 1974: »Socialistična republika Slovenija razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državnimi in mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj slovenskega naroda ... ter slovenske narodne skupnosti v zamejstvu« (čl. 317/3). Z ustavo SFRJ je bilo določeno, da občine, organizacije združenega dela in druge organizacije sodelujejo z ustreznimi tujimi in mednarodnimi organi in organizacijami ter teritorialnimi enotami tujih držav v okviru sprejete politike SFRJ in mednarodnih pogodb (1974, čl. 271/3).

V Avstriji je bilo izdanih skoraj polovico manj SOP kot pri nas, kar se ves čas kaže v registriranih prehodih državne meje. Pri tem pa je vsekakor treba upoštevati raznovrstne nepotrebne gospodarske zaplete na naši strani in politične na drugi strani.

Vprašanje maloobmejnih prehodov: čas prehajanja, urejanje, povezave ..., je bila glavna tematika vsakoletnih uradnih srečanj predstavnikov lokalne oblasti, izmenično na eni in drugi strani.

Nobene evidence ni, kje, na katerih prehodih prestopajo mejo koristniki SOP iz posameznih vasi. Odločujoči so raznovrstni interesi.

Za leto 1952/53 je bila narejena podrobnejša analiza prestopanja meje s SOP in o zaposlovanju v obmejnem pasu iz okraja Maribor (zaposlovanje delovne sile mariborskega okraja v zamejstvu; Mb 1973); kasneje ni bilo nobene boljše analize.

Organizirano zaposlovanje v obmejnem pasu se je začelo preko zavoda za zaposlovanje (ki danes tega ne počne več) leta 1961. Leta 1963 je bilo iz mursko-soboškega območja zaposlenih 971 oseb (44 % vseh tako zaposlenih iz mariborskega okraja). Iz vasi, ki neposredno mejijo na Radgono in njeno okolico, jih je bilo le 158 in še ti so bili pretežno zaposleni zunaj tega območja. Zaradi avstrij-

¹⁴ Stalna obmejna prepustnica za obmejni promet - Dauergrenzschein für den kleinen Grenzverkehr

ske tolerance so se imetniki SOP zaradi boljših pogojev in zaslužka vedno pogosteje zaposlovali zunaj obmejnega pasu. Takšno zaposlovanje je bilo pogosto obravnavano zaradi neurejenega socialno-zdravstvenega zavarovanja (česar ne ureja nobena mednarodna konvencija niti naše meddržavne pogodbe).

Leta 1963 je bil na 9. mejnih prehodih v Prekmurju naših prestopov meje s SOP 62957, avstrijskih pa 8403. Na treh prehodih v radgonski okolici (Gederovci, Cankova in Korovci) je bilo 29220 naših in 4699 avstrijskih maloobmejnih prehodov; vsi drugi prehodi so bili na goričkih maloobmejnih prehodih.³⁵

Z gleichenberškim sporazumom je bilo dvolastništvo v glavnem urejeno. Sedanja dvolastniška posest Prekmurcev je predvsem ostanek sorodstvenih razmer in manj nakupa, saj je bil nakup v obmejnem pasu omejen (na naši strani pa celo prepovedan). Dvolastniki iz občine G. Radgona in M. Sobota so se zaradi svojih interesov organizirali v ločeni združenji, ki pa sta že leta 1960 postali skoraj nepotrebna formalnost. Dvolastniki so lahko s posebnimi dovolilnicami (stalnimi), najprej omejen čas, s prijavljeno delovno silo (družinski člani?) in s svojimi stroji obdelovali svojo posest. Avstrijski dvolastniki so imeli mesečno en prehod več. Očitno je vladalo veliko nesorazmerja med »potrebim« število obdelovalcev posesti in njeno površino. Naš dvolastnik (ti podatki se spreminjajo) je imel okrog trikrat več delovne sile kot avstrijski.³⁶

Upoštevati pa je sicer treba tudi obdelovalno strukturo.³⁷

Po Olasovih ugotovitvah je bilo na tišinskem in cankovskem območju precej manj dvolastnikov kot na gornjem Goričkem. (Ludvik Olas: Dvolastništvo; dejavnik v razvoju Prekmurja kot obmejne regije, Geografski vestnik 1976, 151—155.) Število dvolastnikov z obeh strani se nenehno spreminja. Naši dvolastniki so v času potrošniške strojne mrzlice prodajali svojo posest za 2 do trikratno vrednost (J. Malle 1967), kar je bilo v skladu z njihovo »manjšinsko« politiko. Naši dvolastniki so pač pokupili takorekoč odpisano avstrijsko kmetijsko mehanizacijo. Leta 1981 je bilo v radgonski občini le še 36 naših dvolastnikov s 56. delavci iz 12. vasi. (Arhiv Alojza Kotnika, tajnika radgonskega združenja.) Po letu 1984 evidence o naših dvolastnikih ni več. V tem letu je bilo po poročilih sekretariata za notranje zadeve v M. Soboti 76 naših dvolastnikov. Po podatkih geodetske uprave za odmero davka in prispevkov iz kmetijstva za leto 1991/92 je uprava za javne prihodke obravnavala 265 avstrijskih zavezancev, iz same Radgone naj bi jih bilo 169. Realno se bo njihovo število povečevalo z denacionalizacijo in lastninjenjem.

Glede na število dvolastnikov in število njihovih prehodov je vprašljivo, kolikšen dejavnik so (ali bodo) »v razvoju Prekmurja« in še bolj, v kateri smeri so prav oni tisti, »ki pomenijo edini življenjski stik prebivalcev z obeh strani meje in s tem tudi pomemben vir prenašanj informacij« (B. Jesih: Slovenci na avstrijskem Štajerskem — možnosti obstoja in razvoja, ekspertiza, 1987, 6).

Število dvolastniških prehodov je približno enakomerno naraščalo, ko so se ti odnosi že skoraj povsem konsolidirali. Leta 1960 so naši dvolastniki 13785-krat prestopili mejo, avstrijski pa 4362-krat. Čez 3 leta je bilo prehodov 18926 oz. 9479, leta 1991 na gornjeradgonskem prehodu pa 2032 naših in 4962 avstrijskih prehodov dvolastnikov.³⁸

³⁵ Na maloobmejnih prehodih (Cankova, Korovci, Fikšinci, Kramarovci, Sotina in Matjaševci) je bilo 1978. leta 184522 prehodov, 1982. pa 152852. Uvedba pologa ni bistveno vplivala na prehajanje meje.

³⁶ V mariborskem okraju je bilo 1963. leta 224 naših dvolastnikov in 300 avstrijskih s 635, oz. 1129, obdelovalci.

³⁷ Iz arhiva Milana Petovarja: Dvolastniki in njihova posest v mejnih avstrijskih treh okrajih: 116 s 138, 46 ha površine (zaokroženo: njiv 31 ha, travnikov, pašnikov 50 ha, sadovnjakov, vrtov 5 ha, vinogradov 0,38 ha, gozda 51 ha ter 0,72 ha drugih zemljišč, 2 stanovanjski hiši in še 1 objekt; 92 avstrijskih dvolastnikov je imelo 190,76 ha, številke pa so naslednje: 31, 30, 13, 30, 73, 1 ha in 18 st. hiš, 28 vinarjev in 11 drugih objektov).

³⁸ Carinarnica v G. Radgoni je imela 1991. leta v evidenci 58 naših dvolastnikov (G. Radgona, Apače in Radenci) s 109 delavci in 169 avstrijskih s 147 družinskimi delavci ter 17 drugimi. Dvolastniki so bili iz okrajev Radgona, Feldbach in Jennersdorf, povečini kmetje, ki so na meji govorili slovensko. Na soboškem območju pa so bili edinitrali (ob vse pomanjkljivejši evidenci) 51 naših dvolastnikov s 136 družinskimi delavci. Poročilo 01-322, 22. 1. 1992.

Kaže, da je bilo dvolastništvo z naše strani tudi prikrita oblika zaposlovanja, čeprav ni mogoče prezreti, da so si dvolastniki, z ene in druge strani tudi pomagali (prav tako sorodnikom).

Zanimanje za Slovence

Sorazmerno počasi je mogla Slovenija samostojneje voditi zunanjo politiko, predvsem s sosesčino in njihovimi upravno-teritorialnimi enotami. Na prekmurskem območju je sprva samoiniciativno (po osebnih poznanstvih) prišlo do stikov z Gradiščansko (po Ženavcih). Za tem je šel na obisk predsednik IS Slovenije. Do stika med Slovenijo in Štajersko je prišlo veliko kasneje kot s Koroško (predvsem zaradi vpliva južnoštajerskih Nemcev in njihovih organizacij). Poleti 1964 je predsednik IS obiskal deželnega glavarja Štajerske.

V Sloveniji je ob koncu sedemdesetih let že delovalo veliko organov (komisije, uradi . . .), ki so spremljali in sousmerjali slovensko politiko v mednarodnih odnosih in tudi politiko do naše narodnostne manjšine. Kaj kmalu je delovalo že 36 organov.

V ospredju obravnavanj je bila naša manjšina v Italiji in na Koroškem. O Slovencih na avstrijskem Štajerskem so razpravljali bolj občasno in obrobno.

Področje narodnostnih skupin naj bi pokrivali komisija za vprašanje mednarodnih odnosov Skupščine SRS in komisija za manjšinska in izseljeniška vprašanja Republiške konference SZDL. V posameznih občinah so bile ustrezne občinske komisije. Nad narodnostnimi vprašanji pa je imela »patronat« obćinska konferenca SZDL.

Po letu 1953 so se začela redna srečanja predstavnikov lokalne oblasti z obeh strani, in sicer izmenično v Sloveniji in zamejstvu ter v ožji in širši sestavi (s predstavniki republiških in deželnih organov, celo z udeležbo avstrijskega generalnega konzula iz Ljubljane). Med političnimi vprašanji so predvsem v ožji sestavi prevladovala pomembna obmejna vprašanja (regulacije, melioracije, možnosti sodelovanja, mejni prehodi in zaposlovanje naših ljudi čez mejo). Nikdar pa ni prišlo do konkretnih sklepov v zvezi s položajem Slovencev glede na čl. 7 ADP. V začetku osemdesetih let je urad za zunanje zadeve IS (ustanovljen 1969) letno opozarjal občine o sklepu ZIS iz leta 1981, da morajo obiske v tujini zmanjševati s povečevanjem tujih obiskov pri nas. Če pa so ti vendarle potrebni, jih je treba načrtovati in prijavljati vnaprej, trajajo pa naj kvečjemu tri dni z največ tročlansko delegacijo.

Obćini G. Radgona in Murska Sobota sta ob tako diriganem povezovanju ubrali »neuradna« srečanja, ki so bila uspešnejša od srečanj uradnih delegacij.³⁰ Ščasoma je to sodelovanje zamrlo. Podrobnejša analiza bi odkrila uspešna in neuspešna prizadevanja. Med taka brez dvoma sodi tudi neuresničenje (že davno zaželeno) avtobusne povezave med M. Soboto in Radgono (dodatna želja po povezavi zdraviliško turističnih centrov: Radenci—Moravske Toplice—Gleichenberg—Radgona). Vzpostavljena pa je bila avtobusna (dnevna) proga Varaždin—Radgona. Z mirno vestjo ne moremo povsem pritrditi izjavi: » . . . kaže, da je tudi v uradnih strukturah SRS prodrlo spoznanje, da je avstrijski režim dokončno pokopal vse upe na narodno prebujanje. Zato se de facto v medsebojnih odnosih ne načena kot odprto in nerešeno vprašanje« (Janko Malle, 1987). Mnenje pa je treba vsekakor tehtno upoštevati pri konkretni analizi meddržavnih odnosov.

³⁰ Glede sodelovanja . . . moram omeniti vaše in naše ljudi, ki si medsebojno zaupajo in so pripravljeni iti drug drugemu nasproti tako daleč, kot je to le možno. Lahko rečem, da nikoli nismo bili samo državni funkcionarji, ki zastopajo interes svoje dežele, ampak smo postali prijatelji, ki najdejo kratko pot eden do drugega. Veliko vprašanj smo rešili po tej kratki poti, ne da bi morali vmešavati visoko politiko« (dr. Josef Harasin, Vestnik, 30. 9. 1971).

O Slovencih na avstrijskem Štajerskem so po tehtnih razpravah Toneta Zor-
na (1951) in dr. Julija Felacherja (1958) pisali in razpravljali še drugi, v zadnjem
času predvsem dr. W. Gombocz in dr. J. Malle s Koroškega.

Tudi v slovenskem dnevnem in lokalnem tisku (Večer, Vestnik) so bili obča-
sno objavljeni pomembni informativni sestavki.

Sredi osemdesetih let pa še prebuja zanimanje zanje zavzeti novinar Branko
Žunec in polni strani Vestnika-pomurskega tednika. Problematiko je z razgovori
in prispevki posameznikov strnil v nadaljevanje od konca avgusta 1986 do konca
januarja 1987. Kmalu pa so se tudi v Vestniku znašla le še krajša poročila ali pa
množica oglasov radgonskih trgovcev (v slovenščini); zlasti ob praznikih in rad-
gonskem sejmu (sedaj tudi tega skoraj ni več).

Sestavki iz bogate bibliografije o Slovencih v Radgoni in njeni okolici niso
posebno »udarno« vplivali na večje zanimanje in prizadevanje za aktivnejše so-
delovanje tako pri občanah, kakor tudi pri skupščinah in njihovih organih na
vseh ravneh (s častno izjemo Skupščine občine M. Šobota).

Na konstitutivni seji komisije za vprašanja mednarodnih odnosov
(16. 2. 1968) je bilo rečeno, da je pri obravnavanju odnosov z Avstrijo zaposta-
vljena problematika Slovencev v Radgoni in njeni okolici. Odgovor je bil, da sicer
v ADP niso zapostavljeni, »vendar je tam premalo nacionalno osveščenih sil«. O
isti problematiki je bilo na seji (7. seja; 31. 5. 1968) poudarjeno, da je treba razvi-
jati odnose s socialistično stranko, predvsem z občinami, kjer ima ta večino. Izra-
ženo pa je bilo nasprotno stališče, da bi morali bolj upoštevati dane specifičnosti
Koroške in predvsem Štajerske. Z vključevanju avstrijskih obmejnih občin bi bi-
le te bolj informirane o nas in dejanskem položaju manjšine.

Ker s svojimi stališči na omenjenih sejah nisem uspel vzbuditi pričakovane-
ga zanimanja, sem po anketi komisiji na hitro pripravil poročilo (Odnosi z Avstri-
jo s posebnim ozirom na SRS; 25. 7. 1968). Anketiral sem Skupščino občine G.
Radgona in Murska Sobota. Poročilo je bilo razmnoženo brez razprave. Na vpra-
šanje, kako ocenjujejo vpliv odprte meje na slovensko narodnost, so mi odgovori-
li, da se s tem krepijo sorodstvene vezi in znanstva, z uporabo slovenščine pa na-
rodnostna zavest, potrebovali pa bi več neposrednih stikov s tamkajšnjim sloven-
skim prebivalstvom. To vprašanje bi bilo treba tudi sistematično preučiti, za kaj
takega pa nimamo potrebnih podatkov. Na seji iste komisije (28. 2. 1969) je gor-
njeradgoni predstavnik opozoril, da bi morali biti do radgonskega kota bolj po-
zorni. Prisotni Lazar Mojsov pa ga je opozoril, da tamkajšnja manjšina »sama
premalo postavlja zahteve. Ekonomska krepitev manjšine s pomočjo odprte me-
je naj bo element, ki bi vsaj delno zaustavil asimilacijske procese...« (zapisniki
sej).

V Skupščini SRS je Manko Golar, radgonski delegat, v razpravi O položaju
slovenske manjšine v Avstriji in odnosih med SFRJ in Avstrijo dejal: »Ljudje bi
radi vedeli, kaj misli storiti IS, da bi prišli prekmurski Slovenci v radgonskem
kotu do pravic, do katerih ima pravico narodnostna manjšina po 7. členu ADP.«
(Informacije, 25. 10. 1972). V razpravi (o tabelski aferi na Koroškem) je sodelo-
valo 23 delegatov, nihče pa ni upošteval Golarjevega opozorila.

Skupščina SRS je večkrat (1975, 1976...) obravnavala splošno problematiko
slovenske manjšine v Avstriji in s tem v zvezi zelo kritično ocenila uvedbo depo-
zita pri prehodu meje.

Slovenska manjšina na Štajerskem je bila kdaj pa kdaj tudi obrobno ome-
njena v obravnavah ustrezne komisije CK ZKS in konkretno leta 1976 (poročilo
08-1475/1, 29. 10. 1976) z zaključkom, da »se moramo zavedati, da je odnos Av-
strije do slovenske in hrvaške manjšine, ki živita na Koroškem, Štajerskem in
Gradiščanskem, vsekakor eno bistvenih vprašanj jugoslovansko-avstrijskih od-
nosov«. Poročilo je bilo poslano v Beograd.

Vodstvo republiške konference SZDL je večkrat razpravljalo o slovenski manjšini, posebej pa je poudarilo (1968 in 1970), da se mora manjšina vključiti v življenje v svojem okolju (Informativni bilten, 20. 10. 1970). Omenim naj še, da je komisija (RK SZDL) za manjšinska in izseljeniška vprašanja nazadnje razpravljala o Slovencih na avstrijskem Štajerskem in ADP 30. 4. 1989. Po uvodni ustni informaciji prof. dr. Vladimirja Klemenčiča pričakovane razprave ni bilo (Dokumentacija v Arhivu Slovenije; poročilo 617—44—123/92-KV, 11. 3. 1992).

Malo, skoraj nič — ni bilo razprav o radgonskem kotu v Skupščini (in njenih organih) občine G. Radgona, več pa je bilo v murskosoboški občini, kjer je Skupščina leta 1983 razpravljala o maloobmejnem prometu. Tedaj sprejeta stališča so preverjali na seji leta 1988. Ugotovili so, da družbenopolitične organizacije iz občine v glavnem uresničujejo sprejeta stališča. Zelo malo oz. skoraj nič pa ni bilo storjenega pri realizaciji predlogov in nalog iz Stališč Skupščine SRS, ki so v pristojnosti republiških in zveznih organov. Obvezali so se, da bodo še v večji meri podpirali neposredne stike krajevnih skupnosti in društev, skupščina pa jim bo nudila pomoč pri organiziranju in izvajanju sodelovanja. Ugotovili so, da v sodelovanju z Avstrijo (predvsem na gospodarskem področju) ni bistvenega napredka, ker pri sosedih ni pripravljenosti za maloobmejni blagovni promet. Za hitrejši razvoj obmejnega sodelovanja je treba razvijati tudi gospodarstvo obmejnih območij s poudarkom na kmetijstvu in turizmu. (Informacije, 1983 in 1988).

Konkretno sodelovanje

Sodelovanje se je sprva omejevalo na sorodnike, prijatelje in znance v skladu z njihovimi potrebami in interesi.

Z vsakim letom je vse manj sorodstva v prvem in drugem kolenu, saj po informacijah župnijskih uradov že ne pomnijo več, kdaj je bila sklenjena zakonska zveza med prebivalcema Radgone oz. Radkersburga. Sorodstvo v drugem in naslednjih kolenih se že oddaljuje od materinščine in tudi od narodnostne identitete. Prijatelji in znanci se pogosto srečujejo, a ta srečanja sorazmerno malo vplivajo na ohranjanje in celo razvoj narodnostne identitete.

Za pristnejše in celovitejše sodelovanje je zelo pomemben bogat pogovorni jezik. Pri nas se je nekdanje narečje že močno zlilo s književno slovenščino. Povsem drugače je v radgonskem kotu z narečjem starejših, saj ne berejo naše pisane besede (do našega tiska onstran meje ni mogoče priti) in bolj redko poslušajo naše oddaje. Mnogim mladim pa je slovenščina težak, tuj jezik, nekaterim pa (privzgojeno) celo manjvreden jezik.

Pri nas smo v želji po dobrem obmejnem sožitju uvedli v š. letu 1951/52 v 1.—3. razred tedanjih nižjih gimnazij nemščino kot tuj jezik, in to 3 ure tedensko. V kolikšni meri se je nemščina pri učencih uveljavila kot pogovorni jezik, bi morali šele ugotavljati, vsekakor pa je bila temelj za možno izpopolnjevanje in tudi hitrejšo vzivetje v kraju zaposlitve v Avstriji. Nasprotno je zavest in trdnost uporabe in ohranitve književnega jezika upadala, kjer je bilo možno in potrebno, in to brez kakršnekoli nacionalistične težnje.

Pričakovali smo in bolj tiho poudarjali, da bi se moralo tudi na avstrijski strani kaj premakniti, vsaj v radgonski okolici. (B. Žunec: Za večjezično mejo; Vestnik, 20. 10. 1985). Bilo je nekaj idej in konkreten namig v okrožnici zveznega ministrstva za prosveto, naj bi na radgonski gimnaziji uvedli slovenščino kot alternativni tuj jezik namesto francoščine oz. italijanščine (Mitja Vošnjak: Veleposlanikovi zapisi; Mb., 1984, in Vestnik, 13. nov. 1986.). Zaznavnega odmeva, še manj resnega prizadevanja, pa ni bilo. Tudi pri nas ni bilo dovolj poslušna za ini-

ciative po organiziranju tečajev slovenščine. Prevladovalo je mnenje, da gre le za trgovsko komercialne interese.

V kakem jeziku se pogovarjajo sorodniki in znanci z obeh strani meje in naši kupci v radgonskih trgovinah? Pri tem, predvsem pri nakupovanju, ni trdno ustaljene prakse. Na zastavljeno vprašanje smo poskušali najti odgovor z (ne najbolj uspelo) anketo murskosoboških gimnazijcev in z odgovori tridesetih domačinov iz tišinskega in cankovskega območja (prof. dr. Mirko Križman).

Stiki sorodnikov so vezani na družinske, cerkvene in lokalne praznike ter športne in kulturne prireditve. Na našo stran pridejo s starejšimi tudi mlajši, medtem ko na avstrijsko stran manj naših.

Pogovorni jezik je odvisen od stopnje sorodstva (kolena), starosti udeležencev ter kraja, kje se pogovarjajo (doma, na javnem mestu...). Starejši govorijo »originalno prekmurščino« tudi v trgovini ter ob srečanjih doma (predvsem v ozkem gostilniškem krogu). V nekaterih družinah se še pogovarjajo v materinščini (večinoma pa mešano), kar obvladajo tudi vnuki in celo pravnuki; predvsem v družinah, kjer starejšim nemščina dela težave ali pa so še ohranili (kot kmetje) določeno zavest slovenske, vsaj jezikovne pripadnosti. Mladi vse redkeje uporabljajo slovensko materinščino. Nekateri pa jezik celo enačijo in ocenjujejo po gospodarski sposobnosti in moči države, naroda. Srečanja mlajših ponavadi naši sogovorniki spremenijo v izpopolnjevanje svoje nemščine. Temu služijo tudi pogostnejša počitnikovanja pri sorodnikih v Radgoni in njeni okolici, ali pa še celo globlje v Avstriji. Glede jezikovne identitete so bili gimnazijci jasnejši od starejših anketirancev. Vsi menijo, da slovenska prekmurščina izumira s starejšimi, saj je vse manj tistih, ki še zmorejo brati in pisati slovensko. Mladi tega več ne vedo, pa tudi naš tisk in RTV oddaje jih kaj malo zanimajo. Nekaj jih je bilo celo mnenja, da so Slovenci siromašni in se morajo vdinjati bogatim tujcem, kar kaže na vrednost in pomembnost jezika. Ko pa bo Slovenija postala zanimiva, jo bodo obiskovali in se učili njenega jezika. Zaradi sožitja ob odprti meji pa bi bila dvojezičnost nujna. V nasprotnem primeru bo nemščina na naši strani »izrivala« slovenščino. To bi morali spoznati tudi v Avstriji, vsaj glede dvojezičnosti ob meji.

Jezik bi se morali učiti v šolah in ne na tečajih. Že davno sem menil, da bi morale obmejne občine z Univerzo v Mariboru ustanoviti štipendijski (morda recipročno z Univerzo v Gradcu) sklad za Slovence na avstrijskem Štajerskem, saj bi se tako povečalo zanimanje za študij pri nas. (V. Š.: Zamujeno... zamujamo; Vestnik, 15., 22. in 29. jan. 1987).

Anketiranci menijo, da bi bila potrebna izmenjava dvojezičnih kulturnih prireditev. Skladno s Stališči Skupščine občine M. Sobota (1988) predlagajo, naj bi Slovenci na Koroškem v svoj boj za narodnostne pravice vključevali Štajerske Slovence. Ohrabrujoče znajo biti besede Franza Vranitzkega, če bi jih zares udeležili: »Politično gledano se čutimo odgovorne za aktivno in odprto manjšinsko politiko do Slovencev in Hrvatov. Politično razmišljanje in tudi praksa gresta čez strogo pravno tolmačenje« (Vojko Flegar: Pogovor s Franzem Vranitzkim; Delo, 25. 1. 1992).

Obnašanje naših Slovencev v Radgoni in njeni okolici ter tudi drugod mnogokrat opravičuje javno vprašanje dr. Matjaža Kmecla: »Ali spoštujemo sebe in svoje bistvo, ali pa se, jara gospoda, sramujemo svojega izvora in ga hočemo zatajiti... Ali cenimo sami sebe in svoj narod...« (dr. Matjaž Kmecl: Občutljiva narodova samostojnost; Delo 18. 8. 1992). Narodnostni ali vsaj jezikovni zavesti okrnjena komercialna slovenščina prav malo koristi.

Če je trgovina pretežno enosmerna, je dokaj nepomemben faktor pri vsestransko razvitem sodelovanju obeh strani, te pa ni, ker je nakupovalni »promet« reguliran z raznimi nepotrebnimi omejitvami, ki so v nasprotju z načeli obmejne gospodarskega sistema. To potrjujejo analize maloobmejnih prehodov.

Zaradi stoletnega zgodovinskega sožitja v Železni županiji se je začelo mednarodno sodelovanje z Ženavci (dr. Štifter, okrajni glavar) in Gradiščansko.

V začetku sedemdesetih let so občasno začeli sodelovati gasilci in od leta 1969 že redno organizirajo vaje, tekmovanja, pomoč pri gašenju požarov in naravnih nesrečah, kar se je sčasoma razširilo na okraje Radgona in Lipnica (Leibnitz) in občine G. Radgona, Lenart in Maribor. Na temelju že utečenega sodelovanja so sklenili dogovor o Medsebojnem sodelovanju v primeru elementarnih in drugih nesreč (Jennersdorf—M. Sobota: 20 Jahre Zusammenarbeit — 20 let sodelovanja, 1969—1989). Sledilo je sodelovanje glasbenikov: Glasba brez meja, ki je kmalu preraslo v območno sodelovanje glasbenikov (in šol) obmejnih orkestrrov. To sodelovanje pa je sčasoma zaradi objektivnih in subjektivnih razlogov prenehalo. Sodelovali smo pri ustanovitvi Mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci—Mogersdorf, ki še danes uspešno deluje. čez nekaj let se je vključila tudi Štajerska. Z Modinci se je razvilo kulturno in športno sodelovanje Sobote na tamkajšnjih prireditvah, ki jih organizira Schlösslverein. Razvilo se je sodelovanje likovnikov na rednih razstavah Panonia, ki je preraslo v mednarodni triennale, omembe vredno pa je tudi sodelovanje folklornih skupin na mednarodnih folklornih prireditvah v Beltincih. V vse to se je vključevala tudi avstrijska Štajerska. Ne vemo pa, koliko je bilo sodelujočih iz Radgone in njene okolice. Izredno malo je bilo kulturno prosvetnih srečanj, kar bi bilo pomembno tudi glede jezika; kot primer navajam dvojezični nastop pevskega zbora Štefan Kovač in mešanega pevskega zbora iz Radgone v M. Soboti, kjer je bila napovedovalka Pepika Prelog iz Žetincev. (B. Žunec: Med Slovenci v Radgonskem kotu; Vestnik 19. 9. 1985). Med sodelovanje sodi tudi televizijska oddaja Manjšine — bogastvo Evrope (Vestnik, 4. 10. 1985), a niti v tej niti v oddaji Onkraj Mure ni bilo Slovencev iz radgonske okolice. Nanje so pozabili tudi v oddaji Praznik ob meji (B. Žunec: Nekaj je manjkalo; Vestnik, 2. 10. 1986).

Ob koncu sedemdesetih let je oživelo sodelovanje (strokovna posvetovanja) učiteljev in profesorjev z obeh strani. Radgonski osmošolci so se udeležili maturantskega plesa soboških maturantov v Radencih 1970. leta (Detlef Prelicz: Grenzlandkontakte steirischer und slovenischer hoher Schuler; Jahrsbericht, Bad Radkersburg 1969/70). Po tako razviti aktivnosti je bilo tudi nekaj kulturnih srečanj iz večih dežel.

Pri vsem tem ostaja odprto vprašanje, koliko je sodelovalo otrok Slovencev oziroma otrok slovenskega porekla?

Dobro začeto sodelovanje je skalila tabelska akcija (afera) v slovenskem delu Koroške. Na to so s protestom reagirali soboški gimnazijci. (Večer, 11. 10. 1972). Odtlej je prejšnja aktivnost plahnela (J. Malle, 1987).

Konkretna akcija za odkup in preureditev hiše, kjer je od 1910 do 1927 živela družina Pavlovih staršev, ni uspela zaradi preslabe zavzetosti odgovornih v Ljubljani, kjer so nepravilno ocenjevali pomen znanstvenega in povezovalnega dela slovenske kulture z madžarsko; gre za v Cankovi rojenega dr. Avgusta Pavla. Odkupljeno hišo so nameravali preurediti v kulturni dom Slovencev iz okolice Radgone.

Na žalost ugotavljamo, da pri nas in tudi v Avstriji slabo poznamo položaj in razmere v radgonski okolici, še manj pa o njih vedo izseljenci iz teh obmejnih krajev. (V. Š.: Tudi na Madžarskem in na avstrijskem Štajerskem živijo Slovenci; Slovenski izseljenski koledar, 1971, 65—67). Nekoč so na eni in drugi strani brali slovenske (Mohorjeve) knjige in časopise iz Slovenije, v radgonski okolici pa tudi s Koroškega. V petdesetih letih je bilo še nekaj naročnikov, nekaj pa jih je po nove knjižne izdaje redno prihajalo na našo stran. (Poročilo SO G. Radgone, 40-1/68-1/1, 16. 7. 1968). Po vojni pa se je pritisk tako povečal, da se nihče ni upal naročiti na Slovenski Vestnik iz Celovca. (J. Malle, 1987, 56). Uprava katoliškega

koledarja (zbornika) Stopinje in Evangeličanskega koledarja mi je sporočila, da nimajo nobenega naročnika iz radgonskega kota. Nekaj domačinov pa pošilja Evangeličanski koledar svojem v okolici Radgone.

Leta 1992 sem namenoma iskal po radgonskih knjigarnah in prodajalnah slovenski dnevni tisk in beletristiko. Povsod so mi odgovorili, da jim tega ni treba. Nobenega sodelovanja ni niti med Pokrajinsko in študijsko knjižnico v M. Soboti ter njej ustrezno v Radgoni; čeprav je nekaj primerov, da si tamkajšnji bralci izposojajo knjige v kateri od naših knjižnic.

V zavodu za časopisno in radijsko dejavnost v M. Soboti so se pred leti močno zavzemali za manjšinsko problematiko; zdaj tega skoraj ni več, čeprav bi mogla njihova dejavnost precej prispevati k ohranjanju narodnostne ali vsaj jezikovne identitete v radgonskem kotu.⁴⁰

Maloobmejni promet je vzbujal velika pričakovanja za uspešno gospodarsko sodelovanje. Sprva se je glavar radgonskega okraja celo bal, da bo »mejni promet škodoval gospodarstvu«⁴¹ Radgone (dr. Josef Harasin, Novoletne čestitke; Vestnik, 30. 12. 1970).

V mnogih srečanjih, razgovorih in uradnih dokumentih so bila poudarjena naša prizadevanja za sklenitev maloobmejnega blagovnega prometa, kar bi omogočilo razvoj raznovrstnih kooperacij in tudi mešanih podjetij na obeh straneh meje. (Gospodarska zbornica Slovenije, Služba za tržišče, 20. 2. 1969). Uspeha ni bilo. Res pa je tudi, da ob govorjenju in pisanju o gospodarskem sodelovanju »nisimo vedno prav razumeli, od česa je odvisno sodelovanje med sosednima občinama«⁴² in v medsebojnih stikih »še nikoli nismo razpravljali o kakem eventualnem kooperativnem sodelovanju«⁴³ (Bogo Verdev: Naše sodelovanje s sosedji; Vestnik, 1. 8. 1974); enako velja tudi za soboško občino. Edini obrat, slatinski vrelec Heilquelle v Žetincih, ki je bilo mešano podjetje, je od 1974 z večinskim deležem postal vse bolj radenski. Toda okrog 10 zaposlenih (polovica iz okolice, drugi pa z naše strani) ni kaj prida vplivalo na tamkajšnje odnose in razmere.

Kljub počasnejši rasti maloobmejnega prometa in neugodnem razvoju gospodarskih stikov je v soboški občini leta 1982 na maloobmejni promet (trije okraji v dveh deželah) doprinesel 3,2 % celotnega izvoza in 8,8 % uvoza (Uradne objave 8/24. 3. 1988).⁴⁴

Nekako nadomestilo za sporazum o maloobmejnem blagovnem prometu so bili vsakoletni sejemski sporazumi; njihovo pomembnost in obseg je določal zvezni IS z vsakoletnimi kvotami.

Zunanje gospodarsko-poslovno sodelovanje so si soboška podjetja in obrti urejevala v glavnem samostojno ali preko regionalne Gospodarske in obrtne zbornice, te pa z ustreznimi državnimi oz. deželnimi zbornicami. Tako ni bilo posebnih stikov z Radgono in to sodelovanje je bilo bolj obrobno in več ali manj spontano. Zastavlja se vprašanje, v čem, s kom in v kolikor je možno sodelovati na višji stopnji ob meji na obeh straneh.⁴⁵

Radgonska okrajna Gospodarska zveza je v svojem akcijskem programu za oživitve tega območja ugotovila naslednje: nerešeni so strukturalni problemi območja, ki se čuti odrinjeno in podcenjevano ... Ta del avstrijske Štajerske je v razvojnem pogledu na dnu (Helmut Schutz) in zato bi morali okraj močneje vpeti v posebne razvojne akcije, okrepitej pomoč in olajšave za manjše obrate ... opazno je tudi padanje kupne moči prebivalstva (Graška izdaja Kleine Zeitung; Vest-

⁴⁰ Kako se soočajo s to problematiko in kakšna je njihova usmeritev, nisem uspel zvedeti, čeprav sem jih prosil za prispevek k naši raziskavi ali pa vsaj za ustrezno gradivo.

⁴¹ Večkrat je bilo na posvetovanjih rečeno, da je obmejno sodelovanje popolnoma v iniciativi občin. Skupščina soboške občine pa meni drugače: »... v republiki nimamo opredeljene strategije sodelovanja s Slovenci na obmejnih območjih z Avstrijo (Štajerski Slovenci)«. Uradne objave 8/2. 3. 1988.

⁴² Doktor Josef Krainer, deželni glavar Štajerske, je menil, da bo mogoče uvesti marsikatero gospodarsko kooperacijo ... gospodarske zmogljivosti se morajo dopolnjevati ... Večer, 14. 1. 1966.

nik, 25. 6. 1988). Čez leto dni je te ugotovitve dopolnil okrajni glavar dr. Konrad Kranich: okraj je v prvi vrsti kmetijsko področje in v njem tudi ni kakšnih potencialnih investorjev, pa tudi sami iščejo potrebne in uspešne investitorje. (Trgovina čez mejo; Vestnik, 22. 6. 1989.) Deželni glavar tudi ne verjame v uspešno gospodarsko sodelovanje.

Podobno vprašanje so si zastavljali obrtniki v Gornji Radgoni, ki se z večino reprodukcijskega materiala oskrbujejo v radgonskih trgovinah, ne morejo pa tam najti ustreznih subjektov — partnerjev, s katerimi bi se mogli povezovati in se z dejavnostmi dopolnjevati. (Fridau . . ., Trgovanje čez mejo; V., 22. 6. 1989.)

Meščani Radgone so trgovsko tradicijo, kolikor je le bilo možno v posameznih obdobjih, nadaljevali. Prevladoval je interes trgovine, dokler se mu ni pridružil turistični. Nekateri vodilni in vplivni posamezniki v zveznih organih so bili tudi slovenskega porekla ali celo rodu. Zaradi takih interesov se niso navduševali za maloobmejni blagovni promet in tudi sejamski sporazum s Štajersko je bil sklenjen razmeroma »pozno«. Radgona je z maloobmejnimi prometom veliko pridobila, saj so se trgovci vse bolj specializirali in sledili potrebam obmejnega, širšega slovenskega in celo hrvaškega kupca. Nasprotno pa za kaj takega ni bila sposobna naša trgovina, ki je v obmejnem pasu uspevala predvsem zaradi nizkih cen z ozirom na valutne razlike.

Izključno zaradi trgovskega interesa je vodilne v Radgoni zanimal razvoj kmetijsko-živilskega sejma v Gornji Radgoni, kjer so tudi sodelovali.

V devetdesetih letih se je radgonski okraj ob sosednjem letoviško-zdravstvenem centru v Gleichenbergu, začel intenzivneje preusmerjati v turistično območje z zdraviliškim centrom (Termalbad, Nierenheilbad), v Radgoni pa v Kurstadt Bad Radkersburg.

Na (sicer ne povsem) obmejnem območju so naslednji turistično-zdraviliški centri: Radenci, Moravske Toplice in Gleichenberg ter Bad Radkersburg. Govorili so o sodelovanju, saj bi se mogla ponudba koristno in uspešno dopolnjevati. Ideja (leta 1989) o skupni turistični agenciji (ali vsaj dobrem sodelovanju) ni bila realizirana, v kar sem se prepričal, ko sem leta 1992 zaman iskal v turističnih agencijah (uradih) v Murski Soboti, Gornji Radgoni in Radgoni turistične prospekte za eno oziroma drugo obmejno območje. V zadnjih letih je bilo izdanih nekaj splošnih turističnih prospektov (Pannonia: Burgenland, Steiermark, Slovenija, Pomurje, Vas megye in Zala megye, 1990, str. 10).

Pomembno vlogo v obmejnem prometu in sodelovanju ima in še pridobiva Pomurski sejem v Gornji Radgoni.

Nastanek in razvoj sejma je nekaj let narekovala in oblikovala potreba po trošnikih ob dokaj slabo razviti trgovski mreži in njeni preskrbljenosti.

To je vplivalo na podporo radgonskih trgovcev, saj mnogo obiskovalcev sejma oblega tudi njihove trgovine.

Z razvojem je sejem v zadnjem desetletju spremenil svoj značaj in dobil mednarodni pomen.

Proti pričakovanju in prizadevanju pa je bil premalo zanimiv za več razstavljalcev iz lendavske in ljutomerske občine (pomurske regije).

Na uspešnost sejma so vplivali tudi sejamski sporazumi (Gospodarska zbornica Slovenije, Služba za tržišče, 90/68, 20. 5. 1968).

Sejem je priznано shajališče obiskovalcev iz obmejnega in širšega (tudi zamejskega) prostora, zlasti pa je pomemben zaradi vse pestrejših panožnih razstav, strokovno-znanstvenih srečanj in posvetovanj ter pestrih kulturnih in športnih prireditev.

Direktorju sejma je s povezavami s posameznimi radgonskimi trgovci uspelo, da je že leta 1966 sodeloval njihov prvi razstavljalac-trgovec. Njihova udeležba se je povečevala in se nekaj časa gibala okrog 10 % deleža vseh razstavljalcev.

Organiziran je bil tudi avstrijsko-štajerski poslovni dan in v tem okviru srečanje predsednikov — županov obmejnih občin. Ko je sejem izgubljal prvotni potrošniški značaj in pomen in ko so mu bila (1978) dodeljena devizna sredstva za nakup kmetijske mehanizacije, so trgovce »zamenjavala« večja specializirana podjetja. Leta 1973 so se pojavile prve firme iz Gradišanske. Ti premiki so vplivali na udeležbo radgonskih trgovcev, kakor tudi njihova medsebojna konkurenca in preskromna organiziranost, dokler niso bojkotirali udeležbo zaradi okrajnega protesta proti svinjski farmi v Pogradu pri Gornji Radgoni.

V času najuspešnejšega sodelovanja na sejmu je bilo v Vestniku veliko reklamnih oglasov radgonskih trgovcev, pa tudi kak slovenski sejmski plakat je »gostoval« v Radgoni. Ob 30-letnem, jubilejnem sejmu, vsega tega ni bilo.⁴³

DIE NACHBARSCHAFT ENTLANG DER STAATSGRENZE ZU ÖSTERREICH

Zusammenfassung

Der Aufsatz »Die Nachbarschaft entlang der Staatsgrenze zu Österreich« ist inhaltlich überwiegend auf das slowenische Gebiet beschränkt, in Erwartung, daß die mitwirkenden österreichischen Autoren den zweiten Teil entsprechend bearbeiten werden. Inhaltlich ist der Aufsatz in drei historische Zeitabschnitte eingeteilt.

Die westliche Staatsgrenze teilt Prekmurje (Übermurgebiet) mit drei österreichischen Bezirken (Radgona-Bad Radkersburg, Feldbach und Jennersdorf-Zenavci), die hinsichtlich der Völker-, Sozial- und Wirtschaftsstruktur sowie der gegenseitigen Verbundenheit in der Vergangenheit sehr unterschiedlich sind.

An Radgona und die (slowenische) Umgebung auf 10 km Länge der Staatsgrenze grenzen die Ortschaften aus dem Gebiet der Ortschaften Cankova und Tišina der Gemeinde Murska Sobota. Goričko war und ist noch stärker an Zenavci gebunden. In diesem Gebiet gibt es auch die meisten kleinen Grenzübergänge.

Der Zeitabschnitt bis zu dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen.

Die frühen Vorfahren der Slowenen lebten auf einem breiten national-ethnisch gemischten Gebiet, worüber gleichnamige Orte, Brachlandnamen, Religionszugehörigkeit und Familiennamen zeugen.

Durch die Errichtung des Abwehrgrabens, des heutigen Laufes der Kučnica setzte man eine bemerkbare Trennung zwischen dem Übermurgebiet und Radgona mit Umgebung.

In den letzten hundert Jahren des erörterten Zeitarumes wiederholte man immer lauter: In Radgona und Umgebung leben Slowenen. Wieviele gibt es, wie steht es mit ihren Völkerrechten? Heute sollten diese Fragen ein realer Inhalt des guten nachbarlichen Zusammenlebens sein.

Die Bürger von Radgona und die Bewohner der Umgebung waren bis zum Zerfall der Weingberge in Goričko im Besitz von zahlreichen größeren Weinbergen. Normale Beziehungen entstanden durch Migration und Immigration, durch das Doppel Eigentum und mittels entwickelter Radgoner Handels-, Handwerker- und Ausbildungstätigkeiten.

Die Zusammenarbeit ist (wenigstens für eine kurze Zeit) von besonderer politischer Bedeutung zur Zeit des Zerfalls der Doppelmonarchie.

Der Zeitraum zwischen den beiden Weltkriegen

Die mit dem Friedensvertrag festgelegte Staatsgrenze hat die Tätigkeit von Radgona und die wirtschaftliche Bedeutung für Prekmurje (Übermurgebiet) eingeschränkt. Der durch den Friedensvertrag bestimmte Schutz der Volksminderheiten wurde nicht in die österreichische Politik integriert und auch in Slowenien (sowie in Prekmurje/Übermurgebiet) bestand kein stärkeres Interesse dafür. Nach den immer stärker werdenden deutschen Bewegungen in der österreichischen Politik verloren die bestehenden Nachbarsbeziehungen an Stabilität. Mit dem Anschluß Österreichs veränderte sich die Grenze zu einer Mauer, zumindest anscheinend zweier Welten.

⁴³ Ivan Kovač: razgovor, 14. 5. 1992 in njegov sestavek: 30-letnica sejma; Svobodno kmetijstvo 39/1992, 354–55; Ludvik Kovač: 30 let Pomurskega sejma; Vestnik 6. 8. – 27. 8. 1992.)

Während des II. Weltkrieges grenzten aneinander Ungarn als Okkupant und das große Dritte Reich.

Im Rahm des Volksbefreiungskampfes in Slowenien bestand auch ein aktives Interesse für die Slowenen im Radgoner Winkel, was auch in der Bestrebung nach dem Vereinten Slowenien zum Ausdruck kam.

Der Zeitabschnitt nach dem Jahre 1945

Die Niederlage Deutschlands traf auch Österreich, sogar mit einer beträchtlichen Einschränkung seiner Souveränität. Bis zum Abschluß des Staatsvertrags kann man kaum über eine größere Zusammenarbeit zwischen Slowenien—Prekmurje und Radgona mit Umgebung sprechen.

In den letzten Kriegsoperationen wurde die Festung Radgona stark betroffen und für die Normalisierung des Lebens war noch viel Zeit notwendig. Auch Prekmurje wurde stark durch den feindlichen politischen und wirtschaftlichen Druck der Sowjetunion und den Satellitenstaaten gegen Jugoslawien betroffen. Der neue Zeitabschnitt begann mit der Regelung einiger Fragen (Doppeleigentum), was zum Abschluß des für beide Seiten so wichtigen Übereinkommens über den kleinen Grenzverkehr führte. Dadurch erhoben sich Kernfragen für die Entfaltung eines guten nachbarlichen Zusammenlebens: mit wem zusammenarbeiten, wie und auf welche Weise, in welchem Umfang und in erster Linie wozu?

Der Inhalt des dritten Teiles dieses Beitrags bezieht sich auf die Suche von Antworten auf die gestellten Fragen und ihrer Realisierung im realen Leben entlang der Grenze.

PROBLEMATIKA KOLONIZACIJE APAŠKEGA POLJA PRI IZVAJANJU AGRARNE REFORME PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Zdenko Čepič*

UDK 314.727.3(497.12 Apaško polje):332.26.021.8•1946/1948•

ČEPIČ Zdenko: Problematika kolonizacije apaškega polja pri izvajanju agrarne reforme po drugi svetovni vojni. (Problematic der Kolonisation von Apače Feld bei der Durchführung der Agrarreform nach dem II. Weltkrieg.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 – 30(1994)1, str. 137 – 149

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Na osnovi arhivskega gradiva je avtor prikazal nekatere vidike kolonizacije Apaškega polja, predela ob slovensko-avstrijski meji, kjer so pred vojno v veliki meri živeli posestniki nemške narodnosti. Naseljevanje kot interagrarna migracija je bilo izvedeno v okviru izvajanja agrarne reforme in naj bi spremenili narodnostno sestavo tega ozemlja. Naselilo se je okoli 720 družin kolonistov, ki so večinoma prišli z Dolenjske, iz Bele krajine in z Notranjske. Pretežno so se naselili v vaseh na Apaškem polju in na njegovem obrobju v Slovenskih goricah.

UDC 314.727.3(497.12 Apaško polje):332.26.021.8•1946/1948•

ČEPIČ Zdenko: Problems of colonisation of the Apače field at implementing the agrarian reform after World War II. (Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 65 – 30(1994)1, p. 137 – 149

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the basis of archival materials, the author depicts certain aspects of the colonisation of the Apače Field, a region on the Slovenian-Austrian frontier, where prior to World War II, landowners of German nationality had lived, to a great extent. The settlement was carried out as an intra-agrarian migration, within the implementation of the agrarian reform, with the intent of changing the ethnic composition of the territory. Some 720 colonist families had settled, coming mainly from Dolenjska, Bela Krajina and Notranjska. They settled mainly in the rural settlements of the Apače Field and its surroundings in the Slovenske Gorice.

Agrarna reforma, izvedena v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, je vsebovala tudi kolonizacijo, v kateri so se tako imenovani kolonisti preseljevali oziroma naseljevali na območja zunaj njihovega dotedanjega prebivališča. Kolonizacija je v okviru agrarne reforme predstavljala obsežen, pa tudi zapleten socialno ekonomski in politični proces, potekala pa je na vsedržavni ravni, ko so se kolonisti preseljevali iz svoje federalne enote v drugo, konkretno v Vojvodino (zunaj kolonizacija) in kot notranja, kar je pomenilo preseljevanje in naseljevanje v okviru federalne enote – republike. Obe vrsti kolonizacije sta imeli za cilj naselitev zemlje, ki so jo zapustili pripadniki nemške narodnosti ter na ta način zagotoviti njeno obdelovanje, na drugi pa narodnostno prenoviti dotedaj v veliki meri z Nemci naseljeno ozemlje. V kolonizaciji so bili združeni vsi nameni agrarne re-

* Dr. Zdenko Čepič, asistent na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani

forme — socialno in nacionalno osvobodilni, pa tudi politični. Kolonizacija je bila s tem tudi način reševanja agrarnega in kmečkega vprašanja.

Za agrarno reformo, izvedeno v Sloveniji v letih 1946—1948, je imela notranja kolonizacija večji obseg in tudi pomen kot zunanja, kar velja še zlasti za njene posledice. Notranja kolonizacija zato bolj sodi v okvir izvajanja agrarne reforme v pravem smislu tega politično ekonomskega ukrepa, predvsem glede razdeljevanja zemlje med posamezne agrarne interesente oziroma koloniste. Glede na število kolonistov je bila notranja kolonizacija domala petkrat večja kot preseljevanje Slovencev v Vojvodino.¹

Vzrok, da je bila notranja kolonizacija večja kot preseljevanje v Vojvodino, ni samo v kolonizaciji, torej interagrarni migraciji, ampak tudi v pojmovanju kolonista, kot ga je opredelilo Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS. Za kolonista je namreč imelo »vsakega pridobitelja agrarnega zemljišča, ki dobi poleg zemljišča tudi hišo in gospodarsko poslopje, se naseli na tem zemljišču in ustvari novo gospodarstvo.«² Vodilo za pridobitev položaja notranjega kolonista je bilo torej ustvarjanje novega gospodarstva, kar pa ni bilo pogojeno s preselitvijo in naselitvijo, to je z migracijo kot prostorsko giblivo. Za koloniste so namreč imeli tudi tiste viničarje, ki so z agrarno reformo dobili v last viničarijo z zemljiščem vred, na kateri so sicer že bivali in s tem tam ustvarili novo lastno gospodarstvo. Na ta način je v Sloveniji notranja kolonizacija presegala sam pojem kolonizacije, saj ni nujna pogojevala preselitve kolonistov iz dotedanjega kraja v novi kraj bivanja. Ni šlo samo za način interagrarni migracije, ampak predvsem za spreminjanje družbeno ekonomskega položaja posameznika-kolonista oziroma njegove družine, pa tudi za proces spreminjanja posestne sestave v Sloveniji. V večini primerov je šlo pri slovenski notranji kolonizaciji za ustvarjanje novih kmečkih gospodarstev.

Vsi, ki so jih v statistiki agrarne reforme vodili kot notranje koloniste, se nedvomno niso preselili iz kraja v kraj. Po dostopnih podatkih o številu tistih notranjih kolonistov, ki so se preselili v okviru Slovenije in drugod ustvarili novo gospodarstvo, je mogoče soditi, da so bili ti med vsemi notranjimi kolonisti v manjšini. Vseh notranjih kolonistov je bilo na dan 1. julija 1947 2866 družin oziroma gospodarstev, dodeljeno pa jim je bilo 11280 ha zemlje.³

Za notranjo kolonizacijo v Sloveniji je značilno, da je bil njen osnovni namen isti kot za kolonizacijo v Vojvodini. Takšen je bil tudi namen kolonizacije obeh glavnih kolonizacijskih območij — na Kočevskem in na Apaškem polju. V resnici pa je bila kolonizacija izvedena le na ozemlju ob avstrijsko-jugoslovanski meji. Posamezni kolonisti so se naseljevali tudi drugod, vendar v manjšem obsegu. Kolonizacijo so izvajali v dveh fazah. Prva se je začela hkrati z izvajanjem agrarne reforme v začetku leta 1946, ko se je koloniziralo predvsem zaradi narodnostno »očiščevalnega« razloga, v glavnem na Apaškem polju, druga pa je povezana z razvojem kmetijskega delovnega združništva, to je z začetki procesa kolektivizacije kmetijstva. Ta faza se je izvajala v letu 1947, zanjo pa je značilno pogojevanje kolonizacije s vključevanjem v kmetijske delovne zadrage na Kočevskem in na Štajerskem. Imela je bolj socialno-razredni namen. Pri tej kolonizaciji, ki po obsegu preseljevanja ni dosegala prve faze, so v veliki meri sodelovali predvsem kolonisti s primorskih krajev, z ozemlja, z mirovno pogodbo z Italijo priključenega Jugoslaviji.

¹ O kolonizaciji Slovencev v Vojvodini glej v Zdenko Čepić: Naseljevanje kolonistov iz Slovenije v Vojvodini (Krajevni in socialno poklicni izvor kolonistov). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, str. 177—192 in tam navedeni literaturi.

² Arhiv Republike Slovenije, fond Ministrstva za finance, agrarna reforma, fasc. 4 (dalje navajam AS, MF 4). Tolmačenje pojma kolonist, št. 6504/1 agr. ref., 18. 11. 1946.

³ Arhiv Jugoslavije, Fond ustanova agrarne reforme i kolonizacije socialističkega perioda (št. fonda 97), fasc. 12, arh. enota 79 (dalje navajam AJ, 97/12, 79). To so zadnji znani statistični podatki o izvajanju agrarne reforme v Sloveniji.

V Sloveniji sta bili za kolonizacijo predvideni dve glavni območji, od koder so se med vojno oziroma ob koncu izselili ali bili izgnani Nemci.⁴ Šlo je predvsem za dve središči: Apaško polje, ravnino ob Muri na avstrijsko-slovenski meji zahodno od Gornje Radgone, in Kočevsko. To sta bili območji, kjer so bili v Sloveniji pred vojno strnjeno naseljeni nemški kmetje. Na Apaškem polju je po štetju prebivalstva leta 1931 živelo 2306 Nemcev (jugoslovanskih državljanov) in 224 tujih državljanov nemške narodnosti, medtem ko je bilo 2410 prebivalcev s slovenskim materinim jezikom.⁵ Nemci so bili predvsem zemljiški lastniki, medtem ko je predstavljalo slovensko prebivalstvo večinoma agrarni proletariat.⁶ V gornje-radgonskem okraju je okrajna zaplembečna komisija konec avgusta 1945 na osnovi avnojskega odloka o prehodu nemškega imetja v državno lastnino zaplenila 453 posestev v lasti Nemcev.⁷ Na Kočevskem je bil največji nemški narodnostni otok v Sloveniji. Večina tam živečih Nemcev se je ukvarjala s kmetijstvom kot z glavno gospodarsko dejavnostjo. Posemne koloniste oziroma družine so naseljevali tudi izven teh dveh kolonizacijskih območij, v krajih, kjer so pred vojno živeli v večini nemški kmetje, na primer v Radljah ob Dravi in okolici.

Notranja kolonizacija se je začela hkrati z izvajanjem agrarne reforme in se je tudi hkrati zaključila. Do jeseni 1946 je bilo v okviru notranje kolonizacije naseljeno 1028 kolonistov, največ v radgonskem okraju, kjer jih je bilo 722, kar je pomenilo 70,2 % vseh dotedanjih notranjih kolonistov. Kolonisti so bili naseljeni še v okrajih Trebnje (23 družin), Celje—mesto (24), Celje—okolica (99), Slovenske Konjice (81) in Šmarje pri Jelšah (79). Kljub 1253-im prošnjam, kolikor jih je bilo dotlej poslanih za naselitev na Kočevsko, ni bilo tam še nobenega kolonista.⁸ Notranja kolonizacija je bila v največjem delu izvedena že do začetka pomladi 1946, ko je bila preseljena večina kolonistov v okviru Slovenije, pri čemer je značilno, da se naseljevanje na Kočevskem do takrat sploh še ni začelo. Največ jih je bilo koloniziranih v mariborskem okrožju⁹ (1370 kolonistov je dobilo 7814 ha zemlje). Večino so naselili na območju okraja Gornja Radgona (718), največ na ozemlju Apaškega polja,¹⁰ 600 pa v okraju Maribor — okolica. V drugih okrožjih je bilo število kolonistov znatno manjše; v celjskem okrožju jih je bilo 251, dobili so 580 ha zemlje, v ljubljanskem 125, dobili so 596 ha zemlje, 20 kolonistov je bilo tudi v sami Ljubljani, dodeljeno pa jim je bilo 100 ha zemlje. Kolonistov ni bilo le v novomeškem okrožju, kjer je bilo največje območje, predvideno za kolonizacijo, Kočevsko.

Naseljevanje kolonistov v krajih na Apaškem polju se je začelo hkrati z začetkom izvajanja agrarne reforme na terenu (v začetku leta 1946), zaključilo pa se je dejansko še v istem mesecu, januarja 1946. Prvi transport kolonistov je

⁴ Po koncu vojne je 2883 Nemcev iz Spodnje Štajerske pobegnilo v Avstrijo, 3587 jih je bilo na dan 1. oktobra 1945 zaprtih v zaporih oziroma v taboriščih, 5782 pa jih je še živelo na ozemlju slovenske Štajerske. Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Založba Obzorja, Maribor 1989, str. 102. Začetek izгона Nemcev iz Slovenije ni natančno zabeležen, najverjetneje pa sega v jesen 1945. Slovenske oblasti so že junija 1945 izseljevale kočevske Nemce, v kolikor niso že sami odšli, iz krško-brežiškega pasu. Dušan Necak: Slovenija 1945 — čas evforije, shizofrenije in paranoje. Borac, XLIII, 1991, 4, 5, 6, str. 447. Glej še: Marjan Matjašič: Represivni ukrepi novih oblasti v objubljeni svobodi. Povojna zgodovina na Slovenskem, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, 1992, str. 67.

⁵ Splošni pregled Dravske banovine, 1939, str. 10—11.

⁶ Vladimir Klemenčič: Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 40, 1986, 4, str. 468.

⁷ Pokrajinski arhiv Maribor, fond OLO Gornja Radgona, fasc. 29 (dalje navajam: PAM, OLO Gornja Radgona, 29): Zapisnik okrajne zaplembečne komisije za okraj Gornja Radgona, 27. 8. 1945. Zanimivo, da je okrajna zaplembečna komisija okrožja Maribor pravomočnost teh odločb potrdila šele konec marca 1946, ko je zaplemba postala izvršljiva, odločba o tem pa je bila izdana še mesec dni kasneje. Do tedaj je bila kolonizacija dejansko že končana. Zaplembečne odločbe: PAM, OLO Gornja Radgona, 11.

⁸ AJ, 97/9, 61: Poročilo oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo v Sloveniji za julij, avgust in september 1946, št. 6040/1, 17. 10. 1946.

⁹ Gre za okrožja, na katera je bilo v letu 1946 upravno politično razdeljeno ozemlje Slovenije. Bila so štiri (celjsko, ljubljansko, mariborsko, novomeško), ljubljansko-mesto je bila posebna enota. (UL LRS, 62 — 242/ 14. 9. 1946).

¹⁰ Število kolonistov, naseljenih v okraju Radgona, je bilo po poročilih okrajne komisije za izvedbo agrarne reforme 718. To število so navajali že od srede marca 1946, pa tudi še maja istega leta. (PAM, OLO Gornja Radgona, 7. Poročilo o delu komisije, št. 18/17—46, 17. 5. 1946). Ob koncu leta 1946 je ista komisija navedla število 860 kolonistov. Na podlagi popisov kolonistov in dodeljene jim zemlje po kulturah je bilo ugotovljeno, da je bilo v katastrskih občinah okraja Gornja Radgona v celotnem okraju naseljeno 740 kolonističnih družin, od tega na območju Apaškega polja in dela Slovenskih goric (na njihovem obrobju) 658. Popisi o razdelitvi zemljišč v: PAM, OLO Gornja Radgona, 10.

prisnel že 13. januarja 1946.¹¹ V njem je bilo 122 družin iz krajev na Dolenjskem. V poročilu komandanta IV. baze za kolonizacijo (podpisan je bil kapetan Igor), ki je skrbela za kolonizacijo vasi Lutverci, Segovci, Apače, Plitvica, Lešane, je bilo o tem prihodu kolonistov zapisano, da so naselitev izvedli v 12-ih urah in da so imeli pri tem težave, ki so bile posledica objektivnih in subjektivnih napak. Objektivne naj bi bile v slabem in mrzlem vremenu, pa tudi v pomanjkanju hrane za prihajajoče koloniste, subjektivne težave pa so izvirale iz pomanjkljive evidence. Komandant je zapisal: »Razumljivo je, da je bilo treba za izvedbo tega vložiti precej truda, priznati pa moramo obenem, da delo v vseh svojih odtenkih ni doseglo popolnega ali vsaj pričakovanega uspeha.«¹² Navedeno poročilo, poročil drugih baz v gradivu ni, kaže v resnici celotno problematiko preseljevanja oziroma naseljevanja kolonistov v začetku leta 1946 od vremenskih pogojev do problemov z organizacijo prehrane pa do vprašanja evidence. Slednje je verjetno tudi razlog, zakaj ni ohranjenih točnih spisikov priseljencev, tako da si iz ohranjenega gradiva ni mogoče ustvariti celovite in povsem točne slike kolonizacije po drugi svetovni vojni na Apaškem polju.

V kraje v Apaški dolini in na njenem obrobju so se priseljevali kolonisti iz vseh predelov Slovenije. Zaradi nepopolno ohranjenih podatkov za vse kraje naselitve kolonistov je nemogoče ugotoviti popolnoma točno število priseljencev, kakor tudi ne, od kod so prišli. Za vse naseljitvene kraje namreč niso ohranjena poročila oziroma sezname naseljenih kolonistov. Le za 19 krajev od 46, kamor so se kolonisti v radgonskem okraju naseljevali, so sezname znani, pa še ti nimajo popolnih podatkov, saj v vsakem manjkajo podatki za nekaj kolonistov ali pa posamezne kategorije podatkov, na primer število članov družine, površina dodeljene zemlje, prejšnji poklic kolonista itd. Predvsem gre za kraje, kamor se je naselilo največ kolonistov, torej za vse pomembnejše kraje na Apaškem polju in na njegovem obrobju. V te vasi se je naselilo 483 kolonističnih družin, vendar je mogoče na podlagi ohranjenih seznamov točno ugotoviti, od kod so prišle, le za 199 kolonističnih družin. Pa še to je mogoče le do nivoja okraja, ne pa tudi kraja oziroma naselja. Velikost posamezne družine, koliko zemlje je dobila in kakšen poklic je opravljal družinski »poglavar«, je navedeno še za mnogo manj družin, tako da je domala nemogoče sestaviti sliko posestnega stanja po krajih naselitve in socialno-poklicno sestavo kolonistov. Večinoma so bili navedeni kot kmetje ali kot poljedelci, v vasi Janhova pa so bili vsi kolonisti navedeni kot delavci. Med kolonisti so bili tudi rokodelci oziroma obrtniki.

Za kolonizacijo v krajih na Apaškem polju in na njegovem gričevnatem obrobju je bilo značilno, da kolonisti niso prihajali iz istega kraja ali celo okraja. To lahko pomeni, da je bila odločitev za preselitev v resnici prepuščena posamezniku, ki je videl v naselitvi na Apaškem polju boljše ekonomsko možnost zase, za svojo družino oziroma svoje gospodarstvo. Kolonizacija na Apaško polje torej ni bila posameznikom narekovana od oblasti, ta jo je le organizirala in vodila.

Sezname naseljenih družin kažejo, da je bilo največ kolonistov iz Dolenjske in Bele krajine. Po seznamu kolonistov iz novomeškega okrožja, datiran je s 24. januarjem 1946, ko je priseljevanje še potekalo, je prišlo iz tega okrožja 251 družin. Največ jih je bilo iz okraja Črnomelj. Od tam je bilo 172 družin, kar je bilo največ med vsemi slovenskimi okraji, od koder so prihajali kolonisti v Apaško dolino. Iz okraja Novo mesto jih je bilo 46, iz Krškega 16, iz trebanjskega 13 in 4 iz kočevskega okraja. Seznam krajev, v katere so se preselili kolonisti iz novomeškega okrožja, to je Dolenjske, pa kaže 92 družin, naseljenih v naslednjih krajih.

¹¹ AS, fond Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS (neurejeno), dalje navajam MKG Poročilo okrožnemu odboru OF Maribor, nedatirano. Fond še ni popisano oz. urejeno, zato se za možnost uporabe gradiva zahvaljujem Arhivu Republike Slovenije.

¹² PAM, OLO Gornja Radgona, 28, Poročilo o poteku kolonizacije na sektorju IV baze, 22. 1. 1946.

Tabela 1: Od kod so prišli kolonisti na Apaško polje¹³

a) iz okrožja Novo mesto

kraj naselitve	Prišli iz okraja				
	Črnomelj	Kočevje	Krško	Novo mesto	Trebnje
Lokavec	3				
Velka	5			1	
Vratja vas	4			2	1
Vratji vrh				1	
Konjišče				2	
Podgorje	2			2	
Janhova				1	
Žiberči	13				
Žepovci	4			7	
Črnci		3			1
Segovci	5		3	1	2
Apače	4		3	3	1
Lutverci	9	4	3		
Plitvica	1		2		
	50	7	11	20	4

Iz celjskega okrožja je prišlo 32 kolonističnih družin: iz okraja Šmarje pri Jelšah 17, iz Mozirja 14 in iz Celja-okolica 1.¹⁴

b) iz okrožja Celje

kraj naselitve	prišli iz okraja				Šmarje pri Jelšah	Trbovlje
	Celje-m.	Celje-ok.	Konjice	Mozirje		
Trate				3	3	
Rožengrunt					5	
Velka					1	
Vratja vas					2	
Konjišče				1		
Pogled					2	
Podgorje				1		
Žiberči				1		
Žepovci				3	2	
Segovci				1	1	
Apače				1		
Lešane				2		
Gor. Radgona		1		1		
		1		14	17	

¹³ PAM, OLO Gornja Radgona, 8.¹⁴ Prav tam.

Iz ljubljanskega okrožja, seznam je datiran s 1. februarjem 1946, je prišlo 87 kolonističnih družin. Med njimi jih je bilo največ iz okraja Rakek, torej z Notranjske, od koder je bilo 39 družin, iz okraja Škofja Loka 24, iz Grosupljega 8, Ljubljane—okolica 7, Kranja 5, Kamnika 3, Jesenic 1.

c) iz okrožja Ljubljana

kraj naselitve	prišli iz okraja						Škofja Loka
	Grosuplje	Jesenice	Kamnik	Kranj	Ljubljana okolica	Rakek	
Trate	2		1			4	3
Rožengrunt					2	2	
Dražni vrh	1		1			1	1
Velka						1	
Ledinek						1	
Konjišče	3				1	2	
Pogled	1					2	3
Podgorje					1	4	3
Nasova							1
Janhova			1				1
Žiberce				1		1	2
Žepovci				3	1	7	6
Segovci	1	1			1	1	1
Apače						4	2
Lutverci						1	
Lešane							1
Plitvica				1	1	1	
Gor. Radgona						7	
	8	1	3	5	7	39	24

Prihajali so tudi iz mariborskega okrožja, vendar v manjšem številu kot iz ostalih predelov Slovenije. Območja v tem okrožju so bila namreč prav tako namenjena za kolonizacijo, na primer v okraju Maribor—okolica in v Radljah ob Dravi. Kolonisti so bili tudi iz Prekmurja. Iz okraja Murska Sobota je bila predlagana preselitev 30 družin s 171 člani. Komisija za agrarno reformo okraja Murska Sobota je tudi navedla razloge, zakaj je podprla njihova preselitev. Zapisali so: »Od teh priporočenih za kolonizacijo so nekatere družine, katere aktivno sodelujejo v OF, a druge družine so po socialnem sestavu precej nizko in je nujno, da izboljšamo njihov socialni položaj, t.j. koloniziramo. Obenem pa so ravno iz okolice Beltincev, kjer bo ostala semenogojška postaja in je nujno, da jih koloniziramo iz tega predela, ker v tem območju ni zadosti zemlje za razdelitev.«¹⁵

Od kod so kolonisti prišli in kje so se naselili, kažejo tudi podatki, zbrani za 19 krajev. Za kraje, kjer so podatki takšni, da je mogoče po popisih kolonistov ugotoviti, od kod so prišli, kaj so bili ipd., je bila največ kolonistov na Apaškem polju z Dolenjske in iz Bele krajine; iz okraja Črnomelj jih je bilo 39, iz okraja Novo mesto 22, iz okraja Krško 8, iz okraja Trebnje pa 3. Iz ljubljanskega okrožja je bilo največ kolonistov iz okraja Rakek (31), iz okraja Škofja Loka pa jih je bilo 25. Iz okraja Šmarje pri Jelšah v okrožju Celje je bilo 25 kolonistov, 15 pa iz

¹⁵ AS, MKG (neurejeno), Komisija za agrarno reformo Murska Sobota, brez št., 1. 2. 1946

okraja Mozirje. Iz okrožja Maribor je bilo po teh seznamih le 9 kolonistov, od tega 4 iz okraja Murska Sobota, 3 iz Slovenske Bistrice, 2 pa iz radgonskega okraja.¹⁸

Tabela 2: Kraji naselitve kolonistov na Apaškem polju (navedeni le kraji, za katere so podatki znani)

okrožje/*	kraji naselitve**																		
okraj, od koder so prišli	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
celjsko																			
Celje-ok.								2											
Mozirje	4			1			1	2		1	3		1	1		1			
Šmarje pri J.	4	5			2	1		8	3		2								
ljubljsko																			
Grosuplje			1			1							1						
Jesenice							1					1							
Kamnik										1									
Kranj										1	3		1					1	
Ljubljana-ok.	2						1	1		1	1		1					1	
Rakek	2		1				2	3	3	2	1	5	1	4	1		1	3	2
Škofja Loka							3	3	1	6	2	6	1		1	1	1		
mariborsko																			
Murska Sobota								4											
Radgona										1		1							
Slov. Bistrica			3																
novomeško																			
Črnomelj				4			1			13	2		5	4	9			1	
Krško													3	1	4				
Novo mesto				2	1		2		1	11			1	3	3			1	
Trebnje				1									1	1					
	12	9	1	8	3	7	12	21	14	19	31	1	16	15	18	2	5	3	2

* Okrožja in okraji po upravni razdelitvi LRS z dne 14. 9. 1946 (UL LRS, 62 -- 242/ 14. 9. 1946). Navedeni so le okraji, iz katerih so se kolonisti preselili.

** Kraji naselitve: 1. Rožengrunt, 2. Lokavci, 3. Ledinek, 4. Vratja vas, 5. Vratji vrh, 6. Novi vrh, 7. Podgorje, 8. Grabe, 9. Janhova, 10. Žiberce, 11. Žepovci, 12. Nasova, 13. Segovci, 14. Apače, 15. Lutverci, 16. Lešane, 17. Plitvica, 18. Lomanoše, 19. Benedikt.

Na osnovi teh podatkov, čeprav niso popolni, je mogoče videti, da sta bili Bela krajina in Notranjska glavni izselitveni območji v okviru notranje pa tudi zunanje kolonizacije, izvedene v okviru agrarne reforme.

Podatki o številu kolonistov v posameznem kraju naselitve niso popolni, navedeni so namreč le tisti, za katere je znano, od kod so prišli. Za Žiberce, kjer je dobilo zemljo 88 kolonistov, so podatki o tem, od kod so prišli, znani le za 19 kolonistov.

Naseljevanje kolonistov je potekalo po ustaljenem redu. Za sprejem in naselitev kolonistov so skrbeli v tako imenovanih kolonizacijskih bazah. Na Apaškem

¹⁸ PAM, OLO Gornja Radgona, 7. 29. Nekateri seznamni so datirani, in sicer s sredino aprila 1946.

polju so bile štiri, vsaka pa je skrbela za po nekaj za naselitev predvidenih vasi.¹⁷ Vsaki kolonistični družini je komisija za kolonizacijo že vnaprej določila posestvo glede na število družinskih članov. Dotedanja posestva so razparcelirali, tako da so kolonisti dobili ponekod zemljo več prejšnjih posestev, nekateri celo 6 do 8 nekdanjih gospodarstev. Na ta način se je spreminjala posestna sestava izpred vojne. V kasnejših letih, ko je zaradi kolektivizacije večina kolonistov morala vstopiti v kmetijske delovne zadruge in so lahko obdržali le ohišnico, se je posestno stanje, ustvarjeno leta 1946 s kolonizacijo, ponovno spremenilo.

Koloniste so razmeščali po krajih naselitve po kriterijih, ki so v veliki meri izhajali iz lastnosti posameznega kolonista, na primer poklica. Tako so igrale pomembno vlogo potrebe določenega kraja po obrtniku, predvsem pa velikost družine. Komanda kolonizacijske baze v Lutvercih je tako prosila komisijo za kolonizacijo v Apačah, da jim pošljejo 7 družin, med njimi dve s po sedmimi družinskimi člani, eno s po štirimi, pri čemer naj bo med njimi po možnosti šivilja. Takšen kriterij pri naseljevanju pa je povzročal pri kolonistih nejevoljo. Belokranjski kolonisti iz Zupudja so ob prihodu zatrdili, da jim je bila obljubljena možnost proste izbire kraja in posestva.¹⁸

Pri odločitvi, v katero vas se bo kakšna družina naselila, je odločal tudi politični vidik. Člane komunistične partije so enakomerno razporejali po vseh vaseh, da bi med kolonisti politično delovali. Vnaprej določena razmestitev je med kolonisti povzročala nejevoljo, kajti prišleki iz enega kraja so se želeli naseliti skupaj v istem kraju. To je ponekod povzročilo tako „hudo kri“, da so se nekateri želeli kar vrniti. Komisija za kolonizacijo iz Apač je poročala tudi o prepričanju mnogih kolonistov, da si bodo svoje nove domačije izbirali sami. Po poročilu komisije so bili med kolonisti nergači, ki so govorili, da so imeli doma boljše posestvo. Komisija je o tem sodila: »Nadalje se je preveč predpostavljala prednost partizanskim družinam, kar je imelo za posledico, da so prišli ogledovat posestva tudi razredno srednji kmetje, kateri so doma pustili svoja posestva in živino. Takšen element se je takoj pokazal v pravi luči ... in se kmalu vrnil na svoje domove, ne da bi o tem predhodno obvestil komando baze.«¹⁹ Problem je predstavljalo tudi naseljevanje v krajih na obronkih Slovenskih goric, kajti vsi so želeli dobiti posestvo v ravninskem delu, po možnosti ob glavni cesti. Iz vasi Grabe, ki leži na gričevnatem ozemlju Slovenskih goric, se jih je od 10 družin, ki so odšle tja, vrnilo devet.²⁰ Pravilo je bilo, da je vsak kolonist dobil ob dobri zemlji tudi nekaj slabše, kar je tudi povzročalo negodovanje posameznih kolonistov. Dodeljeno pa jim je bilo tudi po 0,77 ha gozda, ki je bil vpisan v zemljiško knjigo. To pa ni bil gozd v pravem pomenu, saj je šlo bolj za posamezna drevesa, v resnici pa so bile to predvsem travniške in pašniške površine.²¹

Po podatkih o razdelitvi zemlje med koloniste so na območju okraja Radgona (navedbe so po katastrskih občinah)²² dobili zemljo v 46 krajih, od tega največ na Apaškem polju, kjer so se naselili v 20 krajih. Vanje se je priselilo 687 kolonistov z družinami, in sicer po naslednjih vaseh (v smeri od zahoda proti vzhodu): Vratji vrh 54, Vratja vas 38, Novi vrh 12, Konjišče 18, Pogled 18, Podgorje 17, Sto-

¹⁷ PAM, OLO Gornja Radgona, 8, Baza I Lokavec, Rožengrunt, Dražni vrh, Trate, Velka, Baza II Vratja vas, Konjišče, Pogled, Vratji vrh — Novi vrh, Podgorje; Baza III Črnci, Stogovci, Nasova, Mahovci, Dróbtinci, Janhova, Grabe, Ziberci, Žepovci, Baza IV Plitvica, Lešane, Apače, Lutverci, Segovci.

¹⁸ PAM, OLO Gornja Radgona, 29.

¹⁹ PAM, OLO Gornja Radgona, 29, Poročilo o poteku kolonizacije na sektorju IV baze, 22. 1. 1946.

²⁰ AS, MKG (neurejeno), poročilo Komisije za kolonizacijo Apač, poslano okrožnemu odboru OF Maribor, brez datuma.

²¹ V nasprotju s kritičnimi pripombami Komisije za kolonizacijo iz Apač na obnašanje kolonistov pa iz časopisnih poročil in reportaž o življenju kolonistov v Apaški dolini veje navdušenje. Kmečki glas (IV, 14. 2. 1946, 7) je zapisal: »Kolonisti so se zelo hitro vživeli v nove razmere. Danes veje iz njih sreča in zadovoljstvo. V vsaki hiši je red in snaga. Vsak kolonist hoče imeti sliko maršala Tita in našo zastavo.«

²² AS, MKG (neurejeno), Okrajna komisija za izvedbo agrarne reforme Gornja Radgona, št. 493/1—47, Kolonisti v Apaški kotlini — nepravilnosti, 7. 6. 1947.

²³ PAM, OLO Radgona, 10, V gradivu so kolonisti navedeni po katastrskih občinah in ne po naseljih, za vsakega pa je naveden primer in ime, bivališče in dodeljena zemlja po kulturah.

govci 28, Drobotinci 8, Žiberci 88, Žepovci 72, Grabe 38, Janhova 18, Nasova 18, Mahovci 14, Črnci 21, Apače 18, Segovci 32, Lutverci 17, Plitvica 22, Lešane 10. V vaseh na obrobju Apaškega polja se je naselilo znatno manj kolonistov; v Lomanošah 8, na Plitviškem vrhu pa trije. Prav tako je bilo manj kolonistov naseljenih v kraje na območju Slovenskih goric. Tam se jih je naselilo 90, in sicer v Trate 40, v Lokavec trideset, v Rožengrunt 12, v Dražen vrh 8, v Zgornjo Velko dve. Kolonisti so bili v okraju Radgona naseljeni tudi na območju Slovenskih goric jugovzhodno od Gornje Radgone in na Radenskem polju, vendar v manjšem številu. Tam je bilo naseljenih v 18 krajih 82 kolonističnih družin, v mnogih le posamezne družine. Še največ jih je bilo v Črešnjevcih (24) in Zbigovcih (11).

Navedeni podatki o naselitvenih krajih, v njih se je naselilo dve tretjini kolonistov v radgonskem okraju, kažejo, da je bilo največ naseljenih v Žibercih in Žepovcih, v vaseh sredi Apaškega polja. To potrjujejo tudi popisi razdelitve zemljišč po krajih, ker je prav v teh dveh vaseh dobilo zemljo največ kolonistov. V Žibercih je zemljo dobilo 88 kolonistov, v Žepovcih pa 72, kar je bilo največ med vsemi kraji. V drugih krajih število priseljencev ni presegalo števila 40, povprečno je bilo naseljeno v kraje na Apaškem polju do 20 kolonističnih družin. To število so presegali predvsem v krajih v Slovenskih goricah: Trate, Lokavec, Vratji vrh, kamor je bilo naseljenih po 40 kolonistov.

Ker pri popisu razdelitve zemljišč niso navedeni podatki, od kod so se kolonisti preselili v kraj, kjer so zemljo dobili, je mogoče, da je bilo med njimi tudi precej viničarjev, ki so že živeli na dodeljenih posestvih. To velja zlasti za primer, ko so kolonisti dobili predvsem vinograde. Viničarjem in vinogradniškim zadruham, v katere so se združevali prav ti, je bilo v okraju Radgona razdeljeno 543 hektarjev vinogradov. Viničarjev, ki so dobili zemljo, je bilo 111, vinogradniške zadruge pa so bile tri.²³

Pri kolonizaciji je prihajalo tudi do nasprotij med kolonisti, prišleki od drugod in viničarji, ki so dobili viničarijo. Tako je prišlo do spora med kolonistom iz Smartnega ob Paki in viničarjem. Oba sta dobila zemljo istega razlaščenega lastnika. Kolonist v Podgradu pa se je imel za lastnika vsega, kar je pripadalo prejšnjemu lastniku, tudi viničarije na Policah. Viničarju je za obdelavo plačal 5900 dinarjev, vendar je viničar zemljo, ki jo je obdeloval, tudi dobil v last, zato je kolonist iz viničarije kot svoje odpeljal vse, vino, krompir, vinogradniško orodje in pripomočke.²⁴ Navedeni primer ni bil izjema, kaže pa na razumevanje kolonizacije pri posameznih kolonistih, ki so s preselitvijo želeli močno izboljšati svoje posestno stanje. Bili pa so tudi primeri, da so kolonisti prišli celo na slabše.

Kolonisti so dobili v povprečju do 5 ha velika posestva na posamezno družino, vendar je bilo to odvisno od krajevnih razmer. Ponekod so posamezni kolonisti dobili tudi več zemlje, pri čemer to niso bile njive. Kolonistom je bila dodeljena predvsem obdelovalna zemlja, medtem ko gozda v pravem pomenu ni dobil nihče. Njive so predstavljale v ravninskem predelu polovico zemlje, ostalo so bili travniki, medtem ko so v Slovenskih goricah dobivali v glavnem vinograde, ponekod velike tudi po dva in več hektarjev.²⁵

Posestva, na katera so se naseljevali kolonisti, so se delila med več kolonističnih družin. V nekaterih krajih je bilo število kolonističnih družin večje, kot je bilo sploh število posestev oziroma število hiš v vasi; v Žibercih, kamor se je naselilo največje število kolonistov, je bilo posestev 58, hiš 82, kolonistov pa 88.²⁶ To

²³ PAM, OLO Gornja Radgona, 7.

²⁴ PAM, OLO Gornja Radgona, 7: Okrajna komisija za izvedbo agrarne reforme in kolonizacije, št. 203/46, 22. 3. 1946.

²⁵ PAM, OLO Gornja Radgona, 10.

²⁶ Podatki o številu kmetij in hiš, *Krajevni leksikon Dravske banovine* (Ljubljana 1937); navedeno je število posestnikov, medtem ko kočarjev kot posebne kategorije v *Krajevni leksikonu* v krajih na Apaškem polju, kamor so se kolonisti naseljevali, ni bilo.

kaže, da so se posestva v tem primeru morala deliti. Da je bilo več kolonistov, kot je bilo posestnikov in hiš v kraju, se je zgodilo v šestih primerih, v drugih pa je bilo kolonistov manj kot posestev in hiš.

Tabela 3: Razmerje med številom posestnikov in kolonisti v krajih naselitve (od zahoda proti vzhodu)

Kraj naselitve	Število posestnikov*	Število hiš*	Število kolonistov**
Vratji vrh	28	53	54
Vratja vas	20	23	38
Novi vrh	8	20	12
Konjišče	41	43	18
Pogled	23	39	18
Podgorje	32	32	17
Stogovci	20	23	26
Drobtinci	23	38	8
Žiberce	58	62	88
Žepovci	90	97	72
Grabe	51	59	38
Janhova	14	16	16
Nasova	48	51	16
Mahovci	23	29	14
Črnci	49	64	21
Apače	73	85	16
Segovci	42	45	32
Lutverci	46	54	17
Plitvica	25	31	22
Lešane	44	51	10
Lomanoše	54	54	6
Plitvički vrh	46	52	3
Trate	57	57	40
Lokavci	40	50	30
Rožengrunt	49	49	12
Dražen vrh	60	60	6
Zgornja Velka	200	235	2
Črešnjevc	110	136	24
Zbigovci	74	83	11
	1480***	1691	687

* Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.

** PAM, OLO Radgona, 29.

*** Skupaj navedeni posestniki in kočarji; v Krajevnom leksikonu Dravske banovine ni pojasnjeno, koga so imeli za kočarja. V vaseh na Apaškem polju (do vključno Lešan) kočarjev ni bilo. Tretja kategorija so bili najemniki, ki v tabeli niso navedeni. Razlika med številom hiš in številom posestev so najemniki.

Primerjava med številom posestnikov in hiš v naseljih na eni in številom kolonistov na drugi strani pa pokaže tudi, od kod so odšli dotedanji naseljenci Nemci, kajti kolonisti so se naseljevali v glavnem na njihova posestva.

Po podatkih o razdelitvi zemljišč kolonistom je mogoče ugotoviti, da je bilo pri vseh to število večje, kot je navedeno pri krajih v tabeli 2. Le v primeru Rožengrunta se število naseljenih kolonistov in dodeljenih zemljišč ujema, pri drugih krajih pa gre za manjša in večja odstopanja.

Kolonisti so se morali v novem okolju spoprijeti tudi z vrsto problemov. Mnoge hiše in gospodarska poslopja so bila v slabem stanju, vendar niso imeli sredstev za obnovo. Peklilo jih je tudi pomanjkanje gozda, pri čemer je šlo za vprašanje preskrbe s kurjavo in steljo. Opazno je bilo tudi pomanjkanje živine, zlasti vprežne. Marsikateri kolonist je zato skušal pripeljati živino iz kraja prejšnje naselitve, vendar je bilo »dvolastništvo«, eno v novem, drugo pa v starem kraju, preganjano kot špekulacija. Nasploh je bilo med notranjimi kolonisti iz Apaškega polja precej vračanja na stara posestva. Vračanje se je začelo hkrati s prihodom, saj mnogi niso bili zadovoljni z dodeljenimi posestvi ali okoljem. Ne zadovoljni so bili predvsem tisti, ki so jim posestva dodelili v hribovitih predelih.²⁷ Konec leta 1946, ko je bila prva sezona kmečkih opravil na novih posestvih mimo, je okrajna komisija za izvedbo agrarne reforme radgonskega okraja ugotavljala, da je bil pridelek na Apaškem polju za 20 % manjši, ker se »naseljenci niso takoj znašli v situaciji«. Kolonisti so po mnenju te komisije tudi lahkomišlino gospodarili, »kakor da živijo od danes do jutri tu«. Tako so prodajali večje količine krompirja, kot je bilo običajno, kajti s tem so želeli dobiti denar za vrnitev v prejšnje kraje.²⁸ Organi za izvedbo kolonizacije so sicer skušali koloniste sicer odvrčati od vrnitve, vendar jim to ni preveč uspevalo. Večina povratnikov je dodeljena jim posestva preprosto zapustila in se vrnili na svoja stara posestva, ne da bi o tem obvestili pristojne organe. To je tudi vzrok, da vračanje kolonistov iz Apaške doline ni ugotovljeno v zadostni meri. Poročali so tudi o primerih, ko so kolonisti zapustili dodeljeno jim posestvo in s seboj odnesli ves inventar, živino pa prodali. Po drugi strani pa so morali tisti, ki so zapustili dodeljeno jim zemljo v Apaški dolini in se vrnili v svoj domači kraj, plačati za čas svojega bivanja najemnino in to v znesku 20 do 30 tisoč dinarjev, je poročal aprila 1948 oddelek za agrarno reformo in odsek za agrarne skupnosti pri ministristvu za kmetijstvo in gozdarstvo.²⁹ Terjanje najemnine od kolonistov je bilo v nasprotju z zakonom o agrarni reformi in kolonizaciji oziroma uredbo, po kateri so se lahko v roku treh let kolonisti vrnili na svoje posestvo. To je bil tudi vzrok, zakaj so kolonisti odhajali iz Apaške doline brez vednosti oblastnih organov. Vsekakor pa je bilo vračanje naseljencev politični, pa tudi gospodarski problem, ki je spremljal kolonizacijo.

Kolonizacija Apaške doline kot dotedanjega nemškega otoka ob narodnostni meji na Štajerskem je imela poleg socialnega in narodnostnega, namreč naseljevanje kolonistov po socialnem merilu, da bo na meji z Avstrijo slovensko prebivalstvo, tudi povsem odkrit političen namen. Ta je bil na eni strani naseliti na od Nemcev zapuščen posestva Slovence in spremeniti narodnostno sestavo prebivalstva ob meji, na drugi pa politično »izboljšati« območje, kjer je oblast oziroma Osvobodilna fronta na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1945 doživela najtežji volilni poraz v vsej Sloveniji. V okraju Gornja Radgona namreč ni dobila večine.³⁰ Na območju KLO Velka je bilo na primer 600 volilcev, v OF pa je bilo vpisanih samo 80. To je povzročilo, da so tja naseljevali predvsem preverjene lju-

²⁷ Vzrok za povratek kolonistov so videli tudi v politično-propagandnih pripravah na kolonizacijo v krajih, od koder so kolonisti prihajali. V političnem poročilu o poteku kolonizacije (nedatirano, verjetno z začetka februarja 1948) je bilo zapisano: »Veliko krivde povratka kolonistov pa leži na posameznih okrajnih odborih, kjer so nabirali koloniste in so jim kolonizacijo slikali v zelo rožnatih barvah, tako da so si kolonisti ustvarjali rožnati svet, v katerega bodo prišli.« PAM, OLO Gornja Radgona, 8.

²⁸ PAM, OLO Gornja Radgona, 7; št. 886/1 – 46, 9. 11. 1946.

²⁹ AS, MF 28; Poročilo oddelku za agrarno reformo in odseka za agrarne skupnosti s sestanka 19. 4. 1948.

³⁰ Volilni rezultati so bili v okraju Gornja Radgona za OF oz. ljudsko fronto najslabši v vsej Sloveniji. Za LF je namreč volilo le 42,10 % volilcev za zvezno, oz. 42,30 % za federalno listo. Ljudska pravica, VI, 14. 11. 1945, 175a.

di, borce, med katerimi je bilo mnogo članov KP. Vsak kolonist je moral od svoje- ga krajevnega odbora OF predložiti karakteristiko, v kateri je bila popisana njegova vloga v NOB. Takoj po naselitvi se je začelo po vaseh z ustanavljanjem odborov OF. Za sekretarje so bili ponavadi izvoljeni kolonisti, ki so se šele priselili. Na sestanku krajanov v Stogovcih, na katerem so izvolili odbor OF, je komandant naselitvene baze obrazložil, zakaj so prišli v Apaško dolino. Povedal je, da niso prišli samo iz gospodarskega, ampak še bolj iz političnega razloga.³¹ V Črne- cih pa je bilo kolonistom povedano, da mora biti »Apaška kotlina rezervoar Akti- va (t.j. KP — op. Z. Č.) za okraj Radgona«.³²

Kolonisti so ustanovili tudi kmečke delovne zadruge; v Apačah, kjer se je vključilo vanjo 16 družin s 73 ha, v Stogovcih 15 družin s 70 ha, v Žepovcih 24 dru- žin s 102 ha in v Segovcih 9 družin s 45 ha. Kolonisti v glavnem niso kazali preve- likega navdušenja za delovno združništvo, saj se je resnično majhen del koloni- stov odločil za skupno obdelavo zemlje. Aktivisti so koloniste silili v KDZ z grož- njami, češ da bodo tisti, ki ne bodo vstopili v zadrugo, izgubili status kolonista in bodo preseljeni.

V Apaško dolino pa so v letih 1947 in 1948 prihajali novi kolonisti, tisti, ki so se vrnili iz Vojvodine. V teh dveh letih se je naselilo 11 družin povratnikov s 65 družinskimi člani.³³

Namen kolonizacije, tako notranje kot zunanje, je bil glede kolonizacije v Sloveniji oziroma slovenskih kolonistov dosežen le delno. Uveljavljen je bil poli- tični in nacionalno osvobodilni namen, saj se je s kolonizacijo okrepil političen in tudi narodnostni položaj v predelih, v katerih so se kolonisti naselili. To pa je bil tudi glavni cilj kolonizacije, kot so si jo zamislili in izvedli vodilni organi oblasti v Jugoslaviji. Na ta način je kolonizacija za državno oblast vsekakor uspela, med- tem ko to ne velja povsem zlasti za socialno-ekonomski vidik kolonizacije, ki naj bi se izrazil popravljajanju socialno-ekonomskega položaja tistih, ki so jih kolonizi- rali, in pa v zagotovitvi delovne sile oziroma obdelovanja posestev razlaščenih in izgnanih Nemcev.

³¹ PAM, OLO Gornja Radgona, 8.

³² AS, MKG (neurejeno), Konferenca KP v Črneih, 22. 1. 1946.

³³ Mirko Pak, Kolonizacija Slovencev v Banatu, Geografski zbornik, VIII, 1963, str. 423.

PROBLEMATIK DER KOLONISTEN VON APAČE FELD BEI DER DURCHFÜHRUNG DER AGRARREFORM NACH DEM II. WELTKRIEG

Zusammenfassung

Die Umsiedlung und das Ansiedeln der Bauern außerhalb ihres bisherigen Wohnortes erfolgte im Rahmen der in Jugoslawien und Slowenien nach dem II. Weltkrieg durchgeführten Agrarreform. Das war die s.g. Kolonisation als eine Art integrierter Migrationen. Die Umsiedlung der Kolonisten außerhalb ihrer Republik in eine andere Republik, konkret nach Vojvodina, war die äußere und die Umsiedlung innerhalb der Republik, die innere Kolonisation. Für beide ist kennzeichnend, daß die Kolonisten in jenen Gebieten ansiedelt wurden, in welchen bis zu Kriegsende die Bauern deutscher Nationalität lebten und deren Land beschlagnahmt wurde. In Slowenien waren es zwei Gebiete, auf welchen bis zum II. Weltkrieg bzw. bis zum Kriegsende dichtbesiedelt die Deutschen als Agrarbevölkerung lebten — Kočevska (Gottscher) und Apaško polje (Abstall). Das ist ein Gebiet entlang der slowenisch-österreichischen Grenze, zwischen der Mur im Norden und Slovenske gorice Windische Bühel im Süden. Vor dem Krieg lebten auf diesem Gebiet 2530 Deutsche, die vor allem Grundbesitzer waren (man hat ihnen 453 Besitze beschlagnahmt), die slowenische Bevölkerung stellte aber hauptsächlich das Agrarproletariat dar.

Die innere Kolonisation auf diesem Gebiet begann gleichzeitig mit der Durchführung der Agrarreform in Slowenien im Januar 1946 und wurde bis Ende des Monats abgeschlossen. Im Herbst 1946 waren in den Dörfern auf dem Abstall und am Randgebiet von Slovenske gorice 720 Kolonistenfamilien angesiedelt. Wegen der unvollständigen Angaben kann man die genaue Zahl der Ansiedler nicht feststellen und man weiß auch nicht, woher sie gekommen sind. Sie kamen vor allem aus Dolenjska (Unterkrain), Bela krajina und Notranjska (Innerkrain) angesiedelt. Sie bekamen Besitze, auf denen sie sich angesiedelt haben in 46 Orten auf dem Abstall und der unmittelbaren Umgebung. Bei meisten Kolonisten (687) siedelten sich in den Dörfern auf dem Abstall an, insbesondere in den Dörfern mitten auf dem Feld — Žiberči, Žepovci. Die Kolonisten bekamen im Durchschnitt 5 ha große Besitze pro Familie. Man teilte ihnen bebaubares Land zu, mehr Wiesen als Ackerland, doch Wald bekamen sie nicht. In Slovenske gorice bekamen sie hauptsächlich Weinberge.

Die Absicht der Ansiedlung von Kolonisten bestand darin, auf die ehemalige deutsche Insel entlang der Grenze die slowenische Bevölkerung anzusiedeln und diese mußte politisch tiefgründig überprüft sein (Mitglieder der KP), zugleich sollten dadurch aber auch die sozialen Verhältnisse und die Verhältnisse bezüglich der Besitze in den Gebieten, aus denen die meisten Kolonisten kamen, gelöst werden. Erfolgreich war die Kolonisation nur in den ersten zwei Punkten, bezüglich der sozialen Verhältnisse gab es keine größeren Effekte, insbesondere nicht bei den einzelnen Kolonisten — neuen Besitzern. Auf dem Abstall bildete man aus den Kolonisten die ersten bäuerlichen Arbeitsgenossenschaften in Slowenien, doch ohne größeren Erfolg. Viele Kolonisten, die auf so manche Schwierigkeit gestoßen sind (schlechter Zustand der Wohnhäuser und Wirtschaftsgebäude, zu wenig Vieh, kein Wald), begannen schon bald nach ihrer Ankunft auf dem Abstall in die Orte, aus denen sie gekommen waren, zurückzukehren. In den Jahren 1947 und 1948 siedelten sich auf dem Abstall auch 11 Familien an, die vorher in die Vojvodina umgesiedelt worden waren.

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Ivan Stopar: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji
V. knjiga: Med Kozjanskim in porečjem Save
 Ljubljana 1993, 168 strani

Jeseni leta 1993 je izšla peta, zadnja knjiga Stoparjeve topografije grajskih stavb v vzhodni Sloveniji, ki obravnava grajsko arhitekturo na Kozjanskem in v štajerskem delu Posavja. Knjiga je opremljena prav tako zgledno kot njene štiri prednice, kot zadnja pa ima dodan slovensko-nemški seznam vseh obravnavanih fevdalnih objektov (okoli 350) v tem delu Slovenije, temeljno literaturo o njih ter zemljevid najpomembnejših med njimi. Kot k prejšnjim imam tudi k zadnji nekaj pripomb, ki zadevajo posamezne objekte, njihove datacije ali interpretacije, na ta način pa dopolnujem pripombe, ki sem jih objavil v ČZN NV 20/1984 str. 146—155 že ob prvi izdaji obravnavanega dela leta 1982.

Anderburg. Grad je bil porušen leta 1438, vendar Vischer l. 1678 na svojem zemljevidu pod njegovim imenom kaže napol ostrešeno in s stolpom opremljeno stavbo, ki naj bi pogorela leta 1655. Opis tega poldrugo uro trajajočega požara, ki je stavbo uničil do kleti (ta je sicer lahko bila v pritličju!), kjer je zgorelo 25 sodov po 28 veder vina, nekako ni združljiv z upodobljeno stavbo iz l. 1678. Zato je požar po mojem mnenju najbrž uničil le grajsko pristavo, sam grad, ki je bil po l. 1438 verjetno res obnovljen, pa je bil takrat že opuščen, a še ne v razvalinah. Vsekakor ga Vischer slabo desetletje pozneje v svoji topografiji ne omenja več. Pač pa je avtor v nasprotju sam s seboj, saj pozidavo Blagovne enkrat postavlja v leto 1618 (brata Wagner), drugič pa (in to pravilno) v leto 1624 (Albert Dietrichstein).

Brežice. Grad je bil deželno knežji med leti 1491 in 1586, zato Franc Gall Galensteinski ni bil več njihov gradnik, ampak lastnik, ki ga je l. 1601 gradbeno dokončal. Kot utrdbo je grad načrtoval Jurij Dispatio iz Marana leta 1529—30, kot renesančno graščino anonimni kranjski deželni gradbeni mojster leta 1567, v baročno rezidenco pa ga je prezidal grof Ignacij Marija Attems med leti 1697—1707 in 1720—1725. Iz tega sledi, da je grad rezultat treh gradbenih etap, ki jih avtor premalo poudarja, saj so trikrat spremenile namembnost gradu. Posebno pomembna je prva etapa (1530—1559), saj je ustvarila prvo veliko in celovito načrtovano renesančno utrdbo pri nas.

Cerovec. Povezava imen Cerovec in Cirkovic(e) ne drži. Lokacija Cerovca pri Dobrini se pojavlja leta 1466. Trideset let pozneje je tu zametek žusemske prista-ve, ki se do leta 1547 tudi dejansko razvije. Sledovi manjšega gradu nad bližnjim zaselkom Turno nimajo s to pristavo nobene zveze, saj gre verjetno za ostanke viteškega domovanja Achern, o katerem pa sicer ni nobenih podatkov.

Freudeneck nad Hrastnikom, ki se omenja med leti 1267 in 1491, ni istoveten s **Freidenbergom** pri Laškem, stolpastim gradom v dolini Rečice, ki so ga razrušili Ceijani leta 1438 ali 39.

Korpule, dvor s 5,5 kmetijami se tu omenja že ok. l. 1460 in ne šele 1498.

Kostrivnica. Kostrivniški grad se kot castrum omenja še leta 1490, ko je go-vora o župni cerkvi sv. Lenarta blizu (prope) gradu, zato je njegova lokacija na Doru vprašljiva, razen če ga niso po uničenju okoli leta 1438 od tam preselili v bližino vasi.

Kozje. Vas Traskendorf iz let 1016 in 1028 niso Kozje, ampak Drešinja vas pri Celju. Kozje se prvič omenja šele leta 1130 kot Trachendorf.

Kunšperk. Grad, ki ga je dal krški škof Henrik okoli leta 1170 podreti, je gotovo nastal kot kraljevi grad po vzpostavitvi državne meje na Sotli okoli leta 980, vendar pred letom 1016, ko je bilo to ozemlje kot alod darovano savinjskim mejnim grofom iz rodu Viljemovcev.

Olimje. Hans Tattenbach je med leti 1543 in 1550 pozidal sedanji grad, ki pa ni bil štiritrakten, saj sta ga na severu in zahodu zapirala le arkadna hodnika. Šele pavlinci so grad prezidali v obliko, ki jo kaže Vischer leta 1681.

Rakovec. Dvor in vas se omenjata že leta 1344 in ne šele 1433. Sodila sta k brežiškemu gospostvu.

Rožno. Dvor Rosenpüchel je ležal med Brestanico in Blanco blizu Škocjana.

Sevnica. Grad se posredno omenja že leta 1256, ko se je v kraju mudil salzburški nadškof Filip. Renesančna obnova gradu je bila dvofazna, kot utrdba je bil zgrajen pred letom 1563, v rezidenco pa prezidan med leti 1595—1597.

Slivnica pri Kalobju. V vasi fevdalnega objekta razen desetinskega dvora ni bilo, pač pa v bližnjih Zapužah v Paremdu, kjer se leta 1362 omenja stolp.

Strmol pri Rogatcu je dobil ime po krških fevdnikih Strmolih, ki so dali gradu ime in se omenjajo že leta 1396.

Turn v Brestanici. V tem primeru ne gre za pristavo, ampak za spodnji rajhenburški grad, zgrajen vsaj že v 1. pol. 13. stoletja, ki so ga v 16. in 17. stoletju dogradili do sedanje velikosti. Služil je kot zapora obsavske ceste in za obrambo savskega pristanišča ob njem. Veliko 3×3 osno poslopje seveda ni služilo kot vhodni stolp, saj so poslopja za njim nastala šele mnogo pozneje, ampak kot stanovanjska »visoka hiša« s precej dvignjenim vhodom z južne, od ceste odvrnjene strani.

Razen obravnavanih fevdalnih objektov je potrebno omeniti še nekatere, ki jih je avtor spregledal:

Gaberk, stolp jugozahodno od Pilštanja, ki se omenja med leti 1404 in 1446,

Grobelce severno od Babne gore, kjer se leta 1364 omenja utrdba Gröblicz das Fest,

Sela, dvor Gschiess jugovzhodno od Virštajna, ki se omenja l. 1467, ko sta ga dobila od krškega škofa v fevd brata Helfenberga, in

Sonovo, Schöna, severozahodno od Kozjega, ki se l. 1395 omenja kot Feste, ko so ga od Kunšperških prevzeli Celjani.

Fevdalne postojanke so bile tudi v Rigoncah blizu izliva Sotle v Savo, pri Trebčah in v Dramljah, pristava pa v Pristavi pri Mestinju.

Pri naštevanju literature (temeljne?) je avtor vsaj v mojem primeru ravnal precej neselektivno, saj ob omembi nekaterih starejših ni navedel vrste novejših razprav o gradovih in dvorih v Mariboru, na Ptuj, v Celju, Slovenski Bistrici, Brežicah, Slovenj Gradcu, Vitanju, Radgoni, Lenartu, Ljutomeru itd. Tudi pri preglednem zemljevidu pomembnejših grajskih stavb v vzhodni Sloveniji se mu je primerila napaka, da se Reštanj hkrati pojavlja na dveh lokacijah, enkrat kot razvalina in drugič kot ohranjen grad. Več napak pa je najti na zemljevidu srednjeveških gradov na slovenskem Štajerskem: razvalina Reutenberg je prikazana kot ohranjen grad, Vehenštajn je naslikan v bližini Kozjega, v besedilu pa je umeščen na Gradišče pri Podsredi, Olimje je označeno kot stolp namesto kot ohranjen grad, Slivnica kot stolp namesto kot razvalina, izpuščen je Turn v Brestanici, Turn ob Savi pa lociran v zaselek Lenart pri Brežicah namesto v bližino Vidma, v Zagorju je nakazan stolp, ki ga v besedilu ni in ga tudi dejansko ni bilo itd.

Ne oziraje se na te pomanjkljivosti pa sta s ponovnim izidom grajske topografije tako avtor kot založnik opravila veliko delo, saj je z njunim naporom

vzhodna Slovenija dobila celovit pregled nad številom in stanjem njene fevdalne arhitekture, ki je vse prej kot zadovoljivo. Topografija pa je razkrila tudi veliko zgodovinsko in kulturno vrednost tega segmenta naše kulturne dediščine, ki mu bomo morali v prihodnje posvetiti vendarle več pozornosti in skrbi, če bomo hoteli veljati za polnovreden del Evrope, katere jedro predstavlja zlasti zapuščina njenega fevdalnega obdobja, ki je to Evropo dejansko ustvarilo.

Jože Curk

France M. Dolinar: Prošti novomeškega kapitlja 1493—1993; Dolenjska založba Novo mesto, 1993, 218 strani

Knjiga o življenju in delovanju novomeških proštov ni le prispevek k zgodovini novomeškega kolegialnega kapitlja ob njegovi petstoletnici, temveč je nekakšen prerez skozi cerkveno zgodovino kraja pa tudi širše okolice, kamor je posegal novomeški kapitelj s svojim vplivom. Da tukaj ni šlo le za cerkvene, temveč tudi in predvsem za gospodarske, politične in tudi kulturne vplive, je glede na vpliv in položaj cerkve v preteklih obdobjih popolnoma razumljivo.

Novomeški kapitelj je nastal v času prenovitvenih prizadevanj v Cerkvi. To je bil ugoden čas za nastanek ustanov, ki so si prizadevale za konkretno prenovu Cerkve. Glede na takšne razmere in glede na finančne samozadostnosti ni bilo nikakršnih ovir za ustanovitev kapitlja.

Skozi življenjepise novomeških proštov sledimo zgodovini in razvoju kapitlja od njegove ustanovitve 27. aprila 1493 z ustanovno listino cesarja Friderika III. preko potrditve papeža Pavla Aleksandra VI. vse do današnjih časov. Skozi opise delovanj posameznih proštov se nam odkrivajo način delovanja samega kapitlja in razmere, v katerih je deloval. Tako je pomembno njegovo delo v času širjenja protestantizma na Slovenskem. Še pomembnejši pa je bil njihov finančni, čeprav ne prostovoljni prispevek za časa turških vpadov na Slovensko. Koristna posledica za proučevanje zgodovine tega področja je bila sestavitev urbarja leta 1526. V 17. stoletju so si novomeški prošti prizadevali za ustanovitev škofije v Novem mestu, kajti zavedali so se prednosti, ki jih tako v cerkvenem kakor in predvsem v gospodarskem pogledu prinaša škofija. V 18. stoletju so prenovili kolegialni kapitelj v Novem mestu. V istem času pa so tudi ukinili oglejski patriarhat in ustanovili goriško nadškofijo. Z reformami Marije Terezije in Jožefa II. sta se zelo zmanjšala vpliv in gospodarska moč novomeškega kapitlja, ki je konec 18. stoletja prišel pod ljubljansko nadškofijo.

Z ustanovitvijo Ilirskih provinc so Francozi leta 1810 ukinili novomeški kolegialni kapitelj. Po padcu Napoleona leta 1818 pa so novomeški kapitelj ponovno vzpostavili.

Njegovo delovanje je ponovno skoraj popolnoma zamrlo po koncu druge svetovne vojne, ker je nova oblast pokazala skrajno nestrpnost do cerkve na Slovenskem. Kljub temu da je izgubil večino svojih dohodkov, pa je kapitelj preživel vse do danes in nam poleg materialnih virov neprecenljive vrednosti ohranil tudi podatke o zgodovini kapitlja in področja, na katerem je deloval.

Poleg pomembnega prispevka h krajevni zgodovini knjiga poseže tudi širše, saj se avtor pri življenjepisih proštov ne omeji le na čas njihovega bivanja v Novem mestu, temveč nam poda celotne življenjepise. Tako se nam novomeški proštje pokažejo kot pomembne osebnosti, ki so močno vplivale na duhovno in versko, kulturno, gospodarsko ter politično življenje ne le Novega mesta in dolenjskega ter savinjskega arhidiakonata, temveč so kot visoki cerkveni in politični dostojanstveniki močno posegli tudi v kulturno, versko in politično življenje tedanje Evrope.

Knjiga je poleg dobre vsebine tudi pregledno urejena. Ob vsakem življenjepisu je časovni prikaz najpomembnejših dogodkov v zgodovini, ki so vplivali tudi na življenje na Slovenskem. Bogat izbor barvnih fotografij nam prikaže večino bogastva, ki ga hrani novomeški kolegiatni kapitelj in ki je bilo lansko leto prikazano tudi na razstavi v Dolenjskem muzeju v Novem mestu.

Knjiga tako preko življenjepisov novomeških proštov posrečeno povezuje krajevno in lokalno zgodovino s tedanjim evropskim prostorom in s tem tudi slovenski prostor ponovno vrača tja, kamor sodi.

Sašo Radovanovič

Boris GOMBAČ, Trst, Trieste — dve imeni, ena identiteta, Narodni muzej Ljubljana in Tržaška založba, 1993, 181 strani

Dr. Boris Gombač sodi med dobro pišočo slovenske zgodovinarje srednje generacije. Je med tistimi, ki tudi razmeroma veliko publicirajo. V zadnjem desetletju se je močno angažiral na muzejskem področju tako pri reševanju nekaterih akutnih problemov osrednjega slovenskega muzeja (je ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani), kot tudi pri uveljavljanju novih, sodobnejših pogledov na muzejsko stroko na Slovenskem.

V ospredju Gombačevega zgodovinarskega zanimanja je bila ves čas usoda Slovencev onstran meje, zlasti v Trstu. Obdobje, s katerim se je največ ukvarjal v svojih znanstvenih razpravah in člankih, je čas od druge polovice 19. stoletja do konca prve svetovne vojne. Zlasti tehtni so bili njegovi prispevki na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev v okviru projekta revizije slovenske zgodovine do prve svetovne vojne.

Za ocenitev Gombačeve knjige Trst, Trieste — dve imeni, ena identiteta bo najbolj umestno, če citiramo uvodni odstavek iz predgovora h knjigi, ki ga je napisal akademik prof. dr. Janko Pleterški. Takole pravi: »Knjiga dr. Borisa Gombača o zgodovinisju, ki govori o narodnem vprašanju v Trstu, uvaža v slovensko zgodovinsko stroko svojevrsten znanstveni pristop. Izbrani historični problem obravnava reflektirano skozi zgodovinisje o njem in problem opazuje v impozantnem časovnem trajanju poltretjega stoletja. To ni pregled ali povzemanje stvarnega vedenja o problemu, kakor bi ga bilo mogoče nabrati iz dolge vrste del zgodovinarjev, ki so se vrstili drug za drugim, drug ob drugem ali drug proti drugemu skozi vso to dobo. Gre v prvi vrsti za pregled in analizo konceptualizacije problema in načinov dela, kakor so ga pisci zgodovine oblikovali v odvisnosti ne le od tekočega razvoja prijemov zgodovinske znanosti, ampak tudi v odvisnosti od njihovih nagibov in zamisli. Avtor zajema prek 300 zgodovinskih del, knjig, razprav, objav dokumentov in drugih spisov, od kroga eruditov, ki so v začetku 17. stoletja raziskovali v tradiciji humanizma preteklost in pomembnost Trsta od rimskih časov naprej — pa do zgodovinarjev 80. let našega stoletja, ki iz premis »osvobodjene zgodovine«, to je tiste, ki ne vodi polemik s preteklostjo, ji ne izreka ne priznanj ne obsodb, temveč si prizadeva razložiti notranjo vzročnost posameznih stališč in dogodkov, raziskuje krizo identitete tržaške družbe in odkriva nove poti preučevanja zgodovine v prizadevanju za novo svobodo pred politiko ali pa pred mentalnim nasiljem preteklosti nad umevanjem vzrokov sedanosti.«

Avtor je delo, ki obsega 180 strani, razdelil v tri poglavja, in sicer posebej obravnava čas pred prvo svetovno vojno, čas po prvi svetovni vojni ter posebej narodni upor, kolaboracionizem in povojno zgodovinisje. K vsakemu poglavju je dodan obsežen seznam splošne literature, ki bralcu nudi potrebno obzorje za morebitno širše seznanjanje z obravnavano problematiko. Kritični aparat k monografiji zajema 298 opomb. Na koncu knjige je še kratek povzetek v angleščini.

V dokaj obsežni spremni besedi in uvodu avtor najprej predstavi sebe in okolje, v katerem je odrasčal ter spoznaval zapletenost razmer in odnosov, ki so pogojevali njegovo vedenje o mestu dvoživki. Z vprašanji slovenske prisotnosti v Trstu se je boleče soočal že od zgodnje mladosti, v kateri se je mednacionalni dialog med slovenskimi in italijanskimi adolescenti večkrat vodil tudi z uporabo pesti. Boris Gombač je odrasčal v napredni slovenski družini. Oče je bil član komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja, od leta 1948 pa tudi slovenski predstavnik v tržaškem občinskem svetu. Dom Gombačevih v strogem centru Trsta je bil zaradi očetovega angažiranja v politiki stalno shajališče znanih političnih osebnosti slovenske in italijanske levice. Zato je Boris že od malih nog jasno vedel, kateremu svetu pripada.

Kmalu je tudi prišel do spoznanja, da na vprašanja, ki si jih je zastavljal o svojem kraju, o ljudeh, ki so tam živeli, o nikdar možnem dialogu v Trstu, o nepremostljivi nacionalni prevladi enega naroda nad drugim, v okolju kakršno je bilo v Trstu, odgovorov ne more dobiti. Odpravil se je v Ljubljano študirat zgodovino. Srečanje z ljubljansko zgodovinsko šolo je bilo zanj, kot je rekel: »pravo doživetje in intelektualni užitek«. Njegova dotedanja dimenzija o zgodovini Primorske in Trsta je bila postavljena v povsem nove, širše okvire. Študijsko druženje s takratnimi profesorji na katedri za zgodovino ljubljanske univerze, kot so bili Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Vasilij Melik, Ferdo Gestrin, Janko Pleterski, Metod Mikuz, Ignacij Voje in Miroslav Stiplovšek, je bilo za nas študente — to je bilo v drugi polovici šestdesetih let — v resnici čas velikih spoznanj, brez režimskosti ali prevladujoče ideologije, s polno mero znanstvene in pedagoške avtonomije na akademski ravni. Zato se Borisu Gombaču ne čudim, da je svoje delo posvetil prav svojim profesorjem, ki so mu pomagali dodobra spoznati zgodovino naroda, ki mu je pripadal, česar mu okolje, v katerem je odrasčal, do tedaj ni dovoljevalo.

V prvem poglavju Gombač predstavi osnove tržaškega zgodovinopisja, ki segajo v 17. stoletje. Nekoliko dlje se pomudi pri historiografski produkciji Domenica Rossettija iz prve polovice 19. stoletja, za katerega je bil značilen izrazit tržaški patriotizem, ki se je povsem ujemal s politično težnjo tržaškega meščanstva po vse večji avtonomiji. V štiridesetih letih 19. stoletja je imela pomembno vlogo za seznanjanje s tržaško zgodovino revija *La Favilla*, s katero je sodeloval tudi eden najpomembnejših tržaških znanstvenikov tistega časa Pietro Kandler. Za razliko od Rossettija je Kandler boj za avtonomijo razširil iz mestnega na deželni okvir. Kandlerjev liberalni avtonomizem je bil po letu 1850 le še spomin. V naslednjem obdobju so se na Kandlerju lomila kopja italijanske tržaške historiografije vse do fašizma, ko je Attilio Tamaro izrekel anatemo nad celotnim opusom Pietra Kandlerja. Tamarovo delo *«Storia di Trieste»*, s katerim je obračunal z vso z viri podprto historiografsko tradicijo 19. stoletja, je najbolj absurdno napisana zgodovina Trsta, ki je postala osnovni kredo več generacij tržaških zgodovinarjev za nadaljnjih 50 let. Tamaro je skušal kulturo in znanost podrediti uveljavljanju italijanskega nacionalizma. Omeniti velja še enega vodilnih italijanskih avstromarksistov Angela Vivanteja in njegovo delo iz leta 1912 *«Iredentismo Adriatico — contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani»*, v katerem je avtor želel dokazati, da je bil hiter razvoj Trsta v 18. in 19. stoletju pogojen z njegovim zaledjem oziroma z načrtno avstrijsko politiko. Zavzemal se je tudi za ravnotežje vseh narodov, ki so živeli v Trstu. Žal je italijansko tržaško zgodovinopisje kmalu postavilo Vivanteja za več kot pol stoletja na indeks in poskusi njegove rehabilitacije se pojavijo šele v sedemdesetih letih našega stoletja.

Po prvi svetovni vojni lahko zasledimo pravi ognjemet zgodovinskih del, ki so izhajala predvsem iz dokazovanja, da je bila prva svetovna vojna zgodovinska nujnost. Tržaško zgodovinopisje je o iredentizmu ter o prvi svetovni vojni marsi-

kdaj spregovorilo zelo parcialno, vpeto v lokalne okvire. Tržaško vprašanje je obravnavalo povsem hagiografsko. Obstojele pa so tudi neobremenjene analize, ki so upoštevale vse narodnosti in njihovo preteklost (npr. Elio Apih, C. Schiffrer).

Posledice prve svetovne vojne so se v obliki nerešenih narodnostnih in geografskih vprašanj odražale tudi v Trstu, ki ni bil več glavno mesto avstrijskega Primorja, ampak središče italijanske Julijske krajine. V fašistični Italiji so za Trst začeli veljati kriteriji perifernosti (zlasti v gospodarskem smislu!) in antislovenstva. Raznarodovalni program italijanskih nacionalistov je slonel na teorijah R. Faura Timeusa, A. Hortisa in že omenjenega Tamara. Tržaška meščanska historiografija je z zanikanjem historizma pristala v naročju totalitarne ideologije z brezpogojno zahtevo po prevladi enega naroda nad drugim.

O vlogi meščanskega zgodovinopisja pri fašistični raznarodovalni politiki in gledanju meščanskih strank na nacionalno vprašanje govori avtor v drugem poglavju svoje knjige. Poraz italijanskega fašizma leta 1943 je pomenil tudi razblinjenje velike iluzije. Trst je po približno dvajsetih letih fašistične vladavine povsem izgubil značilnosti velikega centra.

V tretjem poglavju, ki govori o tržaškem povojnem zgodovinopisju, se avtor največ ustavlja pri raziskovanju odpora (rezistence) v Trstu in Julijski ter Videmski pokrajini in kolaboracionizma. Svojo vlogo je pri tem v veliki meri odigralo tudi zgodovinopisje. Nov vter je zavel z revijo »Trieste«, ustanovljeno leta 1954 (torej še pred podpisom londonskega sporazuma), ki je začela predvsem po zaslugi Schiffrerja z raziskovanjem nekaterih za Trst travmatičnih zgodovinskih tem (predvsem rezistence in kolaboracionizma) in odstirati z ljudi, ki so bili povezani z nacizmom, tančico nedotakljivosti. Začel se je proces odkrivanja resnice o najbolj temni strani tržaške zgodovine, npr. o Rižarni ipd. Med najvidnejše predstavnike nove tržaške historiografske šole sodita profesorja tržaške univerze Enzo Collotti in Giuseppe Miccoli, ki sta z objavo svojih zgodovinskih razprav prebila zid dotedanje generacijske in metodološke stagnacije. V tej smeri je odigral pomembno vlogo tudi Deželni inštitut za zgodovino odpornišтва v Furlaniji-Julijski krajini, saj je v njem zlasti pod Miccolijevim vodstvom in mentorstvom zorela in se razvijala cela plejada mladih raziskovalcev-zgodovinarjev, ki so z uporabo arhivskih virov in neobremenjeni s preteklostjo dosegli zavidljivo znanstveno raven, zlasti pa vzpostavili novo kulturo dialoga v Trstu.

Osnova takemu raziskovanju sta bili deli Elia Apiha »Dal regime alla resistenza nella Venezia Giulia« in T. Sale »La crisi finale nel Litorale Adriatico« ter serija historičnih del, ki so izšla v knjižni zbirki »Lotta politica e resistenza nella Venezia Giulia« in so obravnavale sodobno tržaško zgodovinopisje.

Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Julijske krajine je začel sodelovati tudi s sorodnimi institucijami v Jugoslaviji, zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem. Od leta 1962 je bilo še posebej intenzivno sodelovanje z Ljubljanskim inštitutom za zgodovino delavskega gibanja. Obe ustanovi sta sodelovali predvsem pri raziskovanju naslednjih tem:

- raznarodovalna politika do Slovencev v bivši Julijski krajini,
- odnos cerkvene hierarhije do nacionalnega vprašanja na Primorskem,
- socialno ekonomski odnosi stičnih regij v času NOB,
- razhajanja in sodelovanja obeh partizanskih grupacij od Bele krajine do Soče.

Skupna prizadevanja obeh strani so bila in so še usmerjena v skupne izdaje virov ter skupne projekte konkretnega raziskovanja sodobne zgodovine, ki naj bi za vselej opravili s sencami preteklosti ter tako zapolnili prostor, ki si ga je vedno prilaščala nacionalistična desnica. Kljub dobrim namenom in željam avtor ugotavlja, da to sodelovanje ni doseglo pričakovanj. V zadnjem delu knjige Gom-

bač razčlenjuje razloge za to, govori pa tudi o drugih institucijah ter avtorjih in njihovih prizadevanjih za drugačno obravnavo in raziskovanje nacionalnega vprašanja v Trstu.

Skratka, Gombačeva obravnava historične identitete tržaškega odnosa do neposrednega slovenskega in širšega mnogonacionalnega zaledja je izjemen prispevek k vedenju slovenske zgodovinske stroke o tistem opusu italijanskih zgodovinarjev, ki še kako živo zadeva usodo slovenskega življa v Trstu in njegovem zaledju. Za nas v Mariboru oziroma na Štajerskem je Gombačevo delo na nek način tudi izziv, saj bi bilo nekaj podobnega treba napraviti (zlasti za čas do leta 1945) tudi za avstrijsko oziroma nemško zgodovino pisje o Štajerski, zlasti za tisti del, ki obravnava tako imenovano Spodnjo Štajersko, ki je bila prav tako skozi dolgo dobo podvržena močni velikonemški nacionalistični politiki in načrtnemu potujčevanju. Razlika in tudi prednost je bila le v tem, da so štajerski Slovenci od leta 1918 živeli v svoji (jugoslovanski) državi, da pa sta obdobje nacizma in nacistična okupacija s svojimi genocidnimi raznarodovalnimi ukrepi celo veliko bolj v živo zarezala v slovensko nacionalno tkivo, kot se je to zgodilo na italijanski strani.

Marjan Žnidarič

Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945, 1. knjiga, Založba Obzorja Maribor, 1993, 606 strani

Konec lanskega leta je mariborska Založba Obzorja obogatila slovenski knjižni trg s pomembnim zgodovinskim delom. Skoraj 15 let po smrti akademika in znanega mariborskega rojaka dr. Maksa Šnuderla je zagledal luč sveta njegov vojni »Dnevnik 1941–1945«, dragoceno čtivo, ki je zgodovinski vir neprecenljive vrednosti in literatura hkrati. Delo je izšlo kot deveti zvezek eminentne knjižne zbirke »Documenta et studia historiae recentioris«, v kateri je doslej izšlo že nekaj temeljnih del slovenske historiografije.

Obsežni Šnuderlovi dnevniški zapisi, ki zajemajo čas od 13. marca 1941 do konca leta 1945, bodo izšli v dveh knjigah. Prva, ki obravnava čas do italijanske kapitulacije septembra 1943, je pred nami v vsej svoji dokumentarnosti, ki jo krasi avtorjeva sposobnost hkratnega beleženja intimnih družinskih in osebnih doživljajev ter stisk v utesnjenih pogojih vojnega begunstva, kot tudi ocenjevanje in analiziranje širših dogajanj doma in v svetu razumnika širokih obzorij. Reči je treba, da je imel dr. Šnuderl pri uravnovešanju obeh omenjenih komponent srečno roko in pravo mero, zato so njegovi dnevniški zapisi zelo zanimivo in privlačno branje.

Strokovno zelo pretehtano in dokumentirano uvodno študijo o avtorju je pripravil dr. Zdenko Čepič. Njegova študija, ki je opremljena s potrebnim kritičnim aparatom, nas popelje tako skozi problematiko »dnevniške« literature pri nas in njeno vlogo zgodovinskega vira, kakor tudi skozi bogat življenjski opus dr. Maksa Šnuderla, ki ga usodno determinira njegova življenjska razpetost med Maribor in Ljubljano ter med različna področja družbenega dogajanja, na katerih je bil aktiven in tudi zelo uspešen (npr. pravo, šport — Sokol, kultura, politika, univerza). V drugem delu uvodne študije nam dr. Čepič predstavi nastanek in strukturo Šnuderlovega dnevnika in priprave za tisk z dokaj obsežnim seznamom literature, ki mu je služila pri uredniških opombah oziroma komentarjih. Ti obsegajo kar 1084 opomb. Z njimi je zgodovinska sporočilnost Šnuderlovih dnevniških zapisov veliko pridobila, hkrati pa bralec dobi tudi sproten odgovor ali pojasnilo na marsikatero vprašanje, ki se mu porodi med branjem izvirnega besedila. Avtorjevih pojasnilnih opomb v tekstu je 64.

Dr. Šnuderl je skoraj petletni časovni lok svojih dnevniških zapisov razdelil v štiri obdobja. Prva knjiga zajema dve, in sicer čas avtorjevega služenja v jugoslovanski vojski tik pred in v začetku vojne (do razsula jugoslovanske armade) ter življenje njegove družine v okupirani Ljubljani do italijanske kapitulacije in odhoda v partizane jeseni 1943.

V prvem delu dnevnika je avtor opisal čas od vpoklica na vojaške vaje 13. marca 1941 do vrnitve v okupirani Maribor in odhoda v Ljubljano konec aprila istega leta. Kot rezervni intendantski oficir je moral takrat v Črno Goro (v Nikšič in Danilovgrad), kjer je s skepso in z globokim osebnim razočaranjem doživel neorganiziranost in agonijo vojske stare Jugoslavije. Posebej zanimiv je Šnuderlov opis vračanja prek Dubrovnika, Sarajeva in Zagreba domov v Maribor. Za očetom je prišel v Nikšič 17-letni sin Bonček (Savo), študent, da bi se izognil morebitnim nemškim represalijam, saj se je zelo izpostavljaval v demonstracijah, ki so bile v Mariboru 27. marca 1941. Ta del dnevnika je Šnuderl na poti domov na prigovarjanje znancev v Zagrebu uničil, ker se je bal prenašanja sumljivih zapisov čez novo državno mejo na Sotli. Že avgusta leta 1941, ko so bili spomini še sveži, je ta dogajanja v Ljubljani ponovno zapisal. Ob koncu prvega dela dnevnika je tudi čustveno zelo prizadet opis stanja, ki je vladalo v Mariboru v aprilskih dneh leta 1941. O tem ga je natančno seznanila žena, ko se je vrnil v Maribor, delno pa se je lahko o takratnem dogajanju prepričal tudi sam.

Drugi del dnevnika zajema čas od umika iz Maribora v Ljubljano 27. aprila 1941 do italijanske kapitulacije septembra 1943, ko je po nemški zasedbi Ljubljane postalo za Šnuderla in njegovo družino bivanje v tem mestu preveč nevarno in se je umaknil v partizane. Poltretje leto ljubljanskega obdobja je za Šnuderla pomenilo čas življenja v novo okolje, čas hudih skrbi zaradi usode sina Save, ki je bil v februarjskih racijah leta 1942 v Ljubljani aretiran in do februarja 1943 interniran v italijanskem koncentracijskem taborišču Gonars, ter tudi čas vključitve v odporniško gibanje proti okupatorju — sodelovati je začel v OF.

Dr. Šnuderl je z zelo občutljivimi in kritičnimi očmi gledal na dogajanje v Ljubljani in v Ljubljanski pokrajini ter ga ves čas primerjal z neprimerno drugačnimi razmerami na Štajerskem, o katerih je bil razmeroma pogosto, večkrat tudi napačno informiran. Kot nekdanjemu Maistrovemu borcu, Sokolu in izrazitemu slovenskemu domoljubu mu je bilo še poseben trn v peti ravnanje Narodnega sveta pod vodstvom bana dr. Marka Natlačna, za katerega pravi, da je sam mislil, da s svojim početjem služi narodnim koristim, v resnici pa je služil le interesom okupatorja.

Zaradi dvojne zgodovinske izkušnje, prve iz obdobja ob razpadu avstroogrske monarhije in druge zaradi ponemčevalne dejavnosti Kulturbunda v Mariboru v letih pred vojno ter ekonomskega izkoriščanja slovenskih delavcev s strani nemškega kapitala, je bilo njegovo sovraštvo do Nemcev zelo veliko. Ravnanje nacističnih okupacijskih oblasti s Slovenci in njihovim premoženjem v Mariboru je njegov odpor proti nemštvu samo še povečalo. Zaradi razmer v Mariboru je zelo trpel.

Čeprav se Šnuderl v organizirani odpor proti okupatorju ni vključil že na samem začetku svojega bivanja v Ljubljani (močno ga je begal občutek, da je begunec v lastni domovini), je vneto navezoval stike z mnogimi pomembnimi slovenskimi intelektualci, med njimi so bili tudi nekateri vidni organizatorji OF, vendar Šnuderl za njihovo tovrstno aktivnost takrat še ni vedel (npr. Boris Kidrič, Josip Vidmar, Bratko Kreft, Filip Kumbatovič, itd.).

Dr. Makso Šnuderl, dr. Miloš Vauhnik in dr. Krsto Kazafura so sredi junija 1941 v Ljubljani ustanovili organizacijo beguncev iz Štajerske, v kateri je bilo največ Mariborčanov in ki se je že v začetku julija vključila v OF. Skupino je vodil dr. Šnuderl.

Napad Nemčije na Sovjetsko zvezo je dr. Šnuderl sprejel kot nekakšno olajšanje in vzpodbudo za emigrante oziroma begunce iz Štajerske. Dopusčal je sicer možnost, da bo Hitler lahko imel nekaj uspehov proti Sovjetski zvezi, da pa vojne z »vsem svetom« nikakor ne bo zmogel. Hitlerjev napad na Sovjetsko zvezo je Šnuderl označil za »strahovito napako«. Zanimiva je njegova opazka na govor generala Simoviča po Londonskem radiu konec junija 1941, v katerem je valil krivdo za polom Jugoslavije na prejšnje režime, na kraljevo namestništvo (zlasti na kneza Pavla). Šnuderl pravi: »Ni me prepričal. V tako Jugoslavijo si ne želim več nazaj; v nesposobni, koruptni srbski hegemonizem, jalovo hrvatsko nezadovoljstvo in načelno opozicionalstvo in v slovenski klerikalizem. Nov čas, nove oblike.« Zelo pomenljiva diagnoza, ki je tudi pogojevala njegovo dokončno odločitev, da se priključi odporu in boju za osvoboditev, po vojni pa za Jugoslavijo drugačno od prejšnje. Moto, da se staro ne sme več obnoviti, je gnal večino domoljubnih Slovencev v odkrit odpor proti okupatorju na strani OF. Ideologija jim ni bila v ospredju. Vse drugo je takrat pomenilo stopicanje na mestu in tiho soglasje z novo slovensko stvarnostjo — z okupacijo.

Da je Šnuderlov dnevnik resnično pristen in neposreden zapis doživetega, pričajo številni drobni dogodki, ki jih je avtor dnevno beležil kot majhne, a pomembne človeške radosti. Tako je 6. julija 1941 med drugim zapisal: »Zvečer pila z Mičekom (njegova žena!) pravo kavo — praznik. Mič blažena, a jaz dolgo nisem mogel zaspati od tega.« Nasploh prihaja v Šnuderlovem pisanju močno do izraza velika skrb in ljubezen do žene in otrok. Iz dnevniških zapisov ni izpuščal niti raznih govoric, ki so se širile med ljudmi in ustvarjale psihozo negotovosti. Tudi te so do neke mere dokument časa.

V letu 1941 se je Šnuderl veliko ukvarjal tudi z iskanjem zaposlitve. Vedno bolj se je angažiral z delom za Osvobodilno fronto. Kmalu je spoznal, da bo vojna dolga, zato je ves čas z velikim zanimanjem spremljal dogajanja na svetovnih bojiščih, zlasti na vzhodni fronti, kajti bil je prepričan, da bo dolžina vojne v največji meri odvisna ravno od spopada med Nemčijo in Sovjetsko zvezo.

Tudi v nadaljevanju dnevnika, v letih 1942 in 1943, veje iz Šnuderlovega pisanja velika nostalgija za Mariborom in skrb za ljudi, ki so ostali tam in so podvrženi najhujšim nacističnim raznarodovalnim ukrepom. Zelo zanimivi so avtorjevi opisi srečanj z Prežihovim Vorancem, Otonom Župančičem in drugimi znanimi slovenskimi kulturnimi delavci različnih svetovnonazorskih opredelitev. Z mnogimi je ves čas komuniciral, čeprav niso bili enotnih pogledov na vojna dogajanja. Z nekaterimi se je močno razhajal. Iz dnevniških zapisov za leti 1942 in 1943 je vedno bolj opazna Šnuderlova nedvoumna in dokončna opredelitev za OF, s katero se v vseh podrobnostih ni strinjal, večkrat je kritiziral nekatera njena ravnanja (npr. usmrtitve okupatorjevih sodelavcev leta 1942 v Ljubljani). Čeprav ni bil komunist, je v OF videl edino politično silo, ki je sposobna voditi uspešen boj proti okupatorju in preprečiti, da se slaba, skorumpirana in socialno nestabilna država, kakršna je bila prva Jugoslavija, ne sme več obnoviti.

Na koncu prve knjige je objavljen še dnevnik sina Save, ki ga je ta pisal v času od 16. aprila 1942 do novega leta 1943 v internaciji v Gonarsu.

Skratka, dnevnik dr. Maksa Šnuderla, ki je objavljen brez vsebinskih in jezikovnih posegov v avtorjev izvirni tekst, sodi v vrh tovrstne slovenske literature. Želimo si lahko le, da bi se čimprej srečali tudi z drugim delom Šnuderlovega dnevnika.

Marjan Žnidarič

Branko Gombač, Skozi življenje, Cetus 1993, 571 strani

Pred kratkim se je na slovenskem knjižnem trgu pojavila zanimiva monografija znanega gledališkega delavca Branka Gombača, dolgoletnega ravnatelja in umetniškega vodje mariborske drame ter predsednika izvršnega odbora Borštnikovega srečanja. Branko Gombač je ena najzanimivejših osebnosti povojnega gledališkega dogajanja na Slovenskem, zlasti v Mariboru in v Celju. Obsežna monografija z naslovom »Skozi življenje« je avtorjev memoarsko dokumentarni sprehod skozi tisti del njegovega življenjskega ustvarjanja, v katerem se je z velikimi črkami zapisal v zgodovino mariborskega gledališča. Ravnatelj in umetniški vodja mariborske Drame je postal 1. septembra 1967, ko se pravzaprav prične vsebina Gombačeve monografije.

Knjigo »Skozi življenje«, ki obsega 571 strani in je razdeljena v dva dela, je založilo celjsko podjetje Cetus v nakladi 2000 izvodov. Na koncu knjige je povzetek v slovenskem, angleškem in nemškem jeziku. Predgovor k prvemu delu je napisal dramski igralec Polde Bibič (Gombačev obračun), k drugemu pa gledališka kritičarka Rapa Šuklje (Gombač).

Treba je reči, da imamo opravka z izjemnim založniškim in avtorskim podvigom, ki bo gotovo naletel na močan odmev v slovenskih kulturnih krogih, na pohvalne in odklonilne ocene. Gombačevo pisanje namreč ni klasično memoarsko čtivo, kjer bi avtor nizal svoje življenje in delo od otroštva do starosti. Gombačevo delo je v prvi vrsti obsežen dokumentarni zapis, ki sloni na njegovih dragocenih in obsežnih dnevniških zapiskih, citiranju literature in tiska, šele na zadnjem mestu pa so njegovi osebni spomini. S tega zornega kota ima knjiga izjemno zgodovinsko vrednost kot sekundarni vir za nacionalno, še zlasti za mariborsko kulturno zgodovino velikega dela obdobja po drugi svetovni vojni. Izjemno dragoceni in bogati so portreti številnih znanih osebnosti slovenskega kulturnega ustvarjanja ter mozaično nizanje, dokumentiranje in komentiranje dogodkov ter ljudi skozi štiridesetletno gledališko dogajanje na Slovenskem.

Branko Gombač je zanimiv, izrazno izjemno bogat pisec, dober zapisovalec človeških portretov in usod, zlasti pa objektivni in kritičen kronist, pošten do sebe in drugih. Pomembno je tudi, da knjiga »Skozi življenje«, ki je pravzaprav svojevrstna kronika mariborske Drame in Borštnikovega srečanja od druge polovice šestdesetih let, ni ozka lokalna zagledanost vase in v svoje okolje. Veliko bolj kot to je Gombačevo pisanje kronika slovenskega gledališča in gledališčnikov, ki ponekod dobiva celo zavidljive evropske razsežnosti. Gombač v svojem delu ni le verni kronist, je tudi psiholog in sociolog, ki gre gledališču pod kožo, pokaže njegovo bistvo, tudi tisto zakulisje, ki ga navadni obiskovalci gledaliških dvoran nikoli ne spoznamo, je pa pomembno za razumevanje in dojemanje utripa v Talijinih hramih.

Zelo poučni in zanimivi so Gombačevi časovni preskoki, ko gre za dokazovanje in argumentiranje njegovih stališč oziroma tez. Potrjuje jih s citati iz člankov, ocen, polemik in komentarjev, zapisanih v dnevnem tisku, gledaliških listih, biltenih ali v ustrezni strokovni literaturi. To kaže tudi na to, da je avtor pri pripravljanju monografije prečital in preštudiral ogromno gradiva z željo, da bi ponudil bralcu čimbolj avtentično pričevanje. Menim, da je v tem v veliki meri uspel.

Posebne pozornosti so vredni Gombačevi pogledi na rast in razvoj Borštnikovega srečanja, katerega duhovni vodja in oblikovalec je bil dolga leta. Prav Borštnikovo srečanje je pokazalo Gombača v pravi luči kot neizprosne in zagnanega borca z neiztrpno energijo, kot neusahljiv studenec idej in zamisli, ki z dušo in telesom gori za svoje ideje in je pripravljen žrtvovati tako sebe kot druge, ko gre za njihovo uresničitev. Žal je takih na slovenskem kulturnem prizorišču

veliko premalo. Njegovo trmo in nepopustljivost smo lahko občutili vsi, ki smo kdajkoli sodelovali z njim pri organizaciji Boršnikovega srečanja. Gombač je mož izjemne energije in volje, zanj nikdar ni nič nemogoče.

Z Gombačevim monografijo »Skozi življenje« je slovenski knjižni trg dobil izjemno dragoceno delo, Maribor pa pisni kulturni spomenik, ki nam je lahko v čast in nam zelo verno dokazuje, da v mestu ob Dravi v zadnjih tridesetih letih ni bilo kulturne sivine, pa čeprav bi nekateri še kako želeli to dokazati. Gombačevo dokumentirano pisanje take in podobne teorije zelo prepričljivo zavrača. Iz njegovega dela je moč videti, da je bil Maribor vseskozi pomembno kulturno žarišče, povezano tudi s tujino, z Evropo, v katero danes tako inovatorsko rinemo.

Želeli je, da bi vsi, ki bodo Gombačevo knjigo jemali v roke in jo brali, znali izluščiti iz nje tisto dragoceno zrno resnice, ki veje iz nje — kultura ima več obrazov, enega od njih pa nam je mojstrsko predstavil Branko Gombač. Kdor se bo ukvarjal z raziskovanjem slovenske kulturne zgodovine po letu 1967, mimo Gombačeve knjige ne bo mogel. Je preveč mozaična, polna drobnih in koristnih podatkov, ki bodo zgodovinarju služili za analizo obravnavane dobe. Škoda je le, da knjiga nima imenskega kazala, saj bi bila tako v študijske namene še veliko bolj uporabna.

Marjan Žnidarič

Rudi Čačinovič: Med dvema cerkvama — zapiski dvakrat razočaranega vernika, Ljubljana 1993, 230 str.

Rudi Čačinovič »Dvakrat razočarani vernik«, uradnik v zunanjem ministru Titove Jugoslavije, ambasador in politik, je napisal knjigo, ki v nobenem primeru ni samo klasično memoarsko delo. Avtor je besedilo — v njem nam slika življenje v Prekmurju in svoje študijsko in časnikarsko bivanje v Ljubljani in Mariboru, predvsem pa nam posreduje svoje dožemanje časa in dogodkov med leti 1919/41 — razdelil na tri historične kvalitativne nivoje.

1. Avtorjevo sedanje spominjanje tistega časa in opisovanje lastne vloge.

2. Originalna pisma iz tistega obdobja, ki zelo osebno, subtilno opisujejo razmere v konfinaciji v Bileci.

3. Dnevniški zapiski zadnjih mesecev pred vojno iz Čačinovičevega mariborskega obdobja.

Pisec nam v lepem in razumljivem jeziku slika družbene, gospodarske in politične razmere ter dogajanja v Prekmurju od prvega avtorjevega samozavedanja do madžarske okupacije 1941. Zraven zapisanih »splošnih« dogajanj nam izpoveduje tudi osebna občutja in razmišljanja.

V drugem zelo pomembnem vsebinskem delu, ki pa se sukcesivno razprošča skozi vse besedilo knjige, nam Rudi Čačinovič zelo tankočutno razkriva ilegalno življenje partijskih aktivistov, ilegalne KPJ/KPS, pri čemer nas opozori na distinkcijo, ki je vladala v življenju in v načinu razmišljanja partijskega aktivista oziroma zanesenjaka na terenu, konkretno v Prekmurju in Prlekiji od partijskega funkcionarja v Ljubljani ali v Zagrebu. Ti zadnji se po Čačinovičevem pripovedovanju »odlikujejo« s hladnostjo, togostjo in preračunljivostjo, veliko bolj so tudi dovzetni za mnenja partijske centrale kot za potrebe vsakdanjega življenja med ljudmi in ljudstvom.

Nazadnje nam avtor zaupa osebne poti premišljevanj in odločitev v svoji mladeniški duši, ki so ga vodile iz ene v drugo »cerkev«, da bi nazadnje končal, ob partijski ekskomunikaciji jeseni 1940, kot »dvakrat razočarani vernik«.

Toda vsi zgoraj klasificirani avtorjevi tematski sklopi so dragocena osnova in pomoč pri vživljanju historikov v čas, življenje, dogajanje in v način razmišljanja.

nja ljudi tistih prelomnih desetletij do druge svetovne vojne. Saj še tako natančna historična raziskava ne more tako živo obuditi duha tistega obdobja, kot nam ga lahko pričarajo dobro napisani spomini. In Čačinovičeva knjiga je prav te vrste.

Družbeno, gospodarsko in politično življenje Prekmurja ter Prekmurcev, kot nam ga nazorno opisuje in dokazuje avtor v obdobju do leta 1941, dejansko pa njegove sodbe lahko veljajo vse do leta 1945, je bilo v rokah na hitro obogatenih prekmurskih kapitalistov Benka in Hartnerja ob neznatnem sodelovanju še nekaterih manjših bogatinov. Oba mogotca sta si namreč razdelila vplivna območja v Slovenski krajini glede na pridobljeno gospodarko moč in trenutni politični položaj in interes. V idejnem pogledu je katoliške Prekmurce obvladovala SLS, prekmurske luterane pa nemška luteranska cerkev s sedežem v Zagrebu, ki se je v tridesetih letih nacificirala.

Najvidnejši politik Slovenske ljudske stranke v Prekmurju je bil tudi po Čačinovičevem mnenju župnik Klekl, pri čemer je Kleklova politika velikokrat šla še bolj na desno in v konservativizem od ljubljanske centrale, oziroma je hodila nekoliko drugačna pota, še posebej, ko se je Klekl povezal z obema velekapitalistoma v pokrajini. Prav ta »svoje glavost« se je pokazala po letu 1930, ko je šla centrala SLS v opozicijo, upokojeni duhovnik Klekl pa je kar dobro vozil z »vladajočimi« liberalci v pokrajini.

Rudi Čačinovič v seciranju razmer v Prekmurju ni prizanesljiv. Mogotca Hartnerja nam opiše kot madžarskega revizionista, ki nekaj let pred vojno 1941 kar z vednostjo lokalne državne uprave odhaja na Madžarsko in brez trohice sramu pripravlja teren za vrnitev madžarske države v Prekmurje. Na drugi strani pa Josip Benko, kot je opisan v knjigi, politično lobira in si išče prijatelje ob ministrskem predsedniku Stojadinoviću tudi med Nemci, pri čemer ga nacistična provenienca novih prijateljev prav nič ne moti pri pridobivanju donosnih trgovinskih poslov.

A življenje večine Slovencev v Prekmurju je bilo mizerno, prekmurski plebs ni imel niti tistih pravic kot Slovenci v drugih predelih Slovenije.

Čačinovičeva knjiga je zaradi svoje večplastnosti opisovanja življenjskih razmer v Prekmurju v obdobju med obema svetovnima vojnama zagledala luč sveta morda še ravno ob pravem času in tudi že v skrajnem trenutku, ki ga danes živimo. Morda pa je za vse skupaj že prepozno! Saj se prav sedaj (leta 1994) ob splošni sklerotičnosti zgodovinskega spomina zelo lahkotno in gledano že v bodočo zgodovinsko distanco zelo ležerno, pravno oporečno in brez narejenih historičnih analiz, ki bi za vojni čas morale upoštevati tudi madžarske in še kakšne druge arhive, vzpostavljajo »stare pravice« v Prekmurju in Prlekiji.

Če je Rudi Čačinovič izdal spomine še tik pred zdajci in je slovenski razumniški javnosti posredoval vsaj svoje videnje, svojo osebno resnico, pa je zgodovinska znanost kljub polovici stoletja, ki jo je imela na voljo, popolnoma zatajila! In dokler ne bodo narejene historične analize obdobja, ki se ga Čačinovič v knjigi tako živo spominja in ga v knjigi obsoja, tako dolgo bo obstajal vsaj historični sum, da nekaj ni bilo storjeno v skladu z zgodovinsko resnico, čeprav pravnega suma vsaj de iure ne bo več! De facto pa bo še zmeraj obstajal, dokler se ne bo spravil z zgodovinsko resnico.

Nadalje nam Rudi Čačinovič razkriva tudi način delovanja ilegalne KPJ, njenih vernikov in aktivistov, kot tudi različne metode dela v partiji in vsakdanjo življenjsko usodo partijcev. Dejansko gre vsaj za dva tipa komunističnih aktivistov, za dvoje različnosti pri osebnem dožemanju sveta in delovanja. Prvi tip partijca je bil v »modi« na začetku tridesetih let. Mednje se uvršča tudi avtor. Rudi Čačinovič jih primerja s prvimi kristjani, saj so bili kot oni pripravljeni »umreti«

za idejo in gibanje. Bili so pripravljeni žrtvovati svoje osebne koristi v korist komunistične stranke in gibanja tudi na račun študijske in življenjske kariere.

Toda druga generacija partijskih aktivistov, nekako po letu 1936, se je že po svojem visokem in uglednem socialnem položaju, izvirala je predvsem iz vrst bogatih ljubljanskih meščanov, iz katerega je izhajala, razlikovala od »predhodnikov«. Študij jim je postal statusni simbol in sredstvo za lažje prikrievanje politične dejavnosti. Partijska dejavnost jim ni bila več goli idealizem, marveč čista in gola politična tehnika. In ugledni položaj njihovih družin kot tudi njihova intelektualna in podjetniška kariera, kateri se niso nameravali odpovedati, jih je ščitila pred oblastnimi preganjanji. Ta »novodobni« tip partijskega aktivista je tudi zelo veliko dal na direktive od zgoraj in od zunaj in jih je »vsiljeval« iz Ljubljane (Maribora) provinci, ne da bi poznal razmere. Tako se je lahko zgodilo, da so vodilni aktivisti KPS, mestni otroci iz Ljubljane, razpravljali o kmečkih vprašanjih ...

Ob kritičnih pogledih na partijsko stvarnost, ki jih zasledimo v knjigi Med dvema cerkvama, Rudi Čačinovič opisuje med drugim tudi, kako je sodeloval pri izdajanju dveh prekmurskih listov, Novega časa in Ljudske pravice, načine agitacijskega dela med prebivalstvom, prijateljevanje in sodelovanje z Miškom Kranjcem, Jožetom Kerenčičem, Tonetom Čufarjem in drugimi, pripravo in izpeljavo znanih ljutomerskih demonstracij itd. Rudi Čačinovič nam razgrinja osebne doživljanje iz vrtinca takratnega življenja, ki so še kako vplivali na dogodke tistega časa, a bi brez zapisa v Čačinovičevi knjigi ostali bolj ali manj za vselej prikriti zgodovinskemu vedenju.

Čačinovičevi spomini so zelo pomembni tudi za osvetlitev duhovnega, intelektualnega in nacionalnega vzdušja v Mariboru v desetletju pred izbruhom druge svetovne vojne. Vzdušje na mariborski realni gimnaziji in tudi v mestu nasploh opiše avtor kot svobodomiselno oz. ideološko zelo tolerantno. V mariborski delavski knjižnici se seznani z marksistično literaturo, celo več, dijaku Rudiju Čačinoviču je na razpolago tudi literatura iz policijskega indeksa. Rudi Čačinovič nam zaupa tudi vzroke za večjo tolerantnost in meni, da so k sodelovanju in k odstranjanju ideoloških nestrpnosti silili severne Slovence na Štajerskem in v Prekmurju predvsem občutek ogroženosti, bojazen za severno mejo, otipljivost nemškega in madžarskega revizionizma. Vsega tega pa ni bilo čutiti v metropoli, ne samo pri meščanskih strankarskih prvakah, marveč tudi pri vodilnih partijcih. Ti so tik pred vojno slepo podpirali Sovjetsko zvezo. Takšno slepoto je od Čačinoviča terjal leta 1940 tudi njegov mariborski partijski sekretar. Toda Čačinoviča sta pred to »skušnjavo« obvarovali, kot sam piše, skrb za družino in slutnja, da takšna partijska politika ne koristi slovenskim nacionalnim interesom, še posebej ne Slovincem ob meji. In Rudi Čačinovič je bil ekskomuniciran.

Kolikšna je bila ideološka toleranca vsaj pri nekaterih slojih v Mariboru, nam pojasnjuje primer Adolfa Ribnikarja, lastnika mariborskega časnika Večernik, ki je kljub temu, da je vedel za njegovo partijsko dejavnost, Čačinoviča redno zaposlil kot urednika najpomembnejših in najudarnejših strani v Večerniku. In kljub svojemu meščansko-liberalno političnemu čustvovanju je Adolf Ribnikar dovoljeval objavljanje levo usmerjenih člankov v svojem listu, tudi Kardeljevih, v skrbi za obrambo severne meje.

Knjiga Rudija Čačinoviča Med dvema cerkvama na memoarski osnovi odpira številna vprašanja zgodovinskega razvoja nekega zgodovinskega obdobja tako v Prekmurju kot v Sloveniji. Naloga zgodovinarjev pa je sedaj, da strokovno in s historične distance odgovorijo na vprašanja in morebiti Čačinovičeve trditve potrdijo, dopolnijo ali dokažejo nasprotno. Toda kot znanost smo šele na začetku.

Lado Ambrožič-Novljan: Pol stoletja pozneje, Partizanski knjižni klub: 2, Ljubljana 1992, 186 str.

Že sam naslov pričujočega dela pove, da general Lado Ambrožič-Novljan ni napisal klasičnega memoarskega dela, niti ne gre za objavo dnevniških zapiskov, marveč za spominski zapis o dogodkih pred petdesetimi leti. Človeški spomin ima temeljno lastnost, da vsak spominski odtis kar se da racionalizira in mu najde tudi dokaze »pro et contra«. Dejansko deluje kot zelo učinkovit filter, ki prepušča predvsem samo to, kar ustreza človekovemu položaju v danem trenutku. Ne gre tudi pozabiti, da je Lado Ambrožič-Novljan tudi zelo plodovit raziskovalec in pisec nekaj zelo obširnih raziskovalnih monografij, za kar je predsedel kar nekaj let v slovenskih arhivih. Zato je na besedilo njegove knjige Pol stoletja pozneje še kako vplivalo študijsko preučevanje primarnih zgodovinskih virov. Toda kljub tem objektivnim omejitvam nudi knjiga današnjim rodovom dovolj poučno sliko tedanjih razmer, ki jih je avtor doživljal in tudi soustvarjal. Knjiga je pisana zgodovinsko večplastno, pri čemer poskuša Lado Ambrožič-Novljan najti korenine za določene dogodke v letih 1941–1943 predvsem v zgodovinskem dogajanju pred vojno. Sam je mnenja, da je bilo odločanje prebivalstva, kdaj, kako in komu se bo pridružilo med vojno, določeno že pred izbruhom vojne kataklizme. Prav ti njegovi opisi predvojnega življenja so iz antropološkega, sociološkega in zgodovinskega vidika zelo pomembni. Ambrožič namreč razbija ideološko sliko komunističnega agitpropa, ki je dokazoval, tudi sebi v škodo, da so v oborožen odpor stopali samo proletarski in kmetijski »nemaničci«, dočim so ostali, premožnejši sloji ostajali zunaj oziroma ob strani. Ambrožič s primeri iz lastne izkušnje dokaže, da je bila slika popolnoma drugačna.

Knjiga se pričinja z Ambrožičevo mobilizacijo in opisovanjem kaotičnih razmer v Sevnici, kamor je bil dodeljen k preskrbovalnemu bataljonu. Kozjanski in dolenski kmetje, ki so vodili v Sevnico vole, kot tudi domače prebivalstvo, so se čudili in zgražali, kako se bo lahko kraljeva vojska z volovskimi vpregami, kot v balkanskih vojnah, upirala motoriziranim ešalonom Hitlerjeve armade. Prebivalstvo je bilo skeptično in je vojaštvu to tudi povedalo, kar je med ljudstvo in moštvo vnašalo malodušje. Če je Slovence prevečevalo malodušje, predvsem mlajše in mladino pa sveta jeza, ki se je mešala z borbenim duhom, kar Ambrožič subtilno opisuje, pa so Kočevarji v Čremošnjicah, kamor se je Ambrožič vrnil po razpadu armade, doživljali popolnoma drugačna občutja. Bili so razočarani, ker jih ni zasedla Hitlerjeva vojska, toda kljub temu so želeli ostati lojalni Italijanom, kar so dokazovali tudi tako, da so po Kočevskem dobresedno lovili domov na Hrvatsko in v Bosno namenjene vojake kraljeve vojske in jih predajali Italijanom. Škoda, da Ambrožič ni svojih razmišljanj o Kočevarjih zapisal v samostojnem poglavju, ampak je tematiko o njih raztresel v poglavja prve polovice knjige. Najzanimivejša je nedvomno ugotovitev, da je bil odhod Kočevarjev s Kočevskega več kot ugoden za razmah partizanskega gibanja in partizanske vojske, saj bi Kočevarji nedvomno ustanavljali svoje lastne vaške straže, ki bi denuncirale partizane do septembra 1943 Italijanom, kasneje pa še z veliko večjim veseljem svojim sonarodnjakom, nemškemu okupatorju.

Po prvem šoku so ljudje, kot piše Ambrožič, vsaj večina, pričakovali odločno akcijo zoper okupatorja. Ta želja je bila prisotna pri večini Slovencev ne glede na socialni izvor in premoženje. Vprašanje je bilo, kdo bo to splošno izraženo voljo tudi prvi izrazil. Sprva se je odporiška organizacija dejansko pletla na podstavkih predvojnih sokolskih društev, kulturnih društev, kot tudi predvojnih organizacij katoliške politične usmeritve (fantovski odseki in dekliski krožki). Pri tem pa je partijska organizacija, kot lahko razberemo iz Ambrožičevega pisanja, imela najmanj razdelano organizacijsko strukturo, čeprav je tudi res, da so bili par-

tijci med najvnetejsimi organizatorji odpora. Ambrožič se je v poletnih in jesenskih mesecih leta 1941 v novomeškem okrožju pri organizaciji OF naslonil predvsem na predvojna znanstva, ki jih je imel s pripadniki različnih organizacij in društev. Ko je leta 1942 prišlo do jasne diferenciacije, so bili fantovski odseki in dekliski krožki nastavki za razvoj protikomunistične, in kot se je z dejanji pokazalo, tudi protinarodne dejavnosti bele garde, čeprav so ljudje iz katoliškega tabora v letu 1941 kazali in bili pripravljeni na odpor zoper okupatorja. Toda dve izključujoči se ideologiji, predvsem dejanja levih partijskih sektasev in skrajnih klerikalcev, sta naredili svoje.

Med najbolj zanimive in zgodovinsko najbolj pričujoče dele Ambrožičeve knjige nedvomno lahko uvrstimo njegove spomine na srečanja z vodstvom Osvobodilne fronte, Borisom Kidričem, Francem Leskovškom-Luko, Jožetom Rusom, Edvardom Kardeljem ... ter njegove sodbe o teh ljudeh. Za Kidriča pravi, da je bil vztrajen in potrpežljiv prepričevalec drugače mislečih, tako da je skoraj zmeraj zelo »trmastega« in po svoje mislečega Edvarda Kocbeka prepričal, da je sprejel Kidričevo misel, ki je bila velikokrat tudi partijska misel, ali pa vsaj omilil njegove trditve. O Kidriču pravi, da je zelo rad navezoval prijateljske stike z drugače mislečimi in to ne zaradi prijateljstva samega, marveč da je prijateljsko navezo uporabil za lažje infiltriranje svojih oziroma partijskih stališč. Sicer pa Kidriča opisuje kot zelo junaškega in pokončnega, kar je lahko praktično videl v Kočevskem Rogu, ko Kidrič skupaj z Jako Avšičem in Matijo Mačkom ni izgubil prisebnosti ob nenadnem italijanskem napadu, kot se je to zgodilo z Edvardom Kardeljem in Francem Leskovškom-Luko. Za Kardelja Ambrožič pravi, da ni rad nastopal pred množico, marveč je svoja stališča rajši uveljavljal znotraj manjših skupin, ob tem pa je zmeraj govoril tako, kot da ukazuje. Zelo zanimiva je Ambrožičeva sodba o krščansko socialističnih voditeljih, pri čemer je zelo kritičen do Edvarda Kocbeka, ki je bil sicer velik analitičen razumnik, mojster v miselnem seciranju in razbijanju, nikakor pa ni bil organizator in politik. Znotraj krščansko socialistične skupine so bili veliko sposobnejši politiki, vendar je partija prav zaradi takšnih Kocbekovih »lastnosti« vse stavila nanj, ostale pa odrinila. Ambrožič zameri Borisu Kidriču, ki je avtor krilatice, da so v Osvobodilno fronto vstopili samo »levi Sokoli«, s čemer je Kidrič želel omalovaževati pomen in moč sokolskega gibanja na Slovenskem, ki je bilo po njegovem v svojem bistvu narodno revolucionarno. In kot sam opisuje, je bila predvsem sokolska organizacija osnova Osvobodilni fronti na Dolenjskem. In kjerkoli je bilo sokolstvo močno, kot na primer v Novem mestu in v Ljubljani, so k osvobodilnemu gibanju pristopali tudi premožnejši in bogati socialni sloji, čeprav so s tem tvegali veliko več. In prav njihova sokolska zavednost jim je velevala njihova dejanja.

Pisec v svoji knjigi zelo lucidno opiše razmišljanja italijanskega okupatorja ob prihodu na svoje okupacijsko področje. Predvsem s manj drastičnimi ukrepi, obenem pa s poudarjanjem civilizacijsko večje veljave Italijanov, ki se naj ji Slovenci samo pridružijo, je hotel na psihološki način pacificirati slovensko prebivalstvo. Toda v javnem mnenju večine Slovencev je dosegel samo revolt in neodobravanje, zato so ljudje, kot opisuje Ambrožič, tudi poklonitev »vršičkov« slovenske ljubljanske politike Musoliniju ocenjevali kot nedostojno hlapčevsko dejanje, in to ne glede na ideološko opredelitev. Kot ekskluziviste pa Ambrožič obravnava tudi vodstvo komunistične partije, ki ni zaupalo v celoti ne samo »sopotnikom« v OF, marveč tudi brezposelnim oficirjem nekdanje jugoslovanske vojske, tudi tistim, ki so bili pripravljeni pustiti redno oficirsko plačo, ki so jim jo nakazovali Italijani, in oditi v gozdove. S tem je bila narejena neprecenljiva škoda partizanskih vojski in to samo zato, ker so se partijski bali, da bi s postavitvijo poklicnih vojakov na poveljniška mesta izgubili nadzor nad partizansko vojsko. Prav ti oficirji, vsaj nekateri, so bili osnova bele garde, po odpustu iz internacije

leta 1943 pa osnova domobranskih oboroženih oddelkov. Ambrožič je sicer nepri-
zanesljiv do levega partijskega sektašenja, tako imenovanega partijskega kadra
»s plašnicami«, ki je naredil vseljuskosti vstaje ogromno škodo in mu tudi umir-
jeni člani partije niso bili kos, pa vendar pravi, da bi si okupator že zaradi lažje
pokoritve prebivalstva tudi brez teh partijskih anomalij, ki so gnali določen del
prebivalstva v sovražnikov objem, moral izmisliti oziroma ustvariti peto kolono,
da bi lažje obvladoval zasedeno ozemlje.

Knjiga Lada Ambrožiča-Novljana Pol stoletja pozneje, pisana v pregretem
ideološkem prostoru tega trenutka, morda tudi z željo, da ga s svojimi trditvami
umiri, odpira tudi v strukturalnih prijemih slovenske historiografije nekatere
nove poti, namreč, da je potrebno dogodke med leti 1941—1945 proučevati kot del
neprekinjenega zgodovinskega toka vsaj od leta 1918 naprej. Morda je prav ta
napotek za historike najpomembnejši, saj jih je večina kljub temu, da so sami ze-
lo dobro poznali vzročno-posledične zveze dogajanja pred letom 1941, vojno vsaj
v svojih delih pisali »ujeto« v samo štiri vojna leta. Pa tudi klasifikacijske katego-
rije, ki so jih dejansko izoblikovali na eni strani ideologi KPS, na drugi strani pa
ideologi nacionalne izdaje, so ostajale, kot na primer pri sodbah o krščanskih so-
cialistih in Sokolih, vsaj nekaj desetletij po letu 1945 nespremenjene, pri čemer
so na primer krščanski socialisti morali biti povsod krščanski socialisti, čeprav
za Štajersko vemo, da so bili člani prvih odporniških skupin ne samo komunisti
in ne krščanski socialisti, marveč kar »čistokrvni« pristaši in volivci Slovenske
ljudske stranke. Enako velja za tako imenovano levo krilo Sokolov, kar je bila,
vsaj po Ambrožičevih trditvah, Kidričeva pejorativna trditev, ki naj bi Sokolom
vzela moralno moč.

Kljub časovnim, vsebinskim in drugim omejitvam, ki jim besedilo knjige Pol
stoletja pozneje ne more uiti in se jih pisec tudi zaveda, pa je Ambrožičeva knji-
ga brez dvoma hvale vreden knjižni podvig, napisan v lepem strnjenem jeziku, ki
bralca kar sili, da si zastavlja vedno nova vprašanja o času izpred pol stoletja.

Marjan Matjašič

**Zbornik za zgodovino šolstva — Šolska kronika 25, Ljubljana: Slovenski šolski
muzej, 1992. 233 strani**

**Zbornik za zgodovino šolstva — Šolska kronika 26, Ljubljana: Slovenski šolski
muzej, 1993. 238 strani**

Predstavljam vam zadnji dve številki Zbornika za zgodovino šolstva. 25. šte-
vilka Zbornika z novim dodatkom imena Šolska kronika je hkrati tudi prva že sa-
mostojna tovrstna slovenska edicija. Zbornik je strokovna revija za zgodovino
šolstva in pedagogike, ki jo izdaja Slovenski šolski muzej v Ljubljani in ima za-
četke v skupnem zborniku šolskopedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in
Beogradu. Leta 1964 je izšla prva številka Zbornika, ki je bil skupna jugoslovan-
ska revija do 23. številke (leta 1990), ko je Pedagoški muzej iz Beograda zaradi fi-
nančnih težav prekinil sodelovanje. Predhodnica naše obravnavane jubilejne šte-
vilke, torej številka 24, je izšla po osamosvojitvi republike Hrvaške kot sloven-
sko-hrvaška revija, jubilejna številka 25 pa je prva številka te revije, ki je zgolj
slovenska.

Svoj jubilej proslavlja revija v duhu svojega delovanja: delovno in v želji, da
razširi krog avtorjev in bralcev. Vsebina Zbornika je očitno precej pestra in na
233 straneh prinaša dovolj zanimivih novosti iz šolske zgodovine. S tem pogloblja
naše znanje tudi o vprašanjih, ki nam sicer običajno niso lahko dostopna. Za pri-

mer naj navedem članek Slovensko šolstvo v Argentini, ki ga je napisala kustosinja Slovenskega šolskega muzeja Mateja Ribarič. Na podlagi arhivskega gradiva, časopisov in periodike opisuje razvoj slovenskega šolstva v Argentini in odnos do učenja slovenskega jezika v emigraciji. Zanimiva je ugotovitev, da predvojna ekonomska emigracija in povojna politična emigracija delujeta ločeno tudi na šolskem področju. Medtem ko je predvojna emigracija materin jezik že skoraj pozabila, ima povojna politična emigracija organiziran pouk slovenskega jezika v treh stopnjah: osnovna šola, srednja šola in univerza. Podatki so ponazorjeni z grafikoni, fotografijami, dodani so tudi viri in literatura. Opisano je tudi sodelovanje matične domovine s slovenskimi skupnostmi v tujini na področju šolstva. Torej članek, ki pritegne vsakega pedagoga in vsakega zgodovinarja. Sicer pa ima zbornik naslednjo vsebino: nagovor ob srebrnem jubileju, članke in razprave (8), prispevke in gradivo (7), šolske zapise (6), In memoriam Antonu Ostercu (1894–1991), Martinu Menceju (1904–1992), Ivanu Andoljšku (1909–1992), sledijo poročila razstav ter poročila in ocene, na koncu je navedena bibliografija za slovensko zgodovino šolstva 1985–1989, katero je zbrala in uredila Marjeta Demšar.

Začetni članek v Zborniku z naslovom Šole in arhivi avtorice Vlaste Tul nas seznani z obveznostmi, ki jih imajo šole do svojih arhivov in do zgodovinskih arhivov. Da bi jim olajšalo delo, avtorica navaja nekaj praktičnih nasvetov ter seznani gradivo in rok hrambe le-tega. Natančno navaja vse primere dokumentacije splošnega poslovanja, dokumentacije o delovnih razmerjih, knjigovodstva in računovodstva, pedagoške dokumentacije in dokumentacije svetovalnih služb. Skupaj z avtorico uparimo, da bodo spremembe in novosti prinesle manj administriranja in s tem manj nepotrebnega gradiva. Naslednji prispevek z naslovom Začetki osnovnega šolstva na Polzeli (1797–1830) je napisala Ivanka Zajc-Cizelj. Njen prispevek daje vpogled v problematiko ustanavljanja osnovne šole na Polzeli. Hkrati nas popelje v daljno leto 1774, ko je bil sprejet prvi šolski zakon, ki je predvideval osnovno izobrazbo za vse otroke ne glede na stan in spol, šolsko obveznost od 6. do 12. leta in ustanavljanje treh vrst šol: trivialk (v manjših mestih in trgih), glavni šol (ena v vsakem okrožju) in normalke (v glavnem mestu vsake dežele). V nadaljevanju Zbornika sledi še več člankov, ki se ukvarjajo s krajevno zgodovino šolstva. In sicer spoznamo še zgodovino osnovne šole v Radovljici, razvoj šolstva na Cerkniškem, razvoj šole v Spodnji Polskavi, šolstvo v Dravogradu do 2. svetovne vojne, zgodovino osnovne šole Milojke Štrukelj v Novi Gorici ter šolo Šmihel pri Žužemberku. Branko Šuštar, kustos Slovenskega šolskega muzeja, pa nam v prispevku Kako raziskati zgodovino svoje šole daje spodbudo in napotke za raziskovanje preteklosti šolstva. Navaja literaturo o šolstvu na Slovenskem, šolsko časopisje in bibliografijo ter opozarja na arhivske in ustne vire. Zanimiv je prispevek Mojce Peček o čednostih dobrega učitelja. Skozi zgodovinski pregled pridemo do danes aktualnega vprašanja, kaj lahko in česa ne moremo pričakovati od šole in od učitelja. Kot običajno zaključujejo zvezek poročila o razstavi dejavnosti Slovenskega šolskega muzeja in tudi o dejavnostih šolskih muzejev naših sosedov. Gre za prevode člankov Razstave v Hrvaškem šolskem muzeju ter Osnovna šola kot »postojanka« gostoljubja. Ta članek je prispevek avstrijskega društva za zgodovino šolstva.

Številka 26 ne zaostaja za svojo predhodnico; v njej zasledimo še več vloženega truda in še večjo pestrost člankov. Uvodna beseda uredništva poziva k sodelovanju pedagoške delavce (tudi upokojene), študente, dijake in učence, ki sodelujejo pri vsakoletnih srečanjih mladih raziskovalcev zgodovine. Sledi zapis pogovora s prof. Slavico Pavlič, ki je bila dosedanja glavna urednica Šolske kronike in skoraj 20 let ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja, lani pa se je upokojila. V prijetno in zanimivo branje nam je še osem člankov in razprav. Naj omenim

le članek dr. Karla Rydla z naslovom O začetkih stikov med češkimi in slovenskimi učitelji. Avtor predava na Karlovi univerzi v Pragi na katedri za pedagogiko. Ugotavlja, da imajo stiki med češkimi in slovenskimi učitelji bogato preteklost. Omenja češke učitelje in pedagoge, ki so prispevali k reformiranju šolstva v začetku 20. stoletja. Med nadaljnjimi prispevki je pomemben zapis Ob stoletnici Gustava Šiliha, ki ga je spisal Mladen Tancer. Mislim, da v Mariboru in okolici ni učitelja, ki mu je Šilih neznan. V tem prispevku pa izvemo veliko novega o delu in življenju tega velikana med slovenskimi pedagogi. Mateja Ribarič nam v tej številki predstavlja slovensko šolstvo v Avstraliji. Sledi še veliko zanimivih prispevkov in ocen.

Skratka, Zbornik nudi veliko zanimivega branja in ponuja izhodišča za poglobljeno nadaljnje raziskovanje, kakor tudi zgolj priročne informacije.

Edita Husein

Pavel Medvešček, Skrivnost in svetost kamna, Trst 1992, 189 str.

Besedila, tako kot filme, gledališke predstave, glasbene in druge stvaritve ustvarjajo njihovi avtorji po svojem okusu in iz svojih nagibov, ki jim kritiki potem skušajo priti čim bolj do dna. Toda dejstvo je, da je vsako od teh stvaritev moč razumeti na več nivojih. To razumevanje je še najbolj odvisno od osebnosti, nagnjenj ali pogleda na svet, ki ga nosi s seboj bralec, poslušalec, gledalec.

1992. leta je Založništvo tržaškega tiska založilo knjigo Skrivnost in svetost kamna. Več o vsebini pove podnaslov — zgodbe o čarnih predmetih in svetih znamenjih na Primorskem. Zapisovalec zgodb je Pavel Medvešček, fotografije je posnel Rafael Podobnik, spremni esej pa je napisala etnologinja Marija Stanonik.

Gre za nekaj več kot stopetdeset zgodb, ki jih je avtor, sprva iz lastnega navdušenja, pozneje pa, ker se je zaposlil pri Zavodu za zaščito naravne in kulturne dediščine v Novi Gorici, zapisal po pripovedovanju Primorcev.

Rdeča nit zgodb je kamen. Pojavlja se v najrazličnejših oblikah in z najrazličnejšimi nameni — kot kamnoseški element, stavbni material, kot del narave, v nekaterih zgodbah je že obdelan v žrmlje, mlinska kolesa, pile, ponekod služi kot mejnik, zelo pogosto pa dobi čarodejno moč zaradi posebne oblike, barve ...

Zgodbe so pripovedovali ljudje iz različnih socialnih slojev. Zapisovalec jih je očitno prirejal le toliko, kolikor je bilo nujno potrebno. In prav v tem vidim čar te knjige. Avtor je bil očitno odličen poslušalec in zvest zapisovalec. Preden pričnemo prebirati zgodbe, nas v uvodu sicer seznani z dejstvom, da so ga pripovedi sicer osebno zelo očarale in da jih je zapisal takšne, kakršne jih je slišal. Odpovedal se je vsakršni analizi — osebni in strokovni. Prav s tem pa je omogočil bralcem, da besedilo dojemajo po svoje — v skladu s svojo osebnostjo, z nagnjenji in s strokovnimi potrebami.

Vsaka od zgodb je podnaslovljena z značilno besedo pripovedi; ob koncu je ponavadi dodana razlaga narečnih izrazov, manj znanih krajevnih imen ter ne-navadnih imen za kamen. Ob vsaki od zgodb bralec najde kraj zapisovanja, zadnje strani pa ponujajo še zelo natančen seznam pripovedovalcev (ime in priimek, domače ime, letnico rojstva, naslov pripovedovalca in leto, ko je bila zgodba zapisana) — kar je popolnoma v skladu s pravili o dokumentiranju in označevanju terenskih zapiskov, ki jih študentje etnologije poslušajo v prvem letu študija. Dodan je tudi seznam imen kamnov in drugih čarnih predmetov.

Pri tem je prav osupljivo, koliko različnih besed, ki poimenujejo kamen v najrazličnejših oblikah, poznajo Primorci. Gre za pojav, ki je tistim, ki se ukvar-

jajo z lingvistično antropologijo, znan. Jezik posameznih skupnosti je odvisen tudi od okolja, v katerem ta skupnost živi. Primorci zato uporabljajo veliko imen za kamen, Eskimi veliko imen za sneg, pripadnikom nekega novogvinejskega plemena pa prav zato etnolog, ki jih je prvi obiskal, nikakor ni uspel razložiti, od kod prihaja. Pripadniki tega plemena so namreč precej nemobilna skupnost in edina oznaka v njihovem jeziku, ki je bila etnologu na razpolago, da pove, kje je doma, je v prevodu pomenila »daleč« — toda Novogvinejci s tem označujejo ozemlje za prvim hribom, ki omejuje njihovo obzorje.

Odlično dokumentiranost zgodb dopolnjujeta še abecedno kazalo krajev in seznam fotografij.

Že dva soavtorja — fotograf in avtorica spremnega eseja — ponujata vsak svoje dojemanje pripovedi. Fotograf jih je opremil z odličnimi fotografijami, izmed katerih so nekatere dokumentarne, druge pa so montaže, s čimer je močan čarobni vtis zgodb še poudarjen. Stanonikova je v spremnem eseju razložila, kako zgodbe dojema kot etnologinja.

Vsebine zgodb so različne. Nekatere pripovedujejo o čarnih predmetih, predvsem kamnitih, ali pa o v kamen vrezanih simbolih in posledicah, ki so jih imeli za tiste, ki so v njihov pomen verjeli, ter za one druge. V velikem številu zgodb so pomemben element pili — torej kamnita (ali iz drugih materialov izdelana) znamenja, ki so jih ljudje postavljali predvsem ob smrtnih nesrečah bližnjih, včasih pa tudi v zahvalo za rešitev pred nevarnostjo. Vanje so tu in tam vgradili dele orodij ali orožij, ki so povzročile smrt. Ta element zelo spominja na postavljanje znamenj, ki jih danes vidujemo ob cestah in jih označujejo mesta, kjer se je kdo ponesrečil. Ta znamenja je pred leti odlično analizirala etnologinja Zorica Rajković.

V nekaterih zgodbah pripovedovalci razlagajo nastanek kamnitih elementov v naravi, posebno tistih, ki so še posebej nenavadne oblike. Spet druge govore o svetosti nekaterih krajev, največkrat povezanih s kamnom. Vsem zgodbam je skupno, da se skozi zrcalijo različni elementi, ki so se ohranili iz predkrščanskih religioznih predstav. Pripovedovalci se tega verjetno največkrat sploh ne zavedajo, razen v primerih, ko v zgodbah obsojajo ravnanje »brezbožnikov«.

Kot sem že zapisala, je zame čar te knjige v tem, da je zgodbe moč razumeti, pa tudi analizirati na več načinov. Tistim, ki se ukvarjajo z mitologijo, so lahko odličen vir za analizo predkrščanskih religioznih predstav, koristijo jim lahko tudi številna doslej nezapisana poimenovanja kamenja, zelo veseli pa so jih lahko tudi folkloristi.

Kot etnologinja jih razumem kot vir za analizo prežitkov, ki so se ohranili iz predkrščanskih predstav ljudi, ki so v preteklosti poseljevali današnjo Primorsko. Zelo bogate so tudi z viri za analizo socialne kulture, saj je moč razbrati številne oblike odnosov med ljudmi, predvsem v zgodbah o pilih. Analizirati je mogoče družinske in sorodstvene odnose, vrednote in moralne norme, sosedstvo, šege in navade, celo nekatere pravne norme. Tudi poznavanje materialne kulture je moč obogatiti z analizo te knjige. Izvemo lahko nekaj tako o stavbarstvu kot o transportnih sredstvih. Najbolj bogate pa so zgodbe, če jih beremo kot vir za duhovno preučevanje kulture. Kamenčki se namreč pogosto pojavljajo kot apotropijski predmeti. Enak pomen imajo nekatera znamenja, ki so vrezana v kamen ali les in imajo, kar je še posebno zanimivo, veliko različnih imen. Tisti etnologi, ki se ukvarjajo z jezikoslovjem, lahko zgodbe s pridom analizirajo. Seveda s pravo mero kritike virov.

Skratka, gre za knjigo zgodb, ki jim ni česa očitati. Zapisovalec je zgodbe podal nadvse korektno, opremil jih je z vsemi potrebnimi slovarčki in indeksi. Fotograf in avtorica spremnega eseja sta dodala svoje dojemanje zapisanega, zelo dobro je svoje delo opravil tudi tisti, ki je bil zadolžen za grafično oblikovanje.

Bralcem je knjiga na voljo, da jo razumejo po svoje.

Sama bi, če bi imela otroke, zgodbe ob večerih z velikim veseljem prebirala za lahko noč. S tem bi del kulturne dediščine, tokrat v obliki zgodb, ki so jih že doslej prenašali iz roda v rod, prenesla na naslednjo generacijo.

Jerneja Hederih

POPRAVEK!

Podatek, da je ostanke Tratenškovega posestva kupil »ukrajinski emigrant prof. Andrej Bartoloničević Kaminski«, ki ga navajam v članku: »SANATORIJ dr. Franca Čeha v Radečki grabi pri Sv. Juriju ob Pesnici« (objavljeno v ČZN leta 1993 na str. 200 v 13. in 14. vrstici), ne ustreza popolnoma zgodovinski resnici. Pravilno bi se ta del besedila moral glasiti: »prof. Andreas Bartholomeus Kaminski«.

Hčerki omenjenega, mariborski odvetnici Aspaziji Kaminsky-Trpin, se prijateljsko zahvaljujem za pisno opozorilo na preslikavo izpiska iz rojstne in krstne knjige v Uhnovu v Galiciji, ki je do konca prve svetovne vojne pripadal avstrogrski monarhiji, ne pa Ukrajini.

Zgodovinski resnici na ljubo sloni moj popravek sedaj na uradno potrjenem dokumentu, zato pišem Kaminskij, ne pa »Kaminsky«, kot — med drugim — predlaga omenjena gospa v pisnem opozorilu.

Dr. Andrej Fidelj

Ocene in poročila — Reviews and Reports

Jože Turk: IVAN STOPAR, GRAJSKE STAVBE V VZHODNI SLOVENIJI	150
Sašo Radovanovič: FRANCE DOLINAR, PROŠTI NOVOMEŠKEGA KAPITLJA 1493—1993	152
Marjan Žnidarič: BORIS GOMBAČ, TRST, TRIESTE — DVE IMENI, ENA IDENTITETA	153
Marjan Žnidarič: MAKSO ŠNUDERL, DNEVNIK 1941—1945	156
Marjan Žnidarič: BRANKO GOMBAČ, SKOZI ŽIVLJENJE	159
Marjan Matjašič: RUDI ČAČINOVIČ, MED DVEMA CERKVAMA — ZAPISKI DVAKRAT RAZOČARANEGA VERNIKA	160
Marjan Matjašič: LADO AMBROŽIČ-NOVLJAN, POL STOLETJA POZNEJE	163
Edita Husein: ZBORNİK ZA ZGODOVINO ŠOLSTVA — ŠOLSKA KRONIKA, 25, 26	165
Jerneja Hederih: PAVEL MEDVEŠČEK, SKRIVNOST IN SVETOST KAMNA	167
Andrej Fidelj: POPRAVEK	169

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE NOVA VRSTA 30 (65) letnik, 1994, zvezek 1

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Lektor Bojan Osterc — Za založbo Pavla Peče — Natisnilo GZP Mariborski tisk, Maribor, 1994, v nakladi 450 izvodov.

ISBN 66-377-0716-5

Po mnenju Ministrstva za kulturo štev. 415-32 z dne 23. 2. 1994 se za knjigo plačuje davek od prometa proizvodov po stopnji 5 %.

ISBN 86-377-0716-5

9 788637 707165